ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
Година XCI
Бр. 1-2/2018.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година XCI

1-2

Због прекида у излажењу часописа средином 2015. године,
овај број штампан је у првој половини 2019.

ПОДГОРИЦА
2019.

Р е д а к ц и ј а:
Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Славко Бурзановић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

XCI

1-2

En raison d'une interruption de la publication du journal à la mi-2015, ce numéro a été imprimé au premier semestre 2019.

PODGORICA
2019.

R e d a c t i o n:
Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy), Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković (Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia), Radoslav Raspopović, Slavko Burzanović, Žarko Leković, Radenko Šćekić et Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Monténégro, Bulevar revolucije 5, boite postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonement doit être effectué au compte de l'Institut Hustorique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciole Montenegro à Podgorica.

UDC: 06.09(497.16)

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

ЈУБИЛЕЈИ

Поводом седамдесет година постојања Историјског института и излажења Историјских записа

Радослав РАСПОПОВИЋ*

УЗ СЕДАМДЕСЕТУ ГОДИШЊИЦУ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА УНИВЕРЗИТЕТА ЦРНЕ ГОРЕ И ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА

ABSTRACT: *The paper focuses on the beginnings of the institutional study of the past of Montenegro and the importance that the Historical Institute of Montenegro had for the scientific achievements in that area. Since its founding in 1948 and during the later decades of its work, together with the seventy-year-longpublishing of the magazine Istorijski Zapisi (Historical records), exceptional results have been achieved not only in the development of Montenegrin historiography, but also in the overall scientific thought in Montenegro.*

KEYWORDS: *Institute for the Study of the History of the Montenegrin People, Historical Institute of Montenegro, Historical Records, Historical Institute of UCG, Historical Society, Scientific Society of Montenegro*

Почетак развоја научне историографије у Црној Гори обично се везује за крај тридесетих година 20. вијека. Ипак, почеци, посебно они везани за публиковање часописа „Записи“, могу се пратити и скоро деценију раније, од средине двадесетих година прошлог вијека.[1] Но, када

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту УЦГ.

1 Рад часописа „Записи“ у периоду 1927-1933.године био је везан *Историјско друштво на Цетињу* , односно *Друштво за проучавање историје Црне Горе* (основано 19. априла 1933. године на Цетињу). Основали су га угледни цетињски професори: Радосав Меденица, Видо Латковић, Милан Вукићевић и Илија Зорић. Одговорни уредник часописа био је Душан Вуксан. Први број часописа изашао је 1. јула 1927. Од тада је, као часопис за књижевност и науку, излазио до априла 1933. Након прекида од маја 1933. године *Записи* поново излазе у јануара 1935. и даље, све до 1941.Уредник часописа поново је био Душан Вуксан, а одговорни уредник Ристо Драгићевић. Излажење часописа сада је било је везано за рад *Друштво за проучавање историје Црне*

се говори о формирању преломне институционалне основе за бављење научним радом обично се полази од оснивања *Научног друштва НР Црне Горе*, које је обједињавало „двије самосталне научне иституције које (су) радиле на испитивању прошлости Црне Горе и њеном популарисању“.[2] У оквиру њега су као посебне јединице почетно егзистирали *Историјско друштво НР Црне Горе* и *Институт за проучавање историје црногорског народа*.

Подаци о оснивању ових институција у литератури се различито наводе, зависно од тога кад је донесен званичан акт о њиховом конституисању, а кад су оне почеле са систематским радом. Осим саопштавања поузданог суда о времену њиховог оснивања, посебно је важан хронолошки слијед аката и других података о почетним формама утемељења историјске науке у Црној Гори. Ти подаци код јавности, која недовољно познаје токове конституисања модерне историографије у Црној Гори, мијењају формиране стереотипе о иницијалној улози *Историјског института* у тим процесима и мјесту *Историјских записа* у њима.

Поћи ћемо од чињенице да је прво међу основаним установама *Историјско друштво НР Црне Горе*. Датум његовог настанка везује се за „оснивачку скупштину црногорских историчара“ која је одржана на Цетињу 10. октобра 1947.[3]На оснивачкој скупштини Историјско друштво је добило задатак: „да испитује прошлост Црне Горе, да је научно расвјетљава, да помаже подизању квалитета наставе историје у школама и да резултате тога објављује преко научних публикација и часописа *Историјски записи*“.[4]

Оснивањем Историјског друштва *Историјски записи* су уведени у научни живот Црне Горе, са задацима, како су они наведени у *Ријечи уредништва*, у његовој првој свесци, 1-2 (јануар-фебруар) 1948. године, гдје је речено да се „на основу вјерне архивске грађе (оригиналних архивских докумената и стручне литературе), освијетле прошлост црногорског народа и његова вјековна ослободилачка борба“.[5] У *Ријечи уред-*

Горе у Београду. У другом периоду излажења *Записи* су штампани : „ дијалектом и азбуком као што је рукопис“ аутора објављиваних текстова. Миомир Дашић, *Од Записа до Историјских записа и од Цетињског историјског друштва до Друштва историчара Црне Горе*, Историјски записи, Година LXXX, 1-4, 2007. 18-28.0 Проф. др Зоран Лакић, *Од „ Записа“ до „Историјских записа*“ (1927-1997), Историјски записи, Година LXX, бр. 4; 1-17

[2] Андрија Лаиновић, *Рад наших научних установа*, Записи, књига VII, свеска 1-3, јануар-март 1951, 123

[3] Исто.

[4] Исто, 123-124

[5] Историјски записи, *Орган Историјског друштва Народне Републике Црне Горе* , књ.1 свеска 12, јануар-фебруар 1948, 1

ништва првог броја Историјских записа даље је стајало да: „црногорска историја још није научно обрађена“, а да „данас имамо објективних услова да извршимо тај задатак“.[6]

Након што је Историјско друштво основано, сходно циљевима рада новоосноване институције, утврђених на оснивачкој скупштини, у сваком среском мјесту НР Црне Горе формиране су секције Друштва.[7]

Сврха овог казивања је да подсјетимо на то да је први број *Историјских записа,* као органа Историјског друштва, штампан готово пола године прије него што је основан *Институт за проучавање историје црногорског народа*, данашњи Историјски институт УЦГ.

Часопис је од тада излазио у континуитету, уз повремене застоје због финансијских разлога, и то тако траје до данас. У међувремену мијењао се његов издавач или пак назив институције која га је издавала.

Историјски институт је, дакле, формиран тек када су успостављени темељи, или погодно тло, у виду оснивања Историјског друштва, и након што се десио почетак излажења његовог гласила *Историјских записа.*

У вези са оснивањем *Института за проучавање историје црногорског народа*, у литератури се наводе два податка. Први говори да је Институт основан доношењем *Уредбе Владе Народне Републике Црне Горе*, од 3. јула 1948 о оснивању *Института за проучавање историје црногорског народа.* Ипак, логично је претпоставити да је од доношења оснивачког акта, средином 1948, свакако било потребно одређено вријеме за стварање услова за његово практично спровођење. А ти услови су били испуњени, вјерујемо, крајем 1948.

На основу другог податка сазнајемо да је Историјски институт основало Министарство просвјете НР Црне Горе, крајем 1948, са сједиштем на Цетињу. Такаве податке саопштава нам, управо, др Андрија Лаиновић, тадашњи секретар *Историјског друштва НР Црне Горе*, у Историјским записима из 1951.[8] Можемо закључити да је тада Институт

[6] Исто.

[7] Историјско друштво је 1952, имало је 14. секција. Секретар Друштва био је Андрија Лаиновић. На Годишњој скупштини Историјског друштва, изабрана је нова управа. За предсједника је изабран Јагош Јовановић, директор Историјског института НР Црне Горе. Послове секретара наставио је да обавља Андија Лаиновић. *Годишња скупштина Историјског друштва Народне Републике Црне Горе,* Историјскаи записи, књига IX , бр 1, Цетиње 1953, 312-313

[8] Чланови су били: Јагош Јовановић, Ристо Драгићевић, др. Јевто Миловић, Милутин Пламенац, Андрија Лаиновић, др. Перо Шоћ, Ђорђе Радоичић, др. Љубомир Дурковић - Јакшић, а научни сарадник Василије Лукић. Видјети: Андрија Лаиновић.*Рад наших научних установа,* Историјски записи, година IV, књига VII , свеска 1-3, јануар-март, Цетиње 1951,123

почео да ради: изабран је први директор Института, Нико Симов Мартиновић (до 1948. до 1849) и први његови чланови.[9]

У сваком случају, Историјски институт Црне Горе постоји већ 70 година, од 1948. године. Само по себи је разумљиво да је управо зато, за посленике историографске струке али и све оне који се баве хронологијом важнијих догађаја у повјесници Црне Горе, уношење 3. јула 1948. у календар важних датума у области хуманистичких наука у Црној Гори израз уважавања значаја догађаја: оснивања прве научне установе у Црној Гори. Можемо додати да је тај дан важан не само као датум оснивања *Института за проучавање историје црногорског народа,* већ и као датум којим почиње рачунање времена институционалног развоја историјске науке у Црној Гори. И не само историјске.

У том контексту, 3. јулу 1948. можемо дати и шире значење посебно због важног мјеста у каснијим процесима, конституисања других научних и високошколских институција у НР Црној Гори. Научни потенцијали, којим је у вријеме оснивања и током наредног периода рада располагао Историјски институт, допринијели су каснијем конституисању других научних и високошколских установа: почецима рада Црногорске академије наука и умјетности, а такође и неких факултета, данас универзитетских јединица, попут Економског факултета у Подгорици или Филозофског факултета у Никшићу (Катедра за историју). Такође, као што ћемо у наставку видјети, његов рад је био важан и за развој архивистичке струке у Црној Гори.[10]

Но, за ову прилику важно је навести како су, прије мало више од седам деценија, постављене основе институционалног проучавања црногорске прошлости тј. темељи научне вертикале континуираног истраживања идентитетских вриједности Црногораца и на ниво аксиома уздигнуто научно изучавање црногорске историје. Тиме су биле створене неопходне претпоставке за културну, политичку и сваку другу афирмацију историјског насљеђа Црне Горе. Тада је отворено важно поглавље у развоју научне мисли у Црној Гори, посебно у области друштвених наука.

Од оснивања Историјски институт својим постојањем и вишедеценијским радом континуирано испуњава иницијалне циљеве прокламоване у оснивачком акту.

[9] У првом десетогодишњем периоду Институт углавном није имао професионални научни кадар, већ је своје задатке остваривао преко редовних чланова Института, који су бирани из круга научних радника и спољних сарданика. Од 1949. до 1957. функцију директора обављао је Јагош Јовановић. Славко Станишић, *Тридесет година историјског института*, Историјски записи , година XXXI , књига XXXVII, 1978, бр, 4, 19

[10] Видјети у нставку текст на стр: 6

Прве важне смјернице у дефинисању циљева и начина рада ове установе, коју научни радници Историјског института и њихови домаћи и страни сарадници слиједе већ 70 година, садржане су у поменутој *Уредби Владе Народне Републике Црне Горе* од 3. јула 1948. године. На друштвену и сваку другу важност тог документа указује чињеница да га је потписао тадашњи предсједник Владе НР Црне Горе Блажо Јовановић, заједно са министром просвјете Ником Папићем.[11] У Уредби су најприје саопштени мотиви оснивања *Института за проучавање историје црногорског народа*, са констатацијом да се то чини „у научно-истраживачком циљу“ , ради проучавања „историје црногорског народа“.[12]

Уредбом је утврђен статус института као самосталне установе при Министарству просвјете, са сједиштем на Цетињу. Основни задаци рада института, прецизно дефинисани овим документом, били су „да истражује грађу од историјско-научног значаја о свим догађајима из политичког, друштвеног, привредног и културног живота црногорског народа, из најдубље прошлости до најновијег времена, да све писмене радове, документа и споменике из тих области прибира, сређује, испитује и проучава правилном примјеном научних метода, ради ширења научне мисли, давања правилног суда и подизања научних кадрова”.[13] По Уредби, директора института је постављао „министар просвјете, у сагласности са предсједником Владе“. [14]

Првих година рада на Цетињу, институт је имао оскудан кадар. Свега неколико запослених, укључујући директора и једног асистента, који су чинили главнину научног сектора. Први директор института био је Нико С. Мартиновић, а затим су тај посао обављали Јагош Јовановић, па Андрија Лаиновић.

Према подацима из литературе, институт је у почетку имао скромне услове за рад, али је већ током прве деценије постојања остварио значајне научне резултате. Не набрајајући све што је постигнуто у раду *Института за проучавање историје црногорског народа* и његовој симбиози са Историјским друштвом, Андрија Лаиновић, између осталог пише да је „током првих 10 година рада већ 1948. Институт покренуо излажење часописа „Историјски записи“, а онда објавио и 18 посебних публикација на укупно 3.600 страна.

С обзиром на претходно спомињање Историјског института као покретача Историјских записа, прилика је да на овом мјесту објасни-

[11] Службени лист Народне Републике Црне Горе, бр. 18. Цетиње 20. јул 1948.
[12] Исто.
[13] Исто.
[14] Исто.

мо како су Историјски записи од гласила Друштва историчара постали гласило најприје *Института за проучавање прошлости црногорског народа* а онда и касније током свих статусних промјена или промјена назива институција издавача, све до данас, и Историјског института Црне Горе.

Већ смо казали да су *Историјски записи* најприје били „орган Историјског друштва Народне републике Црне Горе“. Тек је на Скупштини Историјског друштва НР Црне Горе, одржаној 8. новембра 1953. године, одлучено да *Институт за проучавање историје црногорског народа* „преузме сва права и обавезе о уређивању, издавању и штампању часописа“.[15]

У наредних неколико година, до фебруара 1959. *Историјски институт НР Црне Горе* је имао цјелокупна права у уређивању и штампању часописа. Одлуком Савјета, тадашњег Историјског института Црне Горе, наведене 1959. године, *Историјски записи* су постали „заједнички орган Историјског института НР Црне Горе и Историјског друштва НР Црне Горе“.[16] Пошто је неколико година касније Историјско друштво НР Црне Горе преименовано у Друштво историчара Црне Горе, *Историјски записи* су постали орган Историјског института Црне Горе и Друштва историчара Црне Горе. На титулном листу часописа таква одредница о својству органа два тијела или двије институције, стоји и данас. То наглашавамо због чињенице да Друштво историчара не ради посљедњих десет година, и да би његову дјелатност, посебно у виду секција по појединим градовима, као и едукације професора историје, свакако требало поново покренути.

Рекли смо да се први број часописа *Историјски записи* појавио у јануару 1948,[17] на почетку године у којој је, неколико мјесеци касније, основан и *Институт за проучавање историје црногорског народа*.

Иако су у првим годинама излажења Историјски записи били „орган *Института за проучавање историје црногорског народа*“, не само са становишта истих научних личности које су биле ангажоване у раду једне и друге институције, већ и по карактеру задатака које су сходно оснивачким актима обављали *Историјско друштво* и *Институт за проучавање историје црногорског народа*, су се у својим активности-

[15] Маријан Миљић, *Уредници редакције „Записа“ и „Историјских записа“ – 1927-2007, Био-библографске биљешке“*, Историјски записи 1-4/, Подгорица 2008, 18

[16] Исто.

[17] Први одговорни уредник часописа био је Јагош Јовановић. За њим су слиједили: Андрија Лаиновић, Мирчета Ђуровић, Ђорђије Д. Пејовић, Радоман Јовановић, Др. Јован Бојовић, др Ђуро Вујовић, др Јован Бојовић, Зоран Лакић, Радослав Распоповић, Ђорђе Борозан,... Маријан Миљић, *Уредници редакције „Записа“ и „Историјских записа“ – 1927-2007,*27-63

ма вишеструко преклапали. Зато би могли казати, да је иако не званично, у пракси то било њихово, у великој мјери и тада, заједничко гласило. То је вјероватно разлог због кога А. Лаиновић наводи да је „током првих 10 година рада већ 1948. Институт покренуо излажење часописа Историјски записи“.

Након четврте године излажења *Историјских записа,* Редакциони одбор је организовао расправу: „у жељи да се преко једне свестране процјене добрих и слабих страна часописа добију сугестије за даље издавање“.[18] У закључцима са састанка истакнуто је да се „часопису поклони већа пажња у смислу редовног излажења; да се омогући научним радницима да проналазе и проучавају старе црногорске архиве не само у нашој држави него да проучавају документе из црногорске прошлости и у иностранству...“ [19]

Ако ове задатке Редакционог одбора као органа Историјског друштва упоредимо са задацима *Института за проучавање историје црногорског народа*, одређених од Владе односно Министарства просвјете НР Црне Горе, онда можемо уочити њихову скоро пуну уједначеност. Без апсолвирања детаља, задатак *Историјског друштва* и *Института за проучавање историје црногорског народа*, у коначном био је исти: сакупљање и објављивање историјске грађе из прошлости Црне Горе. У складу са тим, будући да је Црна Гора била без научне традиције, да би добио „солидне темеље“ *Институт за проучавање историје црногорског народа* је најприје: „примио стару архиву црногорске државе, која се чувала у Цетињском музеју“. [20] Грађа је сређивана и обрађивана по архивистичким принципима, а затим је коришћена „у научне сврхе“.[21] Осим тога. Институт се бавио: „откупом старих архива, докумената и библиотека од приватних лица као и сабирањем неких архива бивших државних установа...“[22]

Институт је, надаље, имао задатак да контролише и води надзор над „архивским материјалом који се налази у појединим мјестима Републике и настоји да се он концентрише у архивским центрима“.[23]

[18] Андрија Лаиновић, *Рад наших научних установа*,124

[19] Андрија Лаиновић, *Рад наших научних установа*, Записи, књига VII, свеска 1-3, јануар-март 1951, 124

[20] Исто 125. Грађа је затим сређивана и обрађивана по архивистичким принципима

[21] Тада је члан Института др Јевто Миловић, упућен у Задар, ради преписивања из тамошњих архива „свих докумената који се односе на црногорску прошлост“. У Задарском архиву, група од четири члана преписала је 8.203 документа која су обухватала 11.032 куцаних или писаних докумената, Исто125.

[22] Андрија Лаиновић наводи да је 1951 године Историјски институт имао библиотеку од 7.430 примјерака књига „научно-историјске садржине“, међу којима је било доста раритета.

[23] Андрија Лаиновић, *Рад наших научних установа, 126*

При томе је посебна пажња посвећена „Архиву у Котору и архивском одјељењу при Народном музеју у Херцег Новом“.[24]

II

На крају периода рада у коме је сједиште института било на Цетињу (1958), услиједиле су промјене у организационој шеми. Ранији назив *Институт за проучавање историје црногорског народа* замијењен је новим: *Историјски институт Народне Републике Црне Горе*. Промјене су имале формалну али и суштинску страну. И по Уредби Извршног вијећа Скупштине Народне Републике Црне Горе, од 26. септембра 1958 године, као иновираним оснивачким актом, Историјски институт је и даље био самостална научна установа, али сада са сједиштем у Титограду. Задаци Института и у Уредби из 1958. су дефинисани на сличан начин као и раније, тј. речено је да се они односе на „проучавање историје црногорског народа, развитак друштвено-економског, културног и привредног живота Црне Горе, објављивање резултата свога научног рада, развијање научне сарадње са одговарајућим установама и организацијама”.[25] Сем тога Уредбом је Институт обавезан на усавршавање стручног кадра и стварање научног подмлатка.

Везано за наведене промјене у дефинисању програмских задатака Историјског института, падају у очи и ове одредбе Уредбе Извршног вијећа Скупштине Народне Републике Црне Горе, којима је осим пресељења Института са Цетиња у Подгорицу, ријешено и да се Институту припоји Архив за историју ЦК Савеза комуниста Црне Горе. Тако је Институт добио нову организациону јединицу, под називом Архив за раднички покрет Историјског института НР Црне Горе. Са таквом организационом структуром, у којој је осим научног и правно-административног сектора, трећа организациона јединица био Архив за раднички покрет, Институт је остао све до реформе архивске службе у Црној Гори 1992. године. Тада је Архив за раднички покрет издвојен из састава Историјског института СР Црне Горе и припојен Државном архиву СР Црне Горе.

У међувремену је, као што се може примијетити, уставним промјенама односно доношењем новог устава од 7. марта 1963. умјесто бивше ФНРЈ формирана Социјалистичка Федеративна Република Југославија, као „заједница народа који су се ујединили у савезну републику слободних и равноправних народа и народности“. Са уставним промјенама којима је измијењен ранији назив југословенске државе и НР Црна

[24] Исто.
[25] Службени лист Народне Републике Црне Горе, бр.24 Титоград 1958.

Гора је преименована у Социјалистичку Републику Црну Гору, па је и Историјски институт Црне Горе промијенио име у *Историјски институт Социјалистичке Републике Црне Горе.*

Послије ових промјена одлуком Владе Републике Црне Горе о организовању научних установа у Републици Црној Гори од 20. јуна 1996. године услиједила ја наредна промјена званичног назива. Ново име је гласило: *Историјски институт Црне Горе*. Истом одлуком поново су дефинисани његови научни задаци који су сада одређени, изостављањем синтагме „историје црногорског народа“ на: „истраживање, проучавање и обраду историје Црне Горе, издавање научних публикација и историјске грађе, оспособљавање и усавршавање кадра за научни рад и друге послове у складу са законом и Статутом Института“.[26]

Но, то није био крај у коначном дефинисању статуса и назива најстарије научне установе у Републици. Посљедња промјена имена Института десила се на основу *Закона о високом образовању и Статута универзитета Црне Горе*. *Одлуком Управног одбора о организовању Историјског института од 20. 4. 200*4. чл. 5, Историјски институт је организован као организациона јединица Универзитета Црне Горе, без својства правног лица, односно статуса самосталне научне установе. Истом одлуком, дјелатност Института је одређена на: „истраживање, проучавање и обраду историју Црне Горе, издавање научних публикација, усавршавање и оспособљавање кадра за научни и стручни рад, прикупљање, обрађивање, чување и похрањивање архивске грађе из области историјског рада, организовање научних скупова, научних и стручних расправа и сарадњу са научним радницима из земље и иностранства“.

III

Током седам деценија трајања, осим кроз важне промјене статусног карактера Историјски институт Црне Горе пролазио је и кроз различите форме унутрашњег организовања, значајне за остваривање циљева који су његовим оснивачким актима, оквирно, били прописивани. И док су поједине организационе јединице, као Архив за раднички покрет, осниване тј. улазиле па излазиле из састава Института, остали облици унутрашњег организовања, на нивоу посебних јеиница, сектора или одјељења, имали су елементе трајности са мање или више израженим промјенама у организационој структури.

То се посебно може рећи за административно-рачуноводствени сектор који је постојао од оснивања *Института за проучавање исто-*

[26] Службени лист републике Црне Горе, бр.19, од 20. јуна 1996.

ије црногорског народа, преко свих касније његових реорганизација због којих је он мијењао своје сједиште, назив, или унутрашње организационе форме. Овај сектор је по правилу имао једно лице правне струке које је било и секретар Института, и једног запосленог са профилом образовања из области економије. Посебну важност овај сектор је имао у вријеме док је Историјски институт постојао као буџетска установа, односно док је имао статус посебног правног лица, или самосталне научне установе.

На челу института био је директор, који је био одговоран за рад института и руковођење његовим организационим јединицама. Директор је имао и свог секретара, односно лице задужено за административно-техничке послове и кореспонденцију. Мада је у вријеме функционисања института по социјалистичком самоуправном моделу било и других органа, као на примјер *Збор свих запослених радника*, ипак је главнину послова која је давала идентитет институту обављао научни сектор. Њега су чинили сви запослени научни радници, а његов стручни орган било је *Научно вијеће* или само *Вијеће*, којим је руководио предсједник. Чланови вијећа некада са били лица са титулом доктора без научних звања, а некада само доктори наука са научним звањима, и одређен број асистената.

Уз научни сектор увијек је организационо била повезана и библиотека института, која је почетно имала карактер приручне библиотеке, намијењене само за потребе научних радника. Иако је статус библиотечке јединице затвореног типа задржала и касније, с порастом расположивог књижног фонда библиотека је једнако била доступна и другим корисницима: студентима, публицистима, писцима, ауторима различитих издања и свим другима који су били заинтересовани за садржај њених књижних фондова.

На челу библиотеке био је њен руководилац али се она никад није осамосталила у посебну јединицу одвојену од научног сектора. тј. у самосталну организациону јединицу. Осим руководиоца, који је, првобитно, био неко из научног сектора, библиотека је имала и једног књижничара.

Након доношења Уредбе из 1948. у *Институту за проучавање историје црногорског народа* научни сектор је био организован у шест одјељења. Архивским одјељењем руководио је Јефто Миловић, Археолошко-умјетничким проф. Милутин Пламенац, одјељењем за XVIII вијек професор Ристо Драгићевић, одјељењем за XIX и XX вијек до Првог свјетског рата проф. Андрија Лаиновић, а одјељењем Другог свјетског рата професор Јагош Јовановић.[27]

[27] Исто.

Научни сектор је од првобитно наведеног почетног броја одјељења, најдуже функционисао организован у два одјељења: једним за општу и другим за националну историју.

У текстовима о раду Историјског института писаним и публикованим поводом годишњица сличних овој, забиљежено је и то да је од пресељавања у Титоград, Институт плански и кадровски јачао, да је у научном сектору имао од 5 до 7 доктора наука, уз различити број научних сарадника. Са запосленим у правно-административном сектору и у Архиву за раднички покрет (7 до 8 радника) почетком деведесетих година 20. вијека број стално запослених у Институту кретао се и до 28. Тада су реализовани бројни научни пројекти, било самостално или у сарадњи с институцијама из других југословенских република или страним.

Набрајање наслова свих научних пројеката на којима је рађено у Историјском института, с обзиром на њихов број, за ову прилику нећемо се бавитињиховим навођењем, јер ће то бити урађено у Споменици Историјског института за период 1970-2018. Дужни смо ипак рећи да се, осим научно-истраживачког рада и издавачке дјелатности, која се није тицала само часописа Историјски записи, већ и бројних других издања монографског типа, научни рад института одвијао и у оквиру других активности: организовању националних и међународних научних скупова, реализовању међународних пројеката, публиковању архивских извора и зборника радова са научних скупова.

Теме које су обрађиване обухватале су веома широк временски лук, од раног средњег до краја двадесетог вијека. Тицале су се простора савремене Црне Горе, што је природно условило и проширење проблемског оквира радова, не само на нововјековну историју Црне Горе већ и на историјска збивања и друштвене процесе који су се одвијали на просторима који до формирања федеративне југословенске државе нијесу били дио федералне јединице Црне Горе. Предмет пажње је била и спољна политика, династичке и државне везе династије Петровић са владајућим породицама и дворовима других земаља, али и бројне теме из политичког, привредног, културног и социјалног живота народа у Црној Гори.

Данас, с дистанце од 70 година постојања Историјског института, можемо одати признање онима који су донијели одлуку о његовом оснивању, сматрајући је добрим примјером стручног утицаја на развој друштвене свијести и усмјеравања Црногораца на изучавање сопствених историјских коријена и националних вриједности, захваљујући којима је Црна Гора стекла своје име, међународну препознатљивост и углед у свијету. На њима су утемељене државне и културне вриједно-

сти, стваране развојем црногорског друштва, које је требало и даље изучавати и саопштавати нове научне судове о њима. У томе је била једна од друштвених функција института, која је успјешно остваривана током његовог вишедеценијског постојања и која се на сличан начин, у промијењеним условима, остварује и данас.

Управо на 70. годишњицу постојања Историјског нститута с пијететом се можемо сјетити оних који су се међу првима латили овог посла, било вршећи своје радне задатке, било ради остварења властитих амбиција: да закораче у непознат свијет науке. У сваком случају, без обзира на мотиве опредјељења за овај животни позив, у коме су јасно били видљиви елементи научног заноса, генерације запослене у њему, осим откривања нових знања о прошлости Црне Горе, преносиле су и висок ниво властите енергије потребне за савладавање стално присутних тешкоћа, да би одржали рад ове институције.

Дуг према свима који су у Историјском институту радили у протеклих седам деценија је разлог што смо током посљедње године интензивно радили на припремању Споменице Историјског института 1948-2018. и Библиографије Записа и Историјских записа, за период 1927-2018. која садржи више од 5.000 библиографских јединица.

Посебно нам је значајно било да новом Споменицом Историјског института сада Института УЦГ и новом Библиографијом Историјских записа без посебог елаборирања, прикажемо резултате рада оних који су у Институту били запослени, и све остало што је садржано у њиховим публикованим библиографијама. То се односи како на радове у Историјским записима у посљедњих 70 година, тако и на њихова научна дјела, нарочито она објављена у види посебних издања у Историјском институту или неким другим издавачким кућама. Ако, пак, идвојено посматрамо радове публиковане у Записима и Историјски записима, од стране прве и каснијих генерација црногорских историчара, можемо рећи да је у њиховим свескама заправо садржана вишетомна историја Црне Горе. Зато су они свакако незаобилазна за све оне који се буду бавили било којим аспектом црногорске историје, из ранијих периода или новије историје Црне Горе, било да је ријеч о : политичким, правним, еконоским, војним, културним, или неким другим темамама. То је, можда на набољи начин формулисао, трећи по реду уредник Историјских записа у тексту којим је у име Одбоа за обиљежавање 60-годишнјице Историјских записа отворио научни скуп: „ Улога научне периодике у развоју историографије у Црној Гори (Титоград, 21. Децембра 1987). У њему је угледни професор написао: „Историјски записи“ представљају својеврсну историју Црне Горе, која обухвата готово све аспекте њеног друштвеног-економског,

политичког и културног живота у различитим временским раздобљима њене прошлости“. [28]

IV

Поводом седам деценија постојања Историјског института још треба рећи да се, за све вријеме његовог плодног научног рада, дјелатност института заснивала на постулатима струке и да су квалитетом постигнутих научних резултата веома брзо достигнуте висине на којима је била историографија других, знатно развијенијих историографских школа. Релативно брзо и неочекивано успјешно остварен је узлет црногорске историјске науке. Без правих узора, захваљујући Нику Симову Мартиновићу, Јагошу Јовановићу, Андрији Лаиновићу, Ристу Драгићевићу, касније Димитрију Диму Вујовићу, Мирчети Ђуровићу, Ђоку Пејовићу, Новици Ракочевићу, Новаку Ражнатовићу, Радоману Јовановићу, Јовану Бојовићу, Ђуру Вујовићу, Радоју Пајовићу, Зорану Лакићу, Миомиру Дашићу, Славку Станишићу, а на другој страни Бранку Павићевићу, Глигору Станојевићу, Томици Никчевићу, Владу Стругару, као и радом бројних млађих колега, постављени су темељи црногорске историографије и модерне научне мисли о Црној Гори.

Неки његови научни радници су били или јесу универзитетски професори, декани, ректори, академици, предсједници ЦАНУ, а други амбасадори, министри или високи државни чиновници. Сама чињеница да је шест научних радника Историјског института добило Тринаестојулску награду довољно јасно говори о високом нивоу и квалитету научних дјела која су резултат рада научних радника Историјског натитута, за које им је ово виско признање додијељено.

Квантификација успјеха Историјског института може се вредновати и кроз двије државне награде: *Орден заслуга за народ са сребрним зрацима*, додијељен Институту и *Орден заслуга за народ са златном звијездом*, додијељен часопису Историјски записи, али и кроз четири признања за издавачки подухват године које је институт добио на међународним сајмовима књига: у Београду, за петотомни зборник докумената *„Црногорски законици 1796-1916. Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе“*, Београд 2008, у Подгорици за едицију *„Monumenta Montenegrina“* штампану у 19 свезака, 2011.године. За зборник докумената *„Црна Гора и САД у документима Националног архива у Вашингтону 1905-1918“* такође смо добили исту награду на Подгоричком сајму књига 2015. Четврто признање

[28] Мирчета Ђуровић, отварање научног скупа “Улога научне периодике у развоју историографије у Црној Гори“, Историјски записи, Година LXIII, 19901-2, 7-8

„издавачки подухват“ добијено је на Сајму књига у Подгорици. 2019. за књигу: *Берлински уговор 1878*.

Поменута издања су само мали дио издавачке дјелатности Историјског института. Преко 200 посебних публикација штампано је током протеклих деценија у неколико едиција: Посебна издања, Јубилеји, Преводи, Округли столови, Дипломатске свеске.

Посебан сегмент у издавачкој дјелатности представља часопис Историјски записи. Под тим називом излазивом часопис излази од 1948. године, али смо већ рекли да се са њим, у суштини, наставља излажење часописа *Записи*, покренутог 1927. године, чији је уредник био Душан Вуксан. Задатак Историјских записа од оснивања је био да на основу оригиналних архивских докумената и стручне литературе прикаже и освијетли прошлост Црне Горе. Уредници, заједно са члановима редакција, настојали су да обезбиједе висок научни ниво часописа, тако да је он током готово једног стољећа излажења постао широко познат у стручним и научним круговима широм Европе. Од 1927. до 1941. изашло је 146 свезака *Записа* на 9.280 страница, а од 1948. до данас објављено је 2017 свезака Историјских записа на око 50.000 страна. У библиографији за период од 1927. до 2018. налазе се имена 1.433 сарадника – аутора. На то је позитивно могла да утиче и чињеница да су Историјски записи 1998. добили међународну редакцију, чиме је значајно проширен број сарадника, али и простор интересовања за његов садржај. Чињеница да су од 2008. чланови међународних редакција (неколико пута мијењаних са истеком мандата) били научни радници из Црне Горе али и познати стваралоци из: САД, Италије, Француске, Словеније, Србије, Хрватске. Русије, Аустрије, СР Њемачке свакако је утицала на међународну афирмацију часописа.

Часопис се од 2010. године налази и у двије међународне базе података: EBSCO и CEEOL, што му доноси висок регионални рејтинг. Сама чињеница да је током прве три године од регистровања у бази CEEOL, на примјер, из електронских издања Историјских записа уз надокнаду преузето 226 објављених посебних текстова, на више стотина страна, говори о високом рејтингу часописа и великом броју посјета страних читалаца, из циелог свијета, његовом сајту. У наведеној *one line* библиотеци, са преко 1.000 часописа из Европе, Америке и Јапана, Историјски записи су, тако, заузели своје, достојно поштовања , вриједно научно мјесто.

Напоменућемо да Историјски институт од оснивања ради на реализацији научних пројеката које је првобитно финансирало Министарство просвјете, а сада Министарство науке. Током посљедњих десет година Институт реализује и друге пројекте које су финансирали осим на-

длежнихминистарстава и страни донатори, који су наведени у прилогу овог акта који ће бити објављен и Споменици Историјског института.

Недавно је, на конкурсу Министарства науке Институт био прворангирани са пројектом: „Црна Гора на политичкој и културној мапи Европе“. То је један од неколико међународних пројеката, већ успјешно реализованих, које је финансирало Министарство науке.

Посебно желим да скренем пажњу на културно-историјско благо којим располаже Историјски институт. Ријеч је о библиотеци института и о архивској збирци те библиотеке. Библиотека спада међу старије библиотеке у Црној Гори и посједује старе и раритетне књиге. У основном фонду библиотеке налази се око 35.000 књига, 192 наслова новина и 687 часописа, што укупно чини 60.000 књижних јединица. Библиотека је укључена у информативни систем COBISS и до сада су у базу података COBISS-а унијети записи за више од 12.000 књижних јединица.

У саставу библиотеке је и архивска збирка са 534 фасцикле докумената. У њој се налази раритетна архивска грађа непроцјењиве историјске вриједности: оригинална писма Петра I и Петра II Петровића Његоша, гувернадура из породице Радоњића, мемоарски списи државних службеника из периода Књажевине и Краљевине Црне Горе: сердара Рада Турова Пламенца, војводе Илије Пламенца, Илије Бјелановића Бјелоша, Вукашина Божовића, војводе Сима Поповића, Ника Хајдуковића и других. Много је и других значајних докумената.

V

Посљедње редефинисање статуса института извршено је, као што смо рекли, 2004. када је институт изгубио статус правног лица, односно самосталне научне установе, и постао једна од чланица интегрисаног Универзитета Црне Горе, чији је оснивач (1974) Историјски институт. Институт сада је, дакле, једна од јединица Универзитета Црне Горе без ранијег степена самосталности. У том новом статусу егзистира већ двадесет година, са основним правима и обавезама осталих универзитетских јединица.

У Историјском институту Универзитета Црне Горе данас ради 18 запослених радника, од чега је 10 са титулом доктора наука, од којих 7 имају научно звање, а један запослени је у звању магистра. Са осталим радницима у библиотеци и рачуноводствено-административном сектору, а прије свега по резултатима које остварује, могли бисмо казати да Институт и у новој организационој шеми представља заокружену институционалну цјелину.

Оно што му озбиљно недостаје је снажније кадровско јачање. Иако нема самосталан статус, Историјски институт УЦГ бави се издавачком дјелатношћу, издаје часопис Историјски записи, организује међународне научне скупове којих је у посљедњих неколико година било више од 10, има развијену самосталну међународну сарадњу и потписане протоколе о сарадњи са бројним институцијама.[29]

На самом крају желим истаћи да је Историјски институт, као дио Универзитета Црне Горе, захваљујући разумијевању тадашњег Ректорског колегијума и Сената Универзитета, у периоду 2012-2015. остварио видан институционалан напредак, иако краткотрајан. На основу образ-

[29] Споразум о сарадњи између Архива Србије и Историског института Црне Горе; (24. avgust 2009.); Executive Protocol of the General Agreement for Cooperation Between the University of Rome "La Sapienza" (Italy) and the Montenegro University of Podgorica (Montenegro); (20.10.2009.). Protocollo Esecutivo dell'accordo quadro tra associazione Culturale Indentita Europea (Italia), Instituto di Studi Storico politici Sanmarinesi-Isspos (San Marino), El Istituto Storico dell Universita de Montenegro; (15.10.2012.).Споразум о сарадњи са Архивом спољне политике руске империје и Институтом славистике руске Академије науке и Историјским институтом Црне Горе;Договор између Универзитета Црне Горе и Кијевског националног универзитета Тарас Шевченко; (3.12.2009.). Уговор о сарадњи између Институтум студиорум хуманитатис из Љубљане и Историјским институтом;(2. јун 2011.).Споразум о сарадњи са Сантпетербуршким државним универзитетом и Универзитетом Црне Горе;(19. април 2011.).Споразум о сарадњи између Историјског института Црне Горе и Историјског института у Београду; (21.mart 2011.). Споразум о сарадњи Историјског института Црне Горе и хрватског Института за повијест;(19.maja 2011.).Споразум о сарадњи између Историјског института Црне Горе и Балканолошког института САНУ; (28.maja 2014.).Споразум о сарадњи између Историјског музеја Србије и Историјског института Црне Горе; (25.05.2012.).Споразум о сарадњи између Историјског института Универзитета Црне Горе и Тулског државног Универзитета Руске федерације; (11.јун 2012.). (25.april 2014.).Споразум о сарадњи између Историјског института Црне Горе и Института за историју у Сарајеву;(12.jun 2006.).Споразум о сарадњи између Руског државног универзитета хуманистичких наука и Историјског института Црне Горе; (15. novembra 2013.).Споразум између Историјског института Црне Горе и Државне академије словенске културе из Москве; (26. april 2014.).Споразум о сарадњи између Историјског института Црне Горе и Математичког института САНУ;(28. мај 201.).Протокол о научној сарадњи Историјског института Црне Горе и Института за народно памћење из Варшаве; (10.maja 2012.).Протокол о сарадњи Историјског института Црне Горе и Турске агенције за међународну сарадњу и развој (ТИКА) о реконструкцији и санацији зграде Историјског института Црне Горе (7. Јун 2010.);Протокол о сарадњи Историјског института Црне Горе и Фототеке Комбётере Маруби из Скадра (3. Јун 2010.);Споразум о академској сарадњи Лабораторије за просторне хуманистичке науке, Школе за архитектуру Универзитета Тианђин, Кина и Историјског института Универзитета Црне Горе (8. Октобар 2018.);Споразум о сарадњи између Историјског института Универзитета Црне Горе и Центра за студије Југоисточне Европе Универзитета у Грацу, Аустрија (13. децембар 2018.).Споразум о сарадњи између Историјског института Универзитета Црне Горе и Сантпетербуршким државним универзитетом Руске Академије наука (15. април 2019.).

ложеног предлога, и урађеног елабората, од Савјета за високо образовање, било је ријешено да из статуса универзитетског субјекта институт може реализовати програм академских магистарских постдипломских студија из области хуманистичких наука. Тако је урадио у сарадњи са партнером из Словеније *Institutum studiorum humanitatis* из Љубљане, реализујући, на принципу двојне матичности, студијски програм *Историја/историја културе и историјска антропологија.*

Историјски институт УЦГ је тиме, на кратко, био осим научне и високошколска образовна институција. Од укупно уписаних 28 кандидата, током трогодишњег периода реализовања академског постдипломског програма до сада је магистрирало 20 студената.

Поменути студијски програм осим са главним партнером *Institutum studiorum humanitatisом* реализован је и у сарадњи са професорима из Србије и Хрватске. То је био један од најдинамичнијих периода рада Историјског института, током кога је осим запажене мобилности наставног кадра изражене у доласцима професора са других универзитетских центара, реализовано и практично повезивање резултата научног рада радника Историјског института са наставном праксом студентима-постдипломцима. За жаљење је што је промјенама у Статуту Универзитета Црне Горе из фебруара 2015. укинута могућност да институт уз одобрење Сената даље изводи постдипломски студијски програм.

О међународној сарадњи института, као јединице Универзитета, током посљедњих година, податке смо навели у прилогу. Пада у очи да је та сарадња била нарочито интензивна након обнове независности Црне Горе 2016. године. Од тада бројни субјекти, укључујући и научне, успостављају сарадњу са страним партнерима.

Све претходно речено говори о крупном значају који је Историјски институт Црне Горе односно Институт УЦГ имао у и изучавању њене прошлости и саопштавању историјских истина о Црној Гори, али и о доприносу развоју савремене научне мисли, угледу Универзитета Црне Горе и земље у цјелини. То је и разлог за закључак да је његово кадровско и стручно јачање, подмлађивање и усавршавање нових профила научника, услов даљег континуитета у развоју научне историографије у Црној Гори.

Radoslav RASPOPOVIĆ

ON THE OCCASION OF THE SEVENTIETH ANNIVERSARY OF THE HISTORICAL INSTITUTE OF THE UNIVERSITY OF MONTENEGRO AND THE HISTORICAL RECORDS

Summary

This paper is dedicated to the seventieth anniversary of the Historical Institute of the University of Montenegro - the oldest scientific institution in Montenegro, established by the Decision of the Government of the People‘s Republic of Montenegro of 3 July 1948.

Any writing dedicated to marking of a jubilee of such great significance for the Montenegrin historical science, ought to mention the institution‘s beginnings and the decades-long publication of the magazine *Historical Records*. The paper explains how the status of the institution that was originally named*Institute for the Study of the History of the Montenegrin People*, changed by examining of its organisational structure, aims, name - all leading up to its current status as the Historical Institute of the University of Montenegro. Apart from mentioning the major scientific significance of the journal *Historical Records*, the author also evaluates the work of the Historical Institute, writing about the internal structure, the achievements over seven decades of its existence and contemporary significance for the Montenegrin historiography. The conclusions are based not only on the results of the Historical Institute and Historical Records, but also on intensive scientific cooperation with similar foreign institutions, which, in part, is also supported by the numerous bilateral agreements on international scientific cooperation. Considering the continuity of the work of the Institute of History from the time of setting the foundations for further the institutional development, as well as the continuous, scientific research of the Montenegrin past, the author points to the importance of the Historical Institute and Historical Records for the overall development of scientific thought in Montenegro, especially in the field of social sciences.

UDC: 94:061.22(497.16)

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

Радоје ПАЈОВИЋ*

ЗАПИС О ПОЧЕЦИМА
(о мојим првим данима у Архиву ЦКСКЦГ за историју Савеза комуниста и Историјском институту СР Црне Горе)

ABSTRACT: *This text is an autobiographical recount of the author's professional beginnings in the Archive of the Central Committee of the League of Communists of Montenegro for History of the League of Communists and at the Historical Institute of Montenegro. It describes not only the course of the career of historian Radoje Pajović, but also the development of the Historical Institute of Montenegro from the start of the 1970s. It also gives a recollection of the people who worked in this institution and who participated in the affirmation of the historical science in Montenegro.*

KEY WORDS: *Archive of CC of LC of Montenegro for History of the League of Communists, Historical Institute of Montenegro, Historical Society of Montenegro, Cetinje, Podgorica, 'Historical Records', Dimo Vujović, Mirčeta Đurović*

Негдје у јесен 1956. године, на Одсјек за историју при Филозофском факултету у Београду (Капетан Мишино здање), дошао је др Бранко Павићевић, историчар, првоборац, да пренесе интересовање Централног комитета Савеза комуниста Црне Горе за три студента историје које би стипендирао, с тим да по завршетку студија дођу у Централни комитет СКЦГ, да раде у Архиву за историју Савеза комуниста. Вијест о томе била је објављена на огласнојтабли Катедре за историју. На конкурс смо се јавили тројица: Зоран Лакић, Зеко Станишић и ја, Радоје Пајовић. Сви тројица смо били примљени. Стипендија је почела да тече од 1.јануара 1957. Дипломирао сам у фебруару 1957. године, тако да сам стипендију ЦК примао само два мјесеца. Стипендија је била тако добра да ми је било жао што нијесам остао дуже на студијама.

* Аутор је био научни савјетник у Историјском институту.

На посао сам ступио 1.марта 1957. Прихваћен сам одмах, мимо свих очекивања. Пристојна плата (2.200 дин. више него што бих имао у школи), добио сам надокнаду за стан (око 60% висине плате) и одмах 15 дана одмора, као награду што сам брзо дипломирао. У Одјељењу за историју радило је пет службеника: начелник првоборац Вучина Вучинић,потпуковник у резерви првоборац Љубо Анђелић, Драгица Лопичић, борац од прије 8.септембра 1943, Даница Дана Драгашевић, млада жена која није стигла да буде борац и Спасоје Дурковић. Све дивни људи, веома погодни за сарадњу. Вучина Вучинић је био формално начелник, али неформални руководилац био је искусни револуционар Никола Ковачевић Стари, члан Извршног комитета ЦК СКЦГ и предсједник Комисије за историју Савеза комуниста Црне Горе. Он је био политички секретар ПК КПЈ за Црну Гору средином 20-тих година.Никола је 20 година провео -у иностранству, на пословима Коминтерне. Он је био старији брат Саве Ковачевића, народног хероја. У току НОБ Стари Ковачевић је био у САД и Канади (по налогу Коминтерне). Негдје 1942.био се укрцао на неки амерички трговачки брод, који је пловио за Велику Британију. Брод су бомбардовали и потопили њемачки авиони. Стари је задобио преко 70 рана и једва је остао жив. Кад је стигао у Југославију, након ослобођења, Тито га је послао за амбасадора у Бугарској, гдје је остао двије године, тако да се у домовину вратио након 20 година странствовања. Стари је био душа од човјека. Односио се према мени боље него да сам му био син. Он је често путовао по градовима Црне Горе и водио ме стално са собом да ми прича о свом револуционарном раду, а у ствари о историји КПЈ и међународног радничког покрета. Натјерао ме да научим да типкам на писаћој машини са 10 прстију, да научим да рукујем електронским апаратима (магнетофон, грамофон) и да научим да шофирам, уступајући ми за обуку своја кола и свог возача као инструктора.

У Архиву сам радио од 1.марта до средине септембра 1957.године, када сам пошао на одслужење војног рока.

За то вријеме главни посао је био усмјерен на писање ратних хроника по општинама. У установи је одржан кратки курс о писању хроника, а затим сам то примијенио у пракси. Дописивао сам се са општинским комисијама, а често и одлазио на терен да им преносим искуства. Резултати су дијелом достављани Архиву, а дијелом су остављани у комисијама. Данас се дио тих материјала налази у Државном архиву Црне Горе, Одјељење Подгорица – нотирано као Мемоарска грађа.

За вријеме тадашњег боравка у Архиву остала су ми у сјећању два догађаја. Први је био прослава 20.годишњице Белведерских демонстрација од 26.јуна 1936. године. Додуше славили смо 21.годишњицу

(26.јуна 1957, јер кад је требало (1956) није држана. Био је велики митинг на Белведеру. Велика маса народа. Говорио је Блажо Јовановић, политички секретар ЦК СКЦГ и предсједник Народне скупштине СР Црне Горе. То је тада била најзначајнија државна функција. Блажо је говорио опширно о значају белведерских демонстрација, али је изрекао и једну духовиту опаску на рачун великог броја људи који су тражили регулисање статуса борца, ради добијања борачких пензија. Блажо је на то реаговао: „Да смо имали толико бораца колико их имамо данас не бисмо морали 1942.године напуштати Црну Гору и ићи у Западну Босну.“ Тада је наишао велики аутобус са ансамблом Београдске опере. Зауставио се. Мирослав Чангаловићје отпјевао неколико партизанских пјесама. Поред осталих: „Са крај Босне до мора, зна га земља сва / свуд се славом прочуо командант Сава“.

Други догађај је везан за 13.јул 1957.године, када је откривен Споменик партизану – борцу на Горици. Тада је око 60 палих народних хероја сахрањено у посебним криптама. Био је велики митинг. Много вијенаца. Вијенац Централног комитета СКЦГ носили смо ми из Архива: Драгица Лопичић, Спасоје Дурковић и ја.

Поводом 1. маја објавио сам у „Побједи“ подлистак (фељтон) о првим првомајским прославама у Црној Гори 1919.године, а уочи одласка у ЈНА други фељтон такође у „Побједи“ о првим прославама Октобарске револуције.

Негдје у мају 1957. дошао је у Архив Јагош Јовановић, главни уредник Редакције Енциклопедије Југославије за Црну Гору и понудио ми да будем секретар његове Редакције. Жао ми је што то због скорог одласка у ЈНАнијесам могао да прихватим.

Архив ЦК налазио се ђе и ЦК, у згради Народне скупштине Црне Горе (данашња зграда Скупштине Црне Горе). Негдје на преласку из прољећа у љето примијетио сам избацивање намјештаја из четири просторије у приземљу Скупштине. Пришао сам да видим шта је и добио одговор да се ове четири просторије припремају за прихватање Историјског института СР Црне Горе, чији су Библиотека, Архив и намјештај већ били спаковани и кренули камионима за Титоград. Код Црне греде Цетињани су поставили барикаде и нијесу дозволили напријед. Тако је средином 1957. спријечен први покушај пресељења Историјског института са Цетиња у Титоград. У октобру 1958. године Влада (Извршно вијеће) Црне Горе доноси одлуку о пресељењу Института у Титоград и о његовом спајању са Архивом за историју Савеза комуниста Црне Горе (који се налазио при ЦК СКЦГ). Одлука је објављена у „Службеном листу“ а ступала је на снагу 1. јануара 1959. Радници Архива за историју СК су од тог дана прешли на платни списак Института, а његово

пресељење је услиједило 1. марта 1959. године. Пресељење Института зграду Скупштине, него у зграду РСУП-а Црне Горе, на Булевару Лењина бр. 4. Данас је то Булевар Св. Петра Цетињског. Осим РСУП-а и Института, тада су у тој згради били смјештени Републички завод за статистику и још неке друге установе.

Негдје у то доба (1957) свраћао сам у Институт, на Цетињу, али не могу са сигурношћу да се сјетим у којој се згради Институт налазио. Чини ми се у згради Бановине. Али се добро сјећам како се тада Институт називао. На табли је писало: Народна Република Црна Гора, а испод – Историјски институт, и трећи ред у десном углу: - Цетиње. Налазим за потребно овода посвједочим, јер сам негдје прочитао да се Институт преселио у Титоград под називом: Институт за изучавање историје црногорског народа. Тако се у почетку Институт стварно називао, али се назив промијенио док се налазио у Цетињу, а не по доласку у Титоград. Као што је познато, почетком јула 1948. године Влада НР Црне Горе формирала је Институт за проучавање историје црногорског народа, са сједиштем на Цетињу.У вријеме када сам долазио у Институт директор је био др Андрија Лаиновић. Уочи преласка Института у Титоград др Лаиновић је био изабран за професора историје на факултету у Скопљу.

***

Из ЈНА сам се вратио почетком септембра 1958.године. Чекало ме је неколико изненађења. Као прво и најважније – дотадашњи предсједник Комисије за историју Савеза комуниста, Стари Ковачевић, пошао је у пензију. Није ми било лако, знао сам што губим – сјајног човјека, великог револуционара, човјека од огромног искуства. Нови предсједник Саво Брковић примио ме доста хладно: – Јеси ли дошао, добро, врати се кући, одмори се па сјутра на посао. „То је у реду, рекох, али ништа не рекосмо о условима. Важе ли стари услови“, упитах. „Не занимају ме никакви услови. Ако си дошао да радиш уради како сам казао, а ако нећеш, да смо здраво!“ одговори предсједник. Схватио сам поруку прилично одбојно. На растанку прикупих храброст да кажем: „Друже Саво, имам ли ја каквих обавеза према Централном комитету, с обзиром на уговор о стипендији“, упитах. „Немаш“ – рече Саво. „Онда – збогом друже Саво! рекох и одох у канцеларију да видим шта ми ваља радити даље. Сјетих се једног конкурса из листа „Политика“, у коме гимназија у Бањалуци тражи професора историје. Узех лист хартије, увукох га у писаћу машину и написах адресу. У том закуца неко на вратима канцеларије, кад ко је – Андро Мугоша, организациони секретар СКЦГ и кадровик. Поздрависмо се, а онда ме упита:„Шта радиш?“ Ја му објасним све потанко – посебно како се јављам на конкурс за про-

фесора историје. „Зар нећеш код нас да радиш?“ рече. „Ја сам дошао с том намјером, али након разговора са другом Савом, стекао сам утисак да овдје више нијесам потребан.Он неће да чује ни за какве услове, а ја сам фамилијаран човјек, па немам право на неизвјесност. Морам унапријед да знам услове.“ На то друг Андро упита:„Би ли ти прихватио да радиш под истим условима које си прије имао?“„Како да не бих, ја сам са старим условима сасвим задовољан“. На то друг Андро настави: „Е онда, извади тај папир из машине, поцијепај га, баци у корпу за отпатке, па иди кући и одмори и сјутра на посао!“ Ја се истински обрадовах и поступих како је друг Андро рекао. Кад сам се вратио на стан, почех да одмотавам филм и да размишљам како то да баш у право вријеме друг Андро улази у „игру“. Помислио сам да је могуће да је Саво окренуо телефон друга Андра, као кадровика и саопштио му наш разговор. Не вјерујем у случајност. Убрзо сам се спријатељио с друговима и Андром и Савом, али их никад нијесам питао о томе – како је онда дошло до Андрова уласка у моју канцеларију. По природи посла сретао сам се са Савом готово сваког дана, не само док сам радио у Архиву СК, него и након спајања Архива са Институтом – преко 30 година дивне сарадње, пријатељовања, дружења, до његове смрти. И то пријатељовања не само са Савом, него и са његовом породицом. Уз Сава Брковића сам много научио. Припадао је сојy идеалних комуниста. Праведан, принципијелан, радан, врло образован. Чврст карактер. Тијесно смо сарађивали. Одмах ми је одредио три научноистраживачка задатка: Учешће КПЈ у Црној Гори на парламентарним изборима 1920-1938, Црногорски народни фронт слободе 1935-1940.и Радничко-сељачка партија у Црној Гори (1935-1941). Све сам то реализовао каосарадник Историјског института. Постао сам сарадник и његове партијске редакције за Црну Гору, затим секретар Комисије за историју Савеза комуниста Црне Горе, чак неколико мандата и за вријеме других предсједника.

По повратку из војске нијесам у Архиву затекао Дану Драгашевић. Она је пошла у другу организацију, ако се не варам – у редакцију Титовог пионира. Затекао сам нову дактилографкињу млађану Милеву Вучинић из Рогама.

У вријеме наставка рада у Архиву за историју СК сарађивао сам са Друштвом историчара Црне Горе. У живом ми је сјећању остала једна годишња скупштина Друштва историчара Црне Горе, у Никшићу, у јесен 1958.године. Скупштине историчара радиле су у два дијела. Први дио је посвећен научним саопштењима својих чланова, а други дио наставним проблемима и текућим питањима. У првом дијелу сјећам се предавања о Подгоричкој скупштини, који је поднио Димо Вујовић, директор Историјског института. Димо је ту тему пријавио за II конгрес

историчара Југославије, који је био заказан крајем те године у Загребу, а ово у Никшићу била је уствари генерална проба. То је био одломак из Димове докторске тезе „Уједињење Црне Горе и Србије“. Димо је понашање српске војске тзв. Јадранских трупа у вријеме Подгоричке скупштине приказао објективно тј.да је, реално гледано, то била окупација. Наста „земљотрес“. Устадоше неколико старијих професора, међу којима је Марко Бошковић, професор гимназије у Котору, био најгрлатији. Дигоше штапове увис и са њима запријетише Диму – хоће да га линчују. Смири се некако ситуација, а Димо из тога извуче поуку. Одустаде од закључака које је сам изрекао, а то саопшти кроз цитате српских официра и генерала. Тако је цитирао телеграм војводе Живојина Мишића, начелника српске Врховне команде упућеног у новембру 1918. команданту Јаранских трупа у Црној Гори: „Наставите најенергичније и свим средствимада се на територији, које је наша војска окупирала, угуши свака агитација па ма од кога она долазила. За ово вам стоје на располагању сва средства којима можете располагати без икаквога презања“ (подвукао Р.П.).

Поред других цитата регента Александра и других утицајних личности Димо Вујовић цитира наредбу мајора Светолика Николића, команданта мјеста у Цетињу којом се уводи полицијски час. Против оригиналних цитата није нико протестовао. То само говори како се чак и у то социјалистичко вријеме тешко долазило до истине о Подгоричкој скупштини, и не само о њој.

Димо Вујовић је често навраћао у Архив. Ту смо се боље упознали. Обавијестио ме да је „пројектован“ за новог директора Историјског института, да Институт почетком нове 1959. године треба да пресели у Титоград, да је влада тј. Извршно вијеће донијело такву уредбу, да је она објављена у Службеном листу и, што је најважније, донесена је уредба о спајању Архива за историју СК и Историјског института. На тај начин Институт ће имати два дијела: Научни сектор са библиотеком и Архив за раднички покрет. У новој установи могу да бирам – да останем у Архиву као архивистички приправник или да конкуришем за мјесто асистента за проучавање историје радничког покрета. Сво особље Архива прешло је у нову фирму, осим начелника Вучине Вучинића, који је отишао у старосну пензију. Од 1.јануара 1959.почео сам да примам плату од Историјског института, иако се Институт преселио 1,марта 1959.године. Институт се уселио у зграду РСУП-а. Добили смо седам пристојних канцеларија и једну велику салу ђе смо смјестили библиотеку. Имали смо и дугачки широки ходник, ђе смо смјестили дио библиотеке. Са Институтом са Цетиња дошли су др Мирчета Ђуровић, шеф рачуноводства Вучић Тодоровић,

књижничарка Босиљка Радовановић и дактилографкиња Вукица Поповић. Друга дактилографкиња је остала на боловању на Цетињу и никад више није дошла више у Институт. Са Архивом су дошли Љубо Анђелић (књижевник и публициста (носилац Споменице 1941) и резервни потпуковник ЈНА), приправник за архивистикуРадоје Пајовић и архивски помоћници Спасоје Дурковић, Драгица Лопичић и дактилографкиња Милева Вучинић.

Формиран је Савјет Института на челу са Радованом Лекићем, секретаром Народне скупштине Црне Горе. Савјет је усвојио Статут, према коме су формирана два истраживачка одјељења: I Одјељење за проучавање историје Црне Горе до 1918.године, и II Одјељење за савремену историју, тј. за период послије 1918.године, које се звало Одјељење за историју радничког покрета, а Архив за историју СК, преименован је у Архив за историју радничког покрета.

За вријеме док се налазио на Цетињу Институт није имао стални научни кадар већ је свој програм реализовао уз спољну сарадњу, сарадници Института редовних и ванредних чланова Института, нешто слично академијама наука. Након преласка у Титоград спољна сарадња је настављена, али статус спољних сарадника није био дефинисан као раније. Преласком у Титоград Институт је измијенио дотадашњу концепцију. Почело се са стварањем сопственог сталног научног кадра.

Најважнија је била одлука, усвојена Статутом, да се Историјски институт СР Црне Горе формира као научноистраживачка установа са сталним научним кадром. Институт је имао и свој часопис Историјски записи.

Расписан је конкурс за пријем научних радника и асистената као научног подмлатка. Конкурс није испунио очекивања. Јавило се недовољно кандидата. По конкурсу за I одјељење примљен је др Мирчета Ђуровић, као научни сарадник, који је постављен за начелника I одјељења. За асистенте су изабрани Новица Ракочевић, професор средње школе. Новак Ражнатовић, професор средње школе, Милан Ивановић, савјетник у заводу за школство, а нешто касније и Радоман Јовановић, као архивиста Државног архива. За II одјељење примљени су Радоје Пајовић и Зоран Лакић, који се очекивао да се врати са одслужења војног рока. Он је такође третиран ако приправник за архивисту у Архиву за историју СК. Накнадно је примљен и Јован Бојовић, професор средње школе. За стручне сараднике II одјељења примљени су Љубо Анђелић, Ђуро Вујовић и Гојко Вукмановић. Они нијесу били тада завршили факултете. Др Мирчета је, уз дужност начелника I одјељења, постављен за главног и одговорног уредника часописа Историјски записи.

Ван ових структура био је Димо Вујовић, којега је Влада поставила за директора. Он се на челу Института налазио 20 година. Димо Вујовић обављао јеи дужност начелника I одјељења.

Мирчета Ђуровић се задржао у Институту само двије године, јер је изабран за декана тек формираног Економског факултета. Мирчетин допринос, иако за кратко вријеме, био је драгоцјен. Као главни уредник часописа одржао је асистентима више практичних часова из научне методологије.

У самом старту Историјски записи су почели да излазе тромјесечно, тј. четири пута годишње, а не као до тада – једном годишње.

Додуше, то је била пракса посљедњих година цетињског периода. Раније је било је случајева и по десетак пута годишње, али у мањим свескама. Од 1959. Историјски записи су постали орган и Друштва историчара Црне Горе.

Осим два научна одјељења, Библиотеке и часописа (Историјски записи) Архив за историју СК наставио је своју дјелатност, све до почетка 90-тих година, али као Архив за раднички покрет (а уствари – за савремену историју). О цјелисходности одвајања Архива и припајања Државном архиву не желим да говорим, јер то не схватам као задатак ове забиљешке.

Од административног особља примљени су Милосав Маљета Бабић за секретара Института, Станка Радуловић за административног радника, за курира Саво Вукићевић, а за хигијеничарку постављенаје-Даница Ајковић. Кад је Саво Вукићевић изабран за економа Студентског дома, замијенио га је Михаило Вукчевић, а Михаила Љепосава Беба Булајић. Убрзо је дошло до одлива кадрова. Мирчета Ђуровић је 1960.изабран за декана Економског факултета, Зоран Лакић је пошао у Министарство просвјете и науке, Гојко Вукмановић за директора Завичајног музеја у Бару, Милан Иванчевић се вратио у Завод за школство, Љубо Анђелић је постављен за секретара Комисије ЦК за историју СК, а Спасоје Дурковић и Милева Вучинић су се вратили у ЦК. Нешто касније примљени су у I одјељење др Ђоко Пејовић, директор Државног архива и Душан Вучковић, шумарски инжињер. Ђуро Вујовић је у међувремену дипломирао, па је изабран за асистента у II одјељењу, а на његово мјесто начелника Архива изабран је Славко Станишић, професор историје, који је радио као секретар у Главном одбору ССРНЦГ.

На прелазу из 60-их на 70-те године Институт је ојачао докторирањем сопствених кадрова. Димо Вујовић је докторирао почетком 60-тих, а крајем 60-тих и почетком 70-тих докторирали су: Новица Ракочевић, Душан Вучковић, Јован Бојовић, Радоје Пајовић, Ђуро Вујовић, Радоман Јовановић и Новак Ражнатовић.

До почетка 70-тих година Историјски институт је био узоран колектив. Његови сарадници су се афирмисали и на југословенском нивоу. Учествовали су на многим домаћим и међународним скуповима. Сарадници Института су објавили на десетине књига и на стотине научних чланака у домаћим и југословенским часописима, чак и у међународним. Кадрови Института су се специјализовали на многим међународним универзитетима: у Москви, Паризу, Риму, Бечу. Сарадници Института постали суи чланови савјета у институцијама науке, културе и просвјете, музеја, архива. Институт је организовао и неколико научних скупова. Почела су да пристижу и разна признања, одликовања, општинске и републичке награде, укључујући и Тринаестојулску.

Првог маја 1966. године Институт је пресељен у садашње просторије на Булевару револуције број 5. Тада је престао да постоји Завод за продуктивност, па се у његове просторије преселио Институт. Тада је Институт добио и дио просторија које су припадале Министарству рада, а оно је добило нове просторије. Тада је Институт добио приземље, други спрат и подрум. У међувремену дошло је до договора са Заводом за запошљавање да се њима додијели највећи дио подрума, заправо читав подрум сем подрумских просторија које су припадале кућепазитељу. На рачун тога Институт је добио 1-2 просторије на првом спрату, а након исељења Републичког вијећа за прекршаје Институт је добио још једну просторију.

Када је донесена одлука да се при Институту формира Редакција за историју Црне Горе, Влада је иселила кућепазитеља, а његов стан је додијељен Институту на име рада Редакције.

Библиотека Института наставила је своју уходану дјелатност. Њена књижничарка Босиљка Радовановић импоновала је својим образовањем и културом. Била је и зналац страних језика, нарочито француског, што је било од не малог значаја за кориснике библиотечких фондова. На жалост на њено „трајање“ у Институту није било дугог вијека. Ненадно ју је погодио срчани инфаркт. На њено мјесто књижничарке изабрана је једна млада и љупка дама Верица Стојановић, која је у Институту стекла пензију.

И у администрацији је дошло до промјена. За начелника администрацијепослије пензионисања Милосава Бабића на његово мјесто је изабран Шпиро Секулић. За главног администратора изабрана је стамена госпођа Станка-Роса Радуловић, која је у Институту остала до пензије.

Послије извјесног времена дактилографкиња Вукица Поповић вратила се на Цетиње. То је била врло образована жена, матуранткиња, која је изврсно познавала правопис. За текстове које је она прекуцавала језички лектор није имао много посла. Импоновала је у сваком погледу.

На њено мјесто дошла је млада почетница Слободанка (Мика) Шћеповић, која је импоновала озбиљношћу, вредноћом, кооперативношћу. Након што се удала на њено мјесто су дошле прво на краће вријеме Милка Војиновић, а затим Милодарка Матовић-Радуловић, обије сјајне, и као људи и као дактилографкиње. Невјероватно колико је Институт имао среће са том браншом.

Од средине 60-тих до почетка 80-тих година структура Историјског института изгледала је овако:

Директор: Димо Вујовић;

I одјељење: Ђоко Пејовић, Душан Вучковић, Новица Ракочевић, Новак Ражнатовић и Радоман Јовановић;

II одјељење: Радоје Пајовић, Ђуро Вујовић и Јован Бојовић;

Архив за раднички покрет: Славко Станишић, Павле Милошевић, Драгица Лопичић;

Библиотека: Верица Стојановић;

Администрација: Шпиро Секулић, Вучић Тодоровић, Станка (Роса) Радуловић, Слободанка Шћеповић, а затим Милодарка Матовић-Радуловић, Љепосава Булајић и Даница Ајковић.

Почетком 80-тих дошло је до новог подмлађивања кадрова.

***

Овај запис прати развој Института до краја 60-тих и почетка 70-тих година.

Ако бих некога хтио да похвалим, онда бих морао да похвалим прва два мандата директора Дима Вујовића. Он је ударио темеље титоградској фази Института, али се послије другог мандата заморио, а можда и заситио. Велика му је мана што је Институт обрађивао само XIX и XX вијек црногорске историје.

Намене је најснажнији утисак оставио Мирчета Ђуровић. Вио је велики практичар, а једноставан човјек. Од њега смо много научили, ја посебно, из методологије научно-истраживачког рада. На мене је пријатан утисак оставила дактилографкиња Вукица Поповић. Она је имала гимназијску матуру, а запослила се као дактилографкиња. Била је веома образована а беспријекорно је познавала правопис. И од ње се имало што научити. И на крају издвојио бих курирку Љепосаву Бебу Булајић. Боже, како је била људска, одговорна, паметна. Она је обављала много послова, чак је помагала и у рачуноводству и у техници.

Могло би се још о понекоме лијепо проговорити, али ту увијек постоји опасност да некога заборавим, па нека остане овако.

***

Овдје бих хтио да забиљежим једну догодовштину везану за обиљежавање 50.годишњице Мојковачке битке. За ту битку везане су многе противурјечности, а понајвише за Мојковачки бој, који се одиграо на Бадњи-дан и Божић 1916.године (6. и7.јануара 1916). И дан данас многи историчари, политичари, публицисти, новинари, и ко не све, не праве разлику између мојковачких бојева и Мојковачке битке. Готово по правилу посљедњи Мојковачки бој од 6.и 7. јануара сви побројани сматрају да је то Мојковачка битка. А Мојковачка битка је у ствари Мојковачка операција која траје од средине октобра 1915. од првих бојева од Дрине и Јавора, а завршава се, ето, 7.јануара 1916.године. Мојковачка битка (операција) имала је огроман значај за српску војску. Црногорска војска је са неколико узастопних бојева спријечила спајање аустроугарске војске из Босне, под командом генерала Пећорека, са њемачком армадом, која је, под командом фелдмаршала Макензена, наступала са правца Македоније и Косова. То је спријечила Црногорска (тзв. Санџачка) војска под командом сердара дивизијара Јанка Вукотића. Није тешко погодити шта би било са исцрпљеном српском војском, да су ове двије армаде затвориле обруч око ње. Знао је то и регент Александар кад је сердару Јанку и црногорској Врховној команди послао телеграме, у којима вапије – „Задржите Пећорекову армију само 24 сата, па ћете се одужити српству за сва времена“. Црногорска војска је Пећорекову армију задржала колико је год требало. А Мојковачки бој од 6.и 7.јануара 1916. није уопште био потребан, јер се у то вријеме и посљедњи српски војник пребацио у Албанију, на путу за Крф. Мојковачки бој је био ујдурма злогласнога Петра Пешића, српског пуковника – начелника црногорске Врховне команде да задржи црногорску војску да се не повуче са, или макар за српском војском на Крф. Тиме је црногорска војска остављена, без ичије помоћи, да се супротстави несразмјерно надмоћнијој аустроугарској војсци. Петар Пешић је то јавно признао 1925. године у полемици са српским генералом академиком Живком Павловићем. Наиме, генерал Ж. Павловић је критиковао Петра Пешића за нелојалан однос према Црној Гори и црногорској војсци. На то му је Петар Пешић у „Ратнику“ 1925.одговорио:

„А шта би било генерале од нашега плана да су се на Солунском фронту уз краља Петра нашао краљ Никола, а уз српску и црногорска војска“. Црногорска војска је још прије Првог свјетског рата плански опструрирана и деструирана од српске владе, као један од најважнијих чинилаца за опстанак црногорске државе. Први такав покушај учињен је на Брегалници 1913.године, када је црногорска дивизија (четири

бригаде, 12.000 војника) имала распоред између II и III српске армије. Договорено је било да једног дана српске армије и црногорска дивизија, крену у исто вријеме у напад против бугарске војске. Црногорска дивизија је упала дубоко у бугарски распоред, а српске армије нијесу мрдале у напад. Црногорску војску је спасио случај што је бугарска војска добила масовно дезинтерију и није могла да се покрене из ровова. Није тешко погодити шта би било са црногорском војском да је бугарска војска била здрава. Народ би рекао не би од ње остало ни пиличника. О томе детаљно пише Михаило Лалић у роману Гледајући доље на друмове. Црногорска социјалистичка држава је знала за ту ујдурму и није јој падало на памет да Мојковачку битку прославља поводом педесетогодишњице.

У то вријеме, јануара 1966.године, ја сам био предсједник Друштва историчара Црне Горе. На предсједништву Друштва историчара смо оцијенили да би 50.годишњицу требало обиљежити и објаснити о чему је ријеч. Планирали смо да одржимо неколико предавања у Титограду, Никшићу, Колашину, Бијелом Пољу и Беранама, а у Мојковцу – на Бадњи дан, 6. јануара 1966. године. Предавање у Титограду била нам је генерална проба. Предвиђели смо три предавача: генерала Велимира Терзића, пуковника Краљевске југословенске војске у пензији Љуба Полексића, команданта Ускочког батаљона у Мојковачком боју и др Новицу Ракочевића, аутора књиге Црна *Г*ора у Првом свјетском рату.Уз предавања планирали смо културни програм, поред осталог и премијерно приказивање тек пронађеног филма о крунисању краља Николе.

Радили смо по својој савјести и никога нијесмо консултовали нити тражили одобрење. Умјесто тога, упутили смо позиве – предсједнику Савеза комуниста (Ђоку Пајковићу), предсједнику Скупштине (нијесам запамтио име), предсједнику Извршног вијећа (Веселину Ђурановићу), предсједнику ГО ССРН (Ику Мирковићу), Команди војног подручја (генералу Мигу Димитрију Врбици) и још на десетак адреса. Сви су дошли, осим предсједник Владе. И свима њима се свиђела представа (предавање) и остало. То ми је потврдио предсједник општине Мојковац, млађани Драган Јовановић. Пришао ми је на крају скупа и питао да ли бисмо то могли да поновимо у Мојковцу. Одговорио са му да смо се о томе већ договорили. „С ким?“ – упита Драган. С Домом ЈНА у Мојковцу – одговорих. „А може ли Општина у томе да учествује“, упита Драган. „Може, ако хоће“, одговорих и још додадох да ми нијесмо у то хтјели да уплићемо државне органе, а ако он хоће добровољно, ми немамо ништа против. Увјерен сам, да се Драган Јовановић о томе договорио са представницима власти у Титограду. Уосталом, и власт је узела учешће у, сад можемо рећи, прослави у Мојковцу, јер је мојковач-

ка власт ангажовала два члана Београдске опере, неколико позоришних глумаца, а ангажовано је и пљеваљско Културно-умјетничко друштво „Волођа“, са народним пјесмама и играма. Увјерен сам да за присуствовање титоградској представи није било договора међу представницима власти. Друга је ствар била у Мојковцу. Тамо није дошла првагарнитура: ни Предсједник Партије, ни Предсједник Народне скупштине, ни Предсједник Извршног вијећа. А било је четири члана Извршног комитета ЦК СКЦГ (Видоје Жарковић, Бебо Брајовић, Ико Мирковић, Радомир Коматина (?). Било је неколико чланова владе (сјећам се Велизара Перуновића и Вукице Мићуновић). Били су присутни предсједник Главног одбора ССРН (Ико Мирковић), командант Војног подручја (генерал Врбица) и директори бројних предузећа и предсједници разних културних удружења, књижевника, понајвише. Било је присутно 7-800 преживјелих учесника Мојковачке битке. Тада је одлучено да се учесницима Мојковачке битке подигне споменик, што је и учињено. Занимљиво је да су неки учесници Мојковачке битке захтијевали да се подигне споменик и погинулим Швабама, што није прихваћено.

Уочи саме прославе у Мојковцу имао сам и један мали инцидент. Драган Јовановић и ја утврдили смо сценарио прославе и он је био плакатиран на више мјеста у Мојковцу. Уочи почетка представе интересовао се мој пријатељ Љубо Анђелић, првоборац, књижевник да и њега уврстим у програм. Ја сам Љубу нудио на почетку да га укључим у програм, али је он то одбио. Кад је видио колико се окупило преживјелих учесника битке прохтјело му се да и он учествује, али је тада било касно, јер је програм објављен. Интервенисао је преко два-три утицајна човјека, али нијесам могао помоћи. На крају је интервенисао и предсједник Социјалистичког Савеза Радног народа Републике, али ни то нијесам могао да прихватим. Кад је предсједник (Ико Мирковић) рекао:„Значи, нема шансе!“ Би ми непријатно и рекох: „Има шансе.“ На његово питање – Како? Ја рекох о томе ја не могу да одлучим, али можете Ви, а ту су и четири члана Извршног комитета СКЦГ. Ви можете да одлучите о много важнијим стварима од ове. Према томе, одлучите Ви, а ја ћу прихватити што Ви одлучите, с тим да Ви сносите одговорност, ако то не буде исправно“. На то је Ико одговорио: „Не можемо ми да сносимо одговорност!“„Не можете ни ви одлучивати, а ја бити одговоран. Ви сте ме учили да онај ко одлучује сноси одговорност, ако одлука не буде права.“ Онда Ико рече: „Нека буде како је предвиђено сценаријем.“

Представа је успјела у сваком погледу, тако да смо ми послије Мојковца одржали још неколико предавања. То је било зимско доба и Влада нам је обезбиједила службена кола и многе друге погодности.

Напомена: Уочи Првог маја 1966. године Институт се преселио у зграду на Булевару револуције бр. 5, ђе се и данас налази.

Radoje PAJOVIĆ

RECOUNT OF MY BEGINNINGS
(of My First Days in the Archive of the Central Committee of the League of Communists of Montenegro for History of the League of Communists and at the Historical Institute of the Socialist Republic of Montenegro)

Summary

This text is an autobiographical recount of the author's professional beginnings in the Archive of the Central Committee of the League of Communists of Montenegro for History of the League of Communists and at the Historical Institute of the Socialist Republic of Montenegro.

It describes the final year of studies at the Faculty of Philosophy in Belgrade, Department of History. After graduating, in February 1957, as a holder of a scholarship of the Central Committee of the League of Communists of Montenegro, the author first started working in the Archive of the Central Committee of the League of Communists of Montenegro for History, and since 1 January 1959, he has been working at the Historical Institute of the Socialist Republic of Montenegro.

This record follows the development of the Historical Institute of Montenegro since the end of the 1960s and the beginning of the 1970s.

In the text, the author remembers his beginnings, people and events of that time connected to the Historical Institute, the Historical Society of Montenegro and the historical science in general. He presents the staff structure of the Institute, its organisation and scientific conception and the composition of personnel from 1959 to the start of the 1970s.

Especially valuable are the details of the moving of the Historical Institute of Montenegro from Cetinje to Titograd, on 1 March 1959, as well as of the merging of the Archive for History of the League of Communists with the Historical Institute of Montenegro. The author provides data on the new structure of that scientific institution, its personnel and operations, the strengthening of its workforce with the help of its own scientific staff who had established themselves in the country and abroad, their participation in scientific conferences, specialisations, presence in the scientific life of Montenegro.

UDC: 94(497.16):28

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

Dragana KUJOVIĆ*

OSVRT: SEGMENTI ORIJENTALNO-ISLAMSKE KULTURE U CRNOJ GORI, KAO TEME MAGISTARSKIH RADOVA ODBRANJENIH U OKVIRU POSTDIPLOMSKIH MAGISTARSKIH STUDIJA (STUDIJSKI PROGRAM: ISTORIJA KULTURE I ISTORIJSKA ANTROPOLOGIJA) U ISTORIJSKOM INSTITUTU UCG

ABSTRACT: *If we know that cultural studies, dealing with different cultural and multicultural registers, have an increasingly dominant place in the field of humanistic disciplines and represent a series of very different research practices, the relative heterogeneity of the themes of the master thesis proposed to candidates within the program entitled History of Culture and Historical Anthropology of the Postgraduate Master Studies at the Historical Institute of University of Montenegro. Cultural artifacts reflect their contexts and open the possibility of scientific description through the repertoire of topics on different aspects of culture and identity, so that the three master's theses are successfully defended in the field of Oriental-Islamic Culture in Montenegro.*

KEY WORDS: *master thesis, Oriental-Islamic culture, cultural studies, identity, Ottoman heritage*

Otvaranje postdiplomskih magistarskih studija u Istorijskom institutu značilo je značajan iskorak kako u širenju istraživačkih saznanja prikupljanih dugogodišnjm radom naučnih radnika Instituta, tako i pomjeranje interesa akademske zajednice prema potrebama edukovanja novih kadrova u oblastima kojima se bavi institutska naučna zajednica. Ako znamo da studije kulture, baveći se različitim registrima kulture i multikulture, imaju sve dominantnije mjesto u oblasti humanističkih disciplina i predstavljaju niz razuđe-

* Autorica je naučni savjetnik u Istorijskom institutu UCG.

nih i vrlo različitih istraživačkih praksi, razumljiva je i relativna heterogenost tema magistarskih radova koje su predložene kandidatima u okviru programa pod nazivom *Istorija kulture i istorijska antroplogija* pomenutih postdiplomskih magistarskih studija u Istorijskom institutu UCG.

Kulturalni artefakti reflektuju svoje kontekste i otvaraju mogućnost iscrpne istraživačke deskripcije kroz repertoar tema o različitim aspektima kulture i identiteta. Kulturno nasljeđe može biti posmatrano u smislu[1]:

1. Osnove koja ima značaj u oblikovanju identiteta i relacijama sa drugima;
2. Formativa u razvoju društvenih grupa;
3. Izdvojenih aspekata kulturnog nasljeđa i s tim u vezi identitetskog sadržaja koji imaju uticaj na pojedince i društvene grupe;
4. Uloge "institucija sjećanja" (arhivi, biblioteke, muzeji), u podršci oblikovanju razumijevanja istorije i nasljeđa populacije koju servisiraju.

Prostor današnje Crne Gore bio je izložen kulturnim uticajima Osmanskog carstva i djelovi ovog prostora bili su u aktivnoj koegzistenciji sa drugim konstituentima Carstva. Ne može se zanemariti činjenica da je osvajač pokazivao značajan kapacitet da usvoji razlčita kulturna dostignuća potčinjenih naroda, tako da je stvorena široka osnova za medijaciju u povezivanju različitih kultura Istočnog Mediterana. Ako govorimo o *osmanskom* ili, pod drugim, mnogo adekvatnijim i širim imenom -*orijentalno-islamskom* nasljeđu, uzima se u obzir nekoliko ključnih elemenata, među kojima je na istaknutom mjestu činjenica da je „osmanski" atribut nasljeđa neodvojiv od svojeg islamskog sadržaja i da ovo nasljeđe karakteriše sve ono po čemu prepoznajemo kulturu islamskog istoka u najširem smislu. Segmenti orijentalno-islamskog nasljeđa u Crnoj Gori, kao odraz vrlo produktivne i kompleksne kulturne sinteze ili simbioze različitih tradicija, nastale unutar nekadašnjeg, etnički heterogenog Osmansko gcarstva, bili su predmet istraživanja tri sljedeća magistarska rada:

1. ***Avdo Međedović „Ženidba Smailagić Meha" – odraz orijentalno-islamskog kulturnog obrasca u Crnoj Gori*** – kandidat Aleksandar Čogurić;
2. ***Estetika ručno tkanih ćilima u sjevernim djelovima Crne Gore (Berane, Petnjica, Bijelo Polje, Rožaje, Plav, Gusinje)***– kandidat Irvin Masličić;
3. ***Stare turske kovanice u numizmatičkim i etnografskim zbirkama Crne Gore: kulturna paradigma kao zadati okvir u selekci-***

[1] Michael Buckland, *Cultural Heritage (Patrimony): An Introduction*., in: *Records, Archives and Memory (*Selected Papers from the Conference and School on Records, Archives and Memory), *University of Zadar, Croatia, May 2013*. Ed. by MirnaWiller, Anne J. Gilliland and Marijana Tomić. Zadar: University of Zadar, 2015, str.11-25

ji, grupisanju i recepciji muzejskog materijala – kandidat Bojana Šupeljak.

Prvi od nabrojanih magistarskih radova odbranjen je 2014. godine pred Komisijom u sastavu: prof. dr Novak Kilibarda, dr Dragana Kujović, naučni savjetnik (mentor) i dr Senka Raspopović, naučni savjetnik. Magistarski rad ***Avdo Međedović „Ženidba Smailagić Meha" – odrazorijentalno-islamskog kulturnog obrasca u Crnoj Gori***obuhvatioje 87 stranica A4 formata, koje sadrže apstrakt, tekst koji se bavi predmetom i rezultatima istraživanja, i spisak literature sa 69 konsultovanih jedinica. Istraživačka pažnja kandidata u ovom radu odnosila se na spjev Avda Međedovića *Ženidba Smailagić Meha*, koji je tumačen kao odraz kulture, tradicije, duha vremena, odnosno specifičnog književnog i kulturnog stvaralaštva orijentalno-islamskog karaktera u Crnoj Gori. Kandidat Aleksandar Čogurić je krenuo od istraživačke pretpostavke da **spjev Avda Međedovića *Ženidba Smailagić Meha* komunicira sa sviješću o identitetu i govori o istorijskoj vertikali orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori.**Kandidat je nastojao da otkrije kulturološke slojeve u spjevu ***Ženidba Smailagić Meha,*** kao značajnog baštinika orijentalno-islamsko kulture u Crnoj Gori, tako da bi ovaj magistarski rad trebalo da bude dodatak do sada urađenom i istovremeno pokušaj otvaranja novog polja proučavanja Međedovićevog stvaralaštva.U kompleksnom i zahtjevnom istraživanju, koje je obuhvatilo više podciljeva, otkrivaju se posebnosti kulturnog obrasca na primjeru konkretnog djela i pregledno, pismeno i čitko predočena je slika kulturnog ambijenta u kojem je nastajalo Međedovićevo stvaralaštvo, odnosno djelo *Ženidba Smailagić Meha*. Pomenuti rezultat pokazan je u pet poglavlja -obrađene su vrijednosti nematerijalne i materijalne orijentalno-islamske kulture u spjevu: elementi duhovnih, odnosno jezičkih i kulturnih tvorevina orijentalno-islamske kulture, njene etičke kategorije, estetske vrijednosti, odnos, iz perspektive pojedinca i kolektiva, prema ženi, vlasti, ratu, žrtvovanju, izdaji, doček gosta kao kulturni model, čestitanje i svadbovanje, školovanje, kultura stanovanja, odijevanja, ukrašavanja, darivanja, i dr. Istraživačka pažnja baviće se islamom kao obilježjem nacionalnog i kulturnog identiteta, uz zanimljivo usredsređivanje na *dovu* kao specifični kulturni artefakt. Kulturni identitet uzet je kao odraz religijskog i političkog konteksta. Međureligijski i kulturni dijalog kao predmet ovog ogleda i zapitanosti razložen je u dvije cjeline, koje razmatraju otvorenost kulturnog prostora, i islamsko i neislamsko nasljeđe u međusobnom prožimanju. Završnim razmatranjem kandidat pokušava da sagleda spjev kao dio epskog nasljeđa, uz predočavanje podataka o Međedovićevoj poeziji u istraživanjima homerologa 20. vijeka, i na taj način zaokružuje se istraživačka cjelina ovog rada. U zaključku uspješno su prezentovani rezultati istraživanja, uz ukazivanje na nova pitanja i probleme koji su se otvorili tumačenjem spje-

va i koji bi mogli biti u središtu narednih istraživanja.Ako kulturu čine naslijeđene vrijednosti i znanja u kojima se prepoznaje određena društvena zajednica, epska pjesma zasigurno predstavlja dovoljan prostor u kojem može da bude pohranjena višeslojna i raznolika kulturna supstanca, ona je sublimirani izraz kulturnog nasljeđa, i to bi bio odgovor na pitanje na koji način je Međedovićev spjev mogao biti uzet u obzir kao reprezentativni odraz orijentalno-islamskog kulturnog obrasca u Crnoj Gori.

Magistarska teza ***Estetika ručno tkanih ćilima u sjevernim djelovima Crne Gore (Berane, Petnjica, Bijelo Polje, Rožaje, Plav, Gusinje)*** odbranjena je 2017. pred Komisijom u sastavu: prof. dr Svetlana Slapšak, dr Dragana Kujović, naučni savjetnik (mentor), i dr Senka Raspopović, naučni savjetnik. Napisana je na 140 stranice A4 formata, koje sadrže apstrakt, tekst koji se bavi predmetom i rezultatima istraživanja, fotografske priloge i spisak literature sa 44 konsultovane jedinice. Namjera kandidata u ovom radu bila je da likovnost ***ručno tkanih ćilima u sjevernim djelovima Crne Gore (Berane, Petnjica, Bijelo Polje, Rožaje, Plav, Gusinje)*** bude tumačena kao dio ukupnog etnografskog nasljeđa sjevernih područja Crne Gore. Prikupljen je osnovni fond ručno tkanih ćilima sa pomenutog područja i uočeno je da postoji činilac specifičnosti svake sredine, ali i međusobno preplitanje karakteristika, transfer stilova i kompozicija. Prema faktorima koji mogu da se jave u ocjeni specifičnosti ćilima uspostavljena je hipoteza - ćilim se posmatra kao likovna posebnost, jer sadrži sve elemente originalnog umjetničkog djela, jer su ćilim i slika na zidu okvirom odvajeni od realnog svijeta, tkalja i autor slikestvaraoci su onoga što će se unutar tog okvira naći. Stepen nadahnuća i maštovitosti tkalje definiše određenje ćilima kao umjetničkog ili zanatskog proizvoda. Nakon okupljanja relevantnog i sačuvanogfonda ćilima iz Berana, Petnjice, Bijelog Polja, Rožaja, Plava i Gusinja, njihovog pojedinačnog fotografskog dokumentovanja, određivanja dimenzije, prikupljanja podataka od vlasnika o području i vremenu nastanka, pristupilo se estetskojanalizi i opisu ćilima sa pomenutog područja. Kandidat je usmjerio svoju istraživačkupažnju prema pitanjuvizuelnog identiteta ovog dijela crnogorskog nasljeđa i njegovih utkanih simbola, motiva, tema koje su tkaljama bile inspiracija, tonova i boja.U traganju za karakteristikama vizuelnog identiteta ćilima sjevernih djelova Crne Gore, detaljno se uočavaju pojedini elementi kompozicije, ornamentika i značaj simbolike. Polazeći od uvida u tehniku rada, kvalitet materijala, ornamentiku, kolorit, estetske odlike, kandidat Irvin Masličić zaključuje da su ćilimi koji su bili predmet njegovog istraživanja „samo dokaz dugotrajnog procesa stvaranja i obogaćivanja crnogorske tkačke tradicije“. Kroz niz poglavlja,kandidat izdvaja četiri ključna elementa: ***kompoziciju,motiv, boju i simboliku,*** i u vezi s tim, zaključci koje izvodi na osnovu provedenog eksperimenta, određivanja karakteristika ćilima po-

menutog područja Crne Gore, statističke obrade i komparacije dobijenih podataka daju ovom radu značaj originalnog istraživačkog rezultata. Otvaranjem pitanja muzealizacije i čuvanja postojećih fondova, njegovanja i planskog oživljavanja gotovo zamrle vještine tkanja, promocije ćilima kao nematerijalnog kulturnog dobra, sadržaj rada dobija sasvim praktičnu dimenziju aktuelizovanja potrebe preduzimanja mjera u očuvanju i prezentaciji postojećih fondova.

Magistarski rad kandidatkinje Bojane Šupeljak, pod naslovom: ***Stare turske kovanice u numizmatičkim i etnografskim zbirkama Crne Gore: kulturna paradigma kao zadati okvir u selekciji, grupisanju i recepciji muzejskog materijala***, odbranjen je 2018. godine pred Komisijom u sastavu: dr Senka Raspopović, naučni savjetnik, dr Dragana Kujović, naučni savjetnik (mentor), i dr Branko Banović, naučni saradnik, i obuhvata 143 stranice A4 formata, koje sadrže apstrakt, tekst koji se bavi predmetom i rezultatima istraživanja, sa prilogom u kojem su obrađene stare turske kovanice, pohranjene u muzejskim fondovima Crne Gore (Muzej novca CBCG, Zavičajni muzej Bar, Zavičajni muzej Ulcinj, Muzej „Mirko Komnenović"- Herceg Novi, Muzej grada Podgorice, Muzej Marka Miljanova - Medun, Zavičajni muzej „Ganića kula" -Rožaje, Zavičajni muzej - Bijelo Polje, Zavičajni muzej - Pljevlja, Polimski muzej u Beranama, Istorijski muzej Crne Gore, Etnografski muzej Crne Gore), i spisak literature sa konsultovanim jedinicama. Istraživačka pažnja kandidatkinje u ovom radu usredsređena je na ***stare turske kovanice u numizmatičkim i etnografskim zbirkama Crne Gore,*** kakobi se na njihovom primjeru *kulturna paradigma* analitički i ilustrativnosagledala kao mogući zadati okvir u selekciji, grupisanju i recepciji muzejskog materijala. Osnovno istraživačko polazište rada je da se izbor, grupisanje i recepcija muzejskog materijala (u konkretnom slučaju starih turskih kovanica) vrše u skladu sa vladajućim kulturnim paradigmama, koje su zasnovane na kolektivnom ili individualnom, podesnom obrascu sjećanja i ponašanja, saznajnom iskustvu pojedinaca i društvene zajednice uopšte. Sjećanje je u stalnom procesu rekonstrukcije, tako da je rekonstrukcija istorijskih činjenica koje se mogu smatrati osnovom kolektivnog sjećanja podložna izmjenama, u zavisnosti od tumača do tumača, odnosno preporučenog obrasca. Upravo na ovome zasniva se hipoteza da su kulturne paradigme „autori" muzejskih zbirki i postavki, koje, kao takve, doprinose „oblikovanju" kolektivne svijesti i sjećanja. Muzejska zbirka, odnosno postavka diskursno je uslovljena, tako da u ovom razmatranju središnje mjesto zauzima sagledavanje relacije ***autor postavke – predmeti muzejske zbirke,postavka – posjetilac*** **i** ***muzej – društvena zajednica***. Interdisciplinarnim postupkom analize turskih kovanica, dobili smo dosad uglavnom nedovoljno prezentovane ili razmatrane informacije o zbirkama turskog novca u crnogorskim muzeji-

ma. Primjećuje se da su neobrađeni djelovi muzejskih fondova u Crnoj Gori svakako pokazatelj saznajnih praznina u oslikavanju prošlosti ovih prostora koji su bili pod viševjekovnim osmanskim, odnosno orijentalno-islamskim ozračjem.Detaljnom obradom starih turskih kovanica pohranjenih u muzejskim fondovima Crne Gore, rad postaje vrijedan doprinos u dokumentovanju postojećih fondova.Istakli bismo da je početni dio istraživačkog zadatka podrazumijevao savladavanje arapskog pisma i sticanje vještine čitanja, ne uvijek raspoznatljivog teksta na kovanicama. U radu su izdvojeni sljedeći ključni elementi:**simbolički karakter muzejske zbirke; turske kovanice kao elementi kulturnog identiteta, istorijsko svjedočanstvo i dio kulturnog nasljeđa; narativnost postojećih muzejskih zbirki,odnosno postavki,** i s tim u vezi **zbirke starih turskih kovanica u okvirima kulturnih paradigmi Crne Gore**.Kandidatkinja Bojana Šupeljak ovaj solidno obavljeni istraživački zadatak ostvarila je na osnovu samostalnih uvida, obrade i preciznog iščitavanja turskih kovanica pohranjenih u muzejskim fondovima Crne Gore. Istovremeno, ukazano je na nova pitanja i probleme kojibi mogli biti predmet istraživačke pažnje.

Interesantne podatke moglo je ponuditi i istraživanjekoje je,kao temu magistarskog rada pod naslovom ***Sadržaji orijentalno-islamske kulture u crnogorskim srednjoškolskim čitankama u periodu od 1992. do 2012. godine,*** prijavila kandidatkinja Danka Čogurić, ali nažalost rad nije završen i predat u proceduru za odbranu. Pomenutim magistarskim radovima prethodila je izrada seminarskih radova u okviru predmeta Orijentalno-islamska kultura u Crnoj Gori, koji su uglavnom predstavljali pripremna istraživanja i tehničko-metodološkuedukaciju za istraživanja koja su uslijedila. Svi oni urađeni su iz ulaganje ozbiljnog napora, kako u selekciji odgovarajuće literature, tako i u obradi i analizi prikupljene građe. Može se reći da je elementarni metodološki okvir u njihovoj izradi bilo postizanje sigurnog otklona u odnosu na orijentalistički, odnosno balkanistički diskurs u zadatoj analizi, uz prepoznavanje činjenice da je de-osmanizacija vrlo često podrazumijevala grubu de-orijentalizaciju ili de-balkanizaciju, praćenu prikrivenim autorijentalizom.Seminarski rad postdiplomke Zerine Ćatović pod naslovom ***Fascinacija običajima ili auto-orijentalizam Živka Nikolića*** upravo se u vrlo uspješnoj analizi fokusira na pomenuto, s tim što je ispitivanje prisustva orijentalističko-balkanističkog, odnosno autobalkanističkog diskursa izmješteno i praćeno na materijalu filmskih ostvarenja crnogorskog reditelja Živka Nikolića.

Prema Umbertu Eku, cjelokupna kultura trebalo bi da bude proučavana kao komunikacijski fenomen u okvirima značenjskih sistema[2], i sva-

[2] Eco Umberto, *A theory of semiotics (Advances in Semiotics),* Indiana UniversityPress, Bloomington, first edition 1976, Midland Book Edition, 1979, 22

ki aspekt kulture, ako se uzme u obzir kao „kulturalna jedinica“ postaje „semantička jedinica“ koja pripada nekom od značenjskih sistema organizovanih prema semantičkim poljima i osovinama[3]. Značenja su stvar percepcije, ona nisu sadržana u stvarima po sebi. Riječ je o mentalnom procesu produkcije značenja i njihove interpretacije, i utoliko sadržaji koji postaju predmet studija ili istraživanja kulture podrazumijevaju razumijevanje simboličkih formiu kompleksnom sistemu relacija unutar različitih društvenih kodova i značenjskih sistema. Svaki zadatak te vrste može se smatrati zahtjevnim i složenim, tako dase uspješan istraživački odgovor njegovim izazovima i dobijeni rezultati mogusvrstati u korisne saznajne proizvode i iskorake.Radovi o kojima smo govorili u ovom osvrtu ponudili su crnogorskoj akademskoj zajednici naučno iskustvo i uvide u segmente sasvim sporadično ili nedovoljno istraženog kulturnog prostora. Kandidati su hrabro krenuli stazom koja se kreće izvan stereotipske uslovljenosti i ustaljenih prioriteta,is tim u vezi može se reći da su pažnje vrijedan ishod edukacije na pomenutim postdiplomskim magistarskim studijama.

Dragana KUJOVIĆ

OVERVIEW: SEGMENTS OF ORIENTAL AND ISLAMIC CULTURE IN MONTENEGRO AS THESES FOR MASTER’S DEGREES DEFENDED WITHIN THE SCOPE OF POST-GRADUATE MASTER’S PROGRAMMES (STUDY PROGRAMME: HISTORY OF CULTURE AND HISTORICAL ANTHROPOLOGY) AT THE HISTORICAL INSTITUTE OF THE UNIVERSITY OF MONTENEGRO

Summary

The area of today‘s Montenegro was exposed to the cultural influences of the Ottoman Empire, and parts of this area were in active coexistence with other constituents of the Empire. We can not ignore the fact that the conqueror has shown considerable capacity to adopt different cultural achievements of the subordinated peoples, thus creating a broad basis for mediation in linking different cultures of the Eastern Mediterranean. If we speak of Ottoman or, in the second, much more adequate and wider name - Oriental-Islamic heritage, several key elements are taken into account, among which is the fact that the „Ottoman” attribute of the heritage is inseparable from its Islamic content, and that this heritage is characterized by

[3] Ibid, 29

everything that we recognize as the culture of the Islamic East in its widest sense. The segments of the Oriental-Islamic heritage in Montenegro, as a reflection of a very productive and complex cultural synthesis or symbiosis of different traditions, originating within the former, ethnically heterogeneous Ottoman Empire, were the subject of research in the three master‘s theses defended in Historical Institute of the University of Montenegro.

UDC: 94(497.16)

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

Akademik Zoran LAKIĆ*

UZ JUBILEJ

Bez *Istorijskih zapisa* se istorija
Crne Gore ne može pročavati

ABSTRACT: *The subject of the paper is the content, authors and the importance of the journal Zapisi (1927-1933; 1935-1941) and Istorijski zapisi (from 1948 to the present) for science and culture in Montenegro and abroad. In this paper, we will try to analyze the themes and ways of presentation, the number of authors, types of contributions, present the scientific and cultural significance of the journal.*

KEY WORDS: *Zapisi, Istorijski zapisi, editors, rubrics,subjects, authors, availability, significance*

Istorijski zapisi su jedan od najstarijih naučnih časopisa u Crnoj Gori. Tako su se ponašali u svim fazama svoga dugog trajanja. I dospjeli, evo, do svog velikog jubileja, koji predstavlja veliki praznik u duhovnoj istoriji Crne Gore. Pri tome imamo u vidu da je u Crnoj Gori, neke vrlo davne godine – počela da radii prva državna štamparija na slovenačkom jugu. Nadalje, da je u Crnoj Gori, opet – vrlo davno, osnovan Djevojački institut – prva viša škola za žensku omladinu na brdovitom Balkanu.I sve to, i dosta toga, takođe duhovnog – zaživjelo je u Crnoj Gori, uprkos stalnim borbama da se sačuva sloboda, koja se svim „malim“ državamauskraćivala kroz viševjekovnu istoriju. Da bi se sve to, i mnogo šta drugog, odbranilo – trebalo je ponekad – olovna slova stare štamparije pretopiti u ubojita zrna – za klasično naoružanje, kako je to uradio crnogorski knjaz Danilo. Branila se i odbranila sloboda i pravo Crne Gore da bude **„svoj na svome“.**

Upravo zato je jubilej **Istorijskih zapisa** – veliki praznik Crne Gore, ne samo njene bogate duhovnosti. Na sve to su ponosni svi koji su na bilo koji način bili vezani za **Istorijske zapise**.

* Autor je akademik CANU.

*

Imao sam čast da budem glavni i odgovorni urednik **Istorijskih zapisa** u periodu od 1994. do 1998. godine.

To je bilo vrlo složeno vrijeme kada je riječ o položaju nauke. I ne samo nauke! Samo ćemo napomenuti veliku jugo-krizu, koja je prerasla u evropsku i svjetsku krizu, a zatim i u brutalnu NATO agresiju 1999. godine. Statistički podaci govore da se malo izdvajalo za nauku. U takvoj situaciji časopisi su bili pravi teret za izdavača – Istorijskog instituta Crne Gore. Nisam se mirio sa tim, pa sam u svojstvu glavnog i odgovornog urednika imao jedan „tvrd" razgovor sa tadašnjim ministrom **za prosvjetu, kulturu i nauku.** Rekao mi je da mogu računati kao, i drugi časopisi, na godišnja finansijska sredstva za štampanje 1,5 štamparskog tabaka. Upozorio sam ga da **Istorijski zapisi** u prosjeku izlaze na desetak štamparskih tabaka po jednom broju,i to četiriputa godišnje. Ništa nije pomoglo. Rastali smo se bez pozdrava. Odbio sam bilo kakvu **„ponižavajuću"** finansijsku pomoć i imao podršku Redakcije za takav stav.

Zajedno sa tadašnjim direktorom Istorijskog instituta i uz saglasnost Redakcije, krenuli smo da se „finansijski snalazimo". Imalo se iskustva jer sam prethodnih desetak godina uređivao **Okrugli sto Istorijskog instituta,** prve i jedine stalne naučne tribine u ondašnjoj Jugoslaviji (1983–1992). Sredstva smo obezbjeđivali preko sponzora. Tu praksu smo primjenjivali i kod Istorijskih zapisa. Svaki član Redakcije imao je konkretan zadatak – za naredni broj. I uspjeli smo da redovno izlazimo četiri puta godišnje. To je značilo 4x4=16 svezaka Istorijskih zapisa za četvorogodišnji period. Mislim da to nije uspjelo niti jednoj redakciji do tada. A vjerovatnoni poslije toga.[1]

Pored redovnog izlaženja nastojali smo i da osavremenimo časopis – kako novim izgledom tako i njegovim sadržajima i saradnjom. Na prvoj strani korica koje dajemo u prilogu je detalj iz Oktoiha. Ustalio se i modernizovao, tako da su i danas **Istorijski zapisi** lako prepoznatljivi upravo zbog toga detalja. Još značajnije novina bila je motivisana željom da se, zbog čitalaca, obogate sadržaji Istorijskih zapisa. Uvedene su nove rubrike iz nastave istorije, filozofije i teorije istorije i dr. To smo u prvom broju za 1994. objasnili na sljedeći način:

„Na sjednici Naučnog vijeća Istorijskog instituta od 5. maja 1994. godine imenovana je nova Redakcija „Istorijskih zapisa" u sljedećem sastavu: prof. dr Zoran Lakić, član Crnogorske akademike nauka i umjetnosti – za glavnog i odgovornog urednika, a za članove: prof. dr Branislav Kovačević,

[1] Prve sveske Istorijskih zapisa – nove Redakcije, bile su već ugovorene kao dvobroj. I više niti jedna.

prof. dr Radoman Jovanović, prof. dr Božidar Šekularac, dr Dragana Radojičić, dr Šerbo Rastoder i dr Momo Pejović".

Uobičajeno je da nova redakcija izloži elemente svoje uređivačke politike za naredni četvorogodišnji period, pa to činimo i mi:

„Nastavićemo sve ono pozitivno u uređivačkoj praksi ovog časopisa koji više od 75 godina ima svoje mjesto u naučnoj periodici. „Istorijski zapisi" će i dalje biti okrenuti jugoslovenskim temama i temama iz bogate istorije Crne Gore. Trudićemo se da elementi modernog u nauci takođe budu činioci naše uređivačke politike. To je zahtjev naše istorijske nauke i društva u cjelini. Pokušaćemo da se okrenemo i ključnim pitanjima nastave istorije, kako bi se naukom ublažili problemi nastave. Jednom riječju, nastojaćemo da obogatimo dosadašnje raznovrsne sadržaje „Istorijskih zapisa". Uz uobičajene rubrike, uvešćemo i neke nove, u kojima će se tretirati teorijska i filozofska pitanja istorije kao nauke, zatim kritičkog objavljivanja arhivske građe, unapređenja metodologije nastave istorije na svim stupnjevima, portretisanje istorijskih ličnosti i slično.[2]

Nastojaćemo da za saradnike angažujemo najuglednije istoričare u zemlji, kao i da pružimo šansu mladim i darovitim. Obezbijedićemo i uobičajenu saradnju naučnih radnika izvan naše zemlje, u prvom redu onih iz najbližeg susjedstva, ali i onih iz poznatih naučnih centara u svijetu...

Takvom uređivačkom politikom, očekujemo, obogatiće se opšta saznanja o istoriji naše zemlje i njenih naroda i posebno o istoriji Crne Gore i crnogorskog naroda.

Nastojaćemo da budemo redovni u izlaženju, da godišnje objavljujemo četiri broja...

Novo vrijeme nameće novi međuodnos nauke i privrede. Prosto je nezamislivo da se ne nađe spona koja bi bila od koristi objema. Sponzorstvo je održalo mnoge vrijednosti u oblasti nauke i kulture u uslovima krize našeg društva, koja se najteže odrazila upravo na nauci. **Sankcije i izolacija nauke zaprijetile** su opštom stagnacijom društva. „Istorijski zapisi" će se koristiti institucijom sponzorstva...

„Istorijski zapisi" – organ Istorijskog instituta Crne Gore i Društva istoričara Crne Gore, biće – kao i do sada, uvijek otvoreni za saradnju i za prave ideje u uređivačkoj politici".

Sigurno je da smo dobili prve čitaoce iz onih redova zbog kojih časopis postoji. Povećao se i broj saradnika. Stasavala je i generacija koja je vremenom davala novi pečat časopisu i instituciji koja ga izdaje i uopšte nauci i kulturi koja se razvijala u Crnoj Gori.

Zbog svega rečenog lako je zaključiti da se bez **Istorijskih zapisa** teško može temeljno proučavati istorija Crne Gore. Podsjetimo da se u prvim

[2] Prilog br. 2 – sadržaj prvog broja novih Istorijskih zapisa.

brojevima donosila dragocjena arhivska građa, koju su odabirali i obrađivali ugledni istoričari svoga vremena – poput Rista Dragićevića, Jevta Milovića, Marka Kažića i mnogih drugih. Ostalisu mi u živom sjećanju dokumenta o Crvenoj Hrvatskoj i Crvenim Hrvatima, što ih je objavio i komentarisao prof. Risto Dragićević. Nezaboravne su polemike o Boju na Carevom lazu 1712. godine, o crnogorskom nacionalnom pitanjuitd.

U dugoj istoriji bilo je i tematskih brojeva **Istorijskih zapisa**, posvećenih značajnim događajima i ličnostima. Tako su **Istorijski zapisi** obilježili stvaralaštvo poznatih istoričara Dima Vujovića, Branka Petranovića, Novice Rakočevića, zatim o bitkama na Martinićima i Krusima iz 1796. godine, kojima je otvoren proces ujedinjenja Crne Gore i brda.

Bila je, naravno, i perioda velike krize **Istorijskih zapisa**, kada su izlazili i kao četvorobroj. Ali nikada nisu bili sasvim ugašeni, liše perioda antifašističkog rata, kada je Redakcija odbila da priprema bilokoji broj u znak protesta protiv okupacije zemlje. Redakcija je nastavila rad, tek nakon oslobođenja 1945. godine.

Takvu politiku slijedile su sve redakcije, koje su dolazile nakon oslobođenja. Tako i redakcija u kojoj sam bio glavni i odgovorni urednik. Možda je pretjerano reći da je tako uzorana nova duboka brazda koja obavezuje dolazeće redakcije da sa istim elanom nastave put, da unapređuju značajan posao pred kojim se nalazi nauka i njena glasila, pogotovo – ako su i kada su ona prvačila u duhovnome životu Crne Gore.

Naučni časopisi u svakoj sredini, pogotovo u ovoj našoj u Crnoj Gori – imaju delikatan zadatak – da pomažu razvoj naučne misli. Prava i nova nauka se nalazi upravo u naučnim časopisima. Pri tome imamo u vidu da se naučne knjige pripremaju godinama i da njihovo objavljivanje može da traje dugo – zbog nemaštine, pa upravo zbog tih vannaučnih razloga – njihova naučna misao „kasni“ iza redovnih časopisa. Tu ulogu naučnih časopisa uočavamo kao prioritetnu u odnosu na naučna izdanja. Iz toga saznanja proizilazi i društvena obaveza da se ima stvaralački društveni odnos prema nauci i naučnim izdanjima. U protivnom, sve agresivnija „privatna“ izdanja mogu da ugroze ulogu prave nauke, pogotovo kada je u pitanju istorijska nauka. Svjedoci smo prave poplave privatnih izdanja koja su daleko odnauke. Uostalom, nije sve istorija što se piše o istoriji. Nisu svi koji pišu istoriju istoričari. Istorija je vrlo specifična struka, kao medicina, na primjer, ili arhitektura, muzika, slikarstvo. Da bi neko bio istoričar – potrebno je da se iškoluje za tu odgovornu struku. Pročitao sam ovih dana da 90% knjiga iz istorije pripada – neistoričarima. Nazivaju se amaterima. Mnogi od njih nisu uspjeli u svojoj struci – za koju su se školovali. Ali misle da to mogu nadoknaditi – baveći se istorijom, čak i onom koju su možda stvarali. Istoričari, po pravilu, moraju da suspendiju emocije. Osnovno naučno načelo je stručno i jasno formulisao

otac moderne istoriografije Leopold Ranke i glasi: **Piši onako kako se događaj uistinu desio.** Ništa mu ne oduzimaj, ali ništa i ne dodaj!

Tu praksu su **Istorijski zapisi** njegovali od prvog broja. Mijenjali su se saradnici, ali je taj moto ostajao da traje. Obaveza je sadašnje Redakcije i svih budućih da tako nastave i da iz godine u godinu unapređuju funkciju **Istorijskih zapisa** – na dobro nauke u cjelini.

Zoran LAKIĆ

ON THE OCCASION OF THE ANNIVERSARY

Summary

In this text, I endeavoured to depict the four-year period of the **Historical Records** when I was the editor-in-chief.

Together with the Editorial Board members, we implemented some innovations: we introduced two new sections, **Teaching of History** and **Theory and Philosophy of History**. We guided the design of the front page of the journal. It is with pleasure that we can today state that these innovations have been maintained ever since.

By the introduction of these sections, our Journal became more and more focused on numerous schools in Montenegro. With the launch of the section for the theory and philosophy of history, we wanted to contribute to the development of historical consciousness. History is not only a chronological string of events which took place. It must also answer the question of why these events happened and why they happened exactly then and there, and not somewhere else in some other period.

This is the way to help the development of the historical science in Montenegro, which today faces many challenges, having in mind that a rather large number – and higher than ever before – of non-professionals are engaged in the historical past. This jeopardises its scientific aspect. History is by no means all that is nowadays written about the historical past, just like those who write about the historical past are not all historians.

PRILOG

1. Nova prva strana Istorijskih zapisa

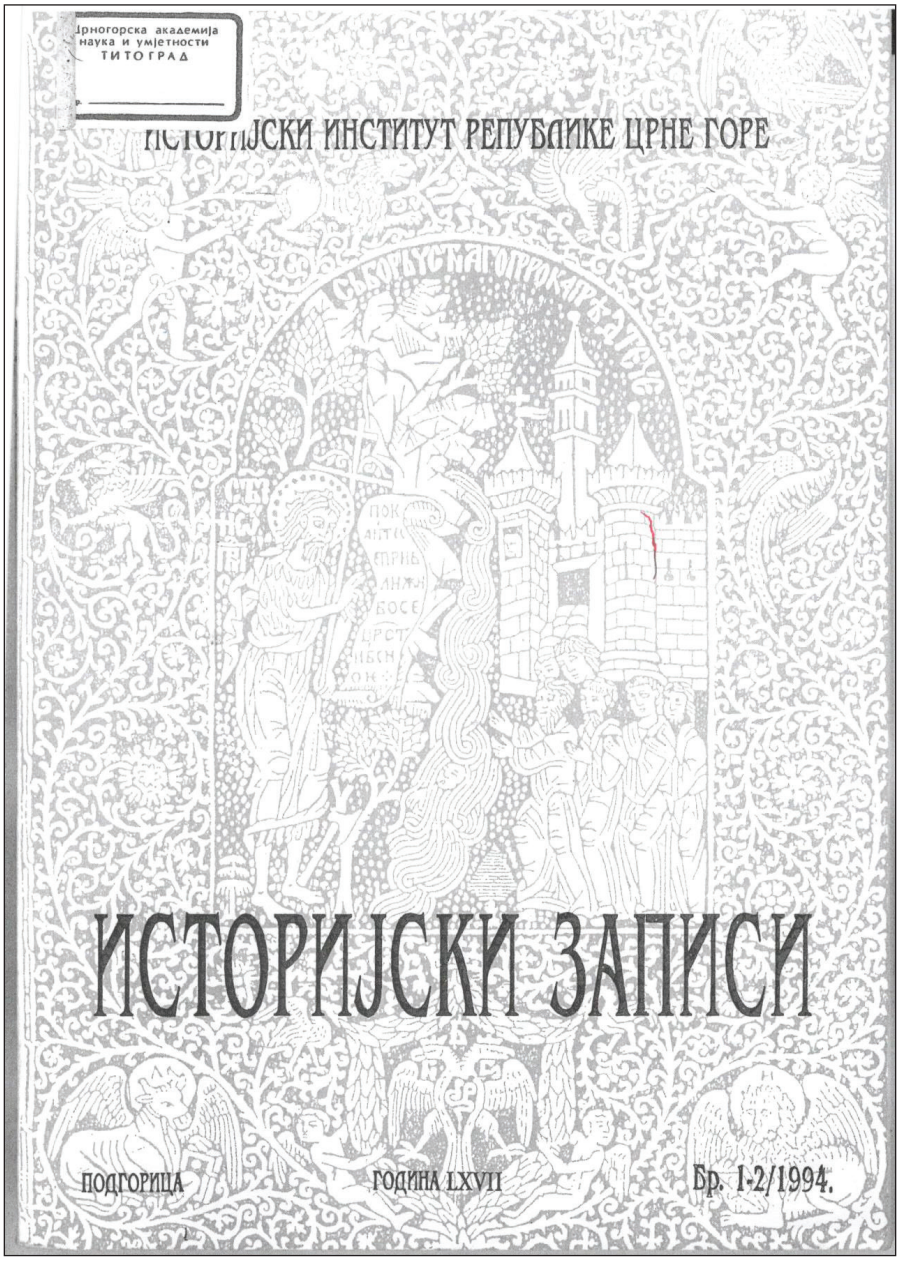

Историјски записи бр. 1—2/1994.

С А Д Р Ж А Ј

Ријеч Редакције — — — — — — — — — — — 5

ЧЛАНЦИ

Др Радослав Распоповић, *Дипломатска представништва страних држава и њихов значај за спољнополитичке односе Црне Горе* — 7
Др Новица Ракочевић, *Осамдесетогодишњица Првог свјетског рата* — 39
Акад. Виктор А. Куманев, *Први контакти СССР са Југославијом у области науке и културе* — — — — — — — — — — 63
Проф. Жарко Булајић, *Општи осврт на самоуправни социјалистички привредни систем у бившој Југославији* — — — — — — 73

ФИЛОЗОФИЈА, ТЕОРИЈА, НАСТАВА ИСТОРИЈЕ

Проф. др Зоран Лакић, *Да ли је заиста дошао „крај историје“* — — 109
Др Чедомир М. Лучић, *Психоаналитичке компоненте страха и његов историјски ехо* — — — — — — — — — — — — 121
Звездан Фолић, *Елементи идеологизације у настави савремене историје* — — — — — — — — — — — — 129

ЈУБИЛЕЈИ

Акад. Сима Ћирковић, *Ћирилско штампарство и култура балканских словена** — — — — — — — — — — — — — — 135
Акад. Драгутин Лековић, *Ободско-цетињска штампарија — грандиозна вертикала црногорске духовности** — — — — — — — 141

ИСТРАЖИВАЊА

Шербо Растодер, *Извјештај надбискупа Марка Гиорга о стању Барске надбискупије 1697. године* — — — — — — — — — — 155
Др Драгана Радојичић, *Модернизација у приказивању архивске грађе* 171
Др Душан Мартиновић, *Петар Шобајић (1891—1957)* — — — — — 175
Проф. др Бранислав Ковачевић, *Католички клер и усташки злочини* 185

ПРИКАЗИ КЊИГА

Др Душан Ј. Мартиновић, *Поводом издања каталога „Ћирилицом штампане књиге 15—17. века Библиотеке Матице српске“* (Нови Сад 1994, 236 стр.), посвећеног петстогодишњици *Октоиха првогласника* (Цетиње 4/17. јануар 1494. године) — — — — 195

Проф. др Ђурђица Петровић, *Др Драгана Радојичић, — Крајина новска у судару свјетова,* — Београд, 1994, стр. 290. — — 201

Проф. др Томислав Жугић, *Јован Стаматовић и Драган Бошковић: „Истина о погибији Блажа Бошковића“*, (UNIREKS 1994) — — 205

Др Новица Ракочевић, *Проф. др Гавро Перазић — Мр Радослав Распоповић, Међународни уговори Црне Горе 1878—1918.* — Зборник докумената са коментаром, „Побједа“, Подгорица 1992. — 207

Проф. др Зоран Лакић, *Др Димитрије-Димо Вујовић, Француски масони и југословенско питање 1914—1918.* — „Књижевне новине“, Београд 1994, стр. 273 — — — — — — — — — — 211

Др Шербо Растодер, *Бранислав Ковачевић, Од Безировог до Зиданог моста (трагична судбина црногорских четника у завршној фази рата 1944—1945),* — Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд 1993, 207 — — — — — — — — — — 215

Проф. др Зоран Лакић, *Мр Радојица Лубурић, Врући мир — хладног рата,* Подгорица 1994, стр. 233 — — — — — — — — 219

Др Шербо Растодер, *Ђорђе Станковић, Изазво нове историје,* — Војноиздавачки и новински центар, Београд 1992, 240 — — — — 221

Др Момчило Д. Пејовић, *Међународни научни скуп „Миграциони покрети и етничке промјене у Македонији од антике до данас“,* 7—9. јун, 1994, у Скопљу — — — — — — — — — — 225

IN MEMORIAM

Бранислав Ковачевић, *Проф. др Бранко Петрановић* — — — — 227

2. Sadržaj – prvog broja koji je pripremila nova Redakcija.

UDC: 050(497.16)”1948/2018”

Драгица ЛОМПАР*

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ (1948–2018)

ABSTRACT: *This paper gives an overview of the most important data on the first Montenegrin scientific journal „Historical Records”, celebrating the Jubilee of seventy years of its publication. As the oldest scientific journal in the country, „Historical Records” enabled the appearance of the articles on various aspects of Montenegrin past, such as historiography, sociology, history of arts, ethnology, linguistics, archaeology and many others.*

KEY WORDS: *“Istorijskizapisi”, “Zapisi”, Cetinje Historical Society, Historical Society of the People‘s Republic of Montenegro, Historical Institute of Montenegro, Association of Historians of Montenegro.*

Седамдесет година излажења првог научног часописа *Историјски записи* представља изузетан јубилеј за црногорску историографију, науку и културу. Када се узмеу обзир да је ово научно гласило наслиједио традицију *Записа*, часописа за науку и књижевност, који је излазио на Цетињу од 1927. до 1941. године, може се рећи да се ради о публикацији која има завидну традицију и велики значај за истраживање и изучавање историјске и документарне баштине Црне Горе.

Први уредник *Записа*, гласника Цетињског историјског друштва, био је Душан Вуксан, а покретачи, осим њега, професори Цетињске гимназије Илија Зорић, Радосав Меденица, Милан Вукићевић и Видо Латковић. Излазио је између два рата, у оквиру двије серије: од 1927. до 1933. и од 1934. до1941. године, а публиковано је укупно 146 свезака ове „својеврсне вишетомне историје Црне Горе“. Посљедњи број је објављен априла 1941. године.

Баштинећи традицију часописа *Записи*, у којем су први пут објављена „многа непозната документа црногорске историографије“,

* Аутор је маг. библиотекарства и информационих наука и пом. директора НБЦГ „Ђурђе Црнојевић“, Цетиње

Историјски записи су почели да излазе у јануару 1948. године, као гласило Историјског друштва Народне Републике Црне Горе. Друштво је основано 10. октобра 1947. године на Цетињу, а први уредник новог часописа је био Јагош Јовановић. У редакцију су именовани, поред њега, Ристо Ј. Драгићевић, Јован Ивовић, дон Нико Луковић и Игњатије Зловић. Историјско друштво је било издавач све до 1953. године, када је на својој скупштини одлучило да часопис треба да постане гласило Историјског института НР Црне Горе „те да се убудуће води као орган овог Института". Од тада па до 1959. године, *Историјски записи* су излазили под окриљем ове институције, када је њен савјет донио одлуку да се преименује у „орган Историјског института и Историјског друштва НР Црне Горе". Од тада па до данас, часопис је два пута мијењао поднаслов и то 1963. у „орган Историјског института и Друштва историчара СР Црне Горе", док данас, у независној држави, излази као „орган Историјског института и Друштва историчара Црне Горе".

Часопис је излазио на Цетињу од 1948. до 1958. године, када Институт наставља рад у Титограду, главном граду Социјалистичке Републике Црне Горе.

У „Ријечи уредништва", поводом објављивања првог броја, истакнуто је да ће се, на основу историјских извора и литературе, часопис бавити научним освјетљавањем прошлости и ослободилачке борбе Црногораца, проучавањем познате грађе, као и објављивањем непознатих докумената разног поријекла који се односе на историју Црне Горе, као и студија из области етнологије и фолклора. Посебно је указано на потребу упознавања прошлости Боке Которске и њених веза са Црном Гором. Овај послијератни период карактерише значајан помак у развоју црногорске историографије на темељу докумената из разних архивских фондова, чије објављивање је већ било започето у часопису *Записи*. То је вријеме када су многи архивски фондови и збирке у бившој Југославији (Котор, Дубровник, Задар, Сарајево, Београд) и иностранству (Венеција, Беч, Москва, Лењинград, Цариград, Париз) постали доступни за истраживање и стварање цјеловитије слике о црногорској историји и култури.

Уређивачка политика *Историјских записа* је у почетку у највећој мјери зависила од предсједника Историјског института и његових најближих сарадника, који су радили у Државном музеју на Цетињу и културним установама у Котору, чије учешће је имало велики значај за успјех часописа. Интересантно је да се у периоду од 1948. до 1966. године, од укупно 17 чланова редакционог одбора, њих 13 активно бавило архивским пословима. Оснивањем Историјског друштва СР Црне Горе и Историјског института створене су могућности за конституисање ре-

дакције као колективног органа који ће утврдити чврсте научне критеријуме за избор радова за објављивање и који ће својим ауторитетом гарантовати њихов квалитет. Чак је у Записнику са сједнице Историјског друштва од 22.9.1952. године наглашено да ће редакциони одбор „за објављени материјал одговарати колективно“. Стога су чланови Одбора убрзо увидјели потребу да се рукописи прије објављивања шаљу познатим стручњацима на рецензију, што је умногоме подигло углед часописа.

Опредијељене рубрике у часопису су биле сталне и повремене. Сталне су: *Чланци, Прилози, Извори и истраживања, Историографија, Прикази и биљешке, Хроника,* а повремени карактер су имале рубрике: *Филозофија историје, Полемике, Јубилеји, Ин мемориам.* Рубрике су се углавном задржале за све вријеме излажења, а број сарадника и теме историјских и других истраживања су у одређеним временским периодима варирали. Тако у времену 1948-1966. године, у часопису је објављивало 216 сарадника из Црне Горе и иностранства. Највише прилога је било објављено из Црне Горе – 134, од чега 19 најближих сарадника Историјског института, из Боке Которске 17, итд. Објављивање радова у „Историјским записима“ представљало је научну афирмацију бројних младих историчара, који су значајно допринијели развоју црногорске историографије.

Велики допринос профилисању часописа дало је и објављивање историјске грађе, односно архивских извора, насталих у различитим периодима црногорске прошлости.

Историјски записи су током излажења од седамдесет година имали неколико редакција, а одговорни уредници су били:

Јагош Јовановић (1948-1956)
др Андрија Лаиновић (1957-1958)
др Мирчета Ђуровић (1959-1962)
др Ђоко Пејовић (1963-1966)
др Радоман Јовановић (1967-1974)
др Јован Р. Бојовић (1975-1979)
др Ђуро Вујовић (1979-1982)
др Јован Р. Бојовић (1983-1993)
др Зоран Лакић (1994-1998)
др Радослав Распоповић (1998-2001)
др Божидар Шекуларац (2002-2006)
др Ђорђе Борозан (2006-2009)
др Радослав Распоповић (2009-2015)
др Момчило Д. Пејовић (2015-2017)
др Радослав Распоповић, (2017-)

Редакција часописа се у том дугом раздобљу мијењала и допуњавала, а њени чланови су била значајна имена црногорске историографије: Андрија Лаиновић, Јевто Миловић, Радован Војиновић, Јован Ћетковић, Славко Мијушковић, Димо Вујовић, Мирчета Ђуровић, Ђуро Мрваљевић, Нико С, Мартиновић, Ђоко Пејовић, Петар Ракочевић, Радоје Пајовић, Ђуро Вујовић, Милош Милошевић, Радоман Јовановић, Јован Р. Бојовић, Новак Ражнатовић, Томица Никчевић, Марица Маловић-Ђукић, Миомир Дашић, Новица Ракочевић, Томислав Жугић, Зоран Лакић, Бранислав Ковачевић, Божидар Шекуларац, Шербо Растодер, Момчило Пејовић, Драгана Радојичић, Бранислав Маровић, Чедомир Лучић, Ђорђе Борозан, Радојица Лубурић, Рајко Вујичић, Љубодраг Димић, Миодраг Ристовић, Драгана Кујовићи други.

На сједници Научног вијећа Историјског института, одржаној 1998. године, донијета је одлука да се прошири састав редакционог одбора избором истакнутих представника научне мисли из иностранства. Тако су у састав редакције, након њихове сагласности, изабрани „проф. др Милорад Екмечић, др Сима Ћирковић (Српска академија наука и уметности, Србија), проф. Jean Bled (Центар за германистику, Стразбур), проф. др Андреј Николајевич Сахаров (Институт за историју Русије, Русија), проф. др Gabriella Schubert (Институт за славистику Филозофског факултета „Фридрих Шилер“, Њемачка), проф др. Arduino Agnelli (Филозофски факултет Универзитета у Трсту, Италија), др John D. Treadway (Ричмонд универзитет, САД)“. Образлажући овакву одлуку, Редакција је у уводнику броја 1-2 за 1998, нагласила: „Истовремена отвореност ка темама словенске и јужнословенске прошлости, историје Балкана и Медитерана, у најширем временском луку која ће паралелно тећи, може само да допринесе цјеловитијем сагледавању укупних историјских токова на овим просторима и да утиче на бољу кореспонденцију резултата историографије“. Тако је часопис добио међународни карактер, а објављивањем радова у оригиналу обезбијеђена је читаност и у иностранству.

Када је у питању периодичност излажења, може се рећи да је континуитет часописа очуван упркос бројним финансијским проблемима са којима се уредништво суочавало. Најчешће је објављиван као двоброј, али је било периода и да се појављује као четвороброј са формалним карактером годишњака, што није било у духу његове научне мисије – континуираног истраживања и објављивања многобројних тема из историје Црне Горе. Може се рећи да се цјелокупна активност на излажењу часописа заснивала на великом труду и ентузијазму уредништва и редакционог одбора, који су ускладу са могућностима ширили мрежу у земљи и иностранству, чиме је обезбјеђивана разноврсност и квалитет

радова. Може се, такође, констатовати да је часопис био и остао подстицајан за велики број познатих и цијењених аутора који се сматрају ауторитетима у црногорској научној јавности и шире.

За седамдесет година излажења, објављене су 172 свеске часописа и више тематских бројева:

бр. 7-9/1951, посвећен 100-годишњици смрти Петра II Петровића Његоша;

бр. 3/1963, посвећен 150-годишњици рођења Петра II Петровића Његоша;

бр. 3/1964, посвећен 50-годишњици почетка Првог свјетског рата;

бр. 3/1967, посвећен 40-годишњици излажења „Записа“;

бр. 4/1967, посвећен 50-годишњици Октобарске револуције;

бр. 2-3/1969, посвећен 50-годишњици Комунистичке партије Југославије;

бр. 1-2 и 3-4/1971, радови са научног скупа поводом 30-годишњице

Тринаестојулског устанка;

бр. 3-4/1973, посвећен 25-годишњици Историјског института Црне Горе;

бр. 2/1975, посвећен 30-годишњици побједе над фашизмом

бр. 1/1977, посвећен 50-годишњици Записа и Историјских записа;

бр. 2/1977, посвећен 40-годишњици доласка Ј. Б. Тита на чело КПЈ;

бр. 1-2, 3-4/1984, радови са научног скупа „Црна Гора у међународним односима“;

бр. 1/1987, посвећен 70-годишњици покретања Записа;

бр. 2/1987, посвећен 200-годишњици рођења Вука Стефановића Караџића:

бр. 3-4/1988, посвећен 70-годишњице формирања Југославије;

бр. 1-2/1989, посвећен 600-годишњици Косовске битке;

бр. 3-4/1989, посвећен 250-годишњици рођења Доситеја Обрадовића;

бр. 1-2/2000, посвећен обиљежавању два миленијума хришћанства;

бр. 1-2/2001, посвећен 100-годишњици смрти војводе Марка Миљанова;

бр. 3-4/2001, посвећен 150-годишњици смрти Петра II Петровића Његоша;

бр. 1-4/2007, посвећен 80-годишњици Записа;

бр. 3-4/2009, тематски број са конференције „Црна Гора, Бококоторски залив и илирске провинције 1809-1813“;

бр. 1-2/2014, тематски број са округлог стола „Дукља (Doclea) - могућност исраживања и презентације“;

бр. 3-4/2014, посвећен 100-годишњици почетка Првог свјетског рата.

Записи и Историјски записи су, поред парцијалне, били предмет цјеловите библиографске обраде, како би научна и остала јавност стекла потпуни увид у објављене радове који се углавном односе на различите аспекте „црногорске историје, као и друге личности, догађаје и процесе на ширем простору Балкана, европску и глобалну историју која је имала утицаја на Црну Гору. Иако је већина радова из области историографије, часопис није ограничен само на њу, већ објављује и многе резултате социолошких, археолошких, филолошких, економских и других сличних истраживања која су фокусирана на овај дио Европе“.[1]

Поводом 60 година од изласка првог броја Записа, др Василије Јововић је објавио књигу „Записи – Историјски записи 1927-1987: библиографија“, која садржи 4.025 библиографских јединица. Наредна библиографија, која садржи све јединице из претходне, с тим што су поново обрађене по савременим стандардима за библиографске записе, допуњена је чланцима објављеним у „Историјским записима“ за период 1987-2007. године, које је обрадила Нада Драшковић. Ово допуњено издање обухвата, дакле, период 1927-2007. године и садржи 5.060 библиографских јединица. На основу систематизованих јединица према областима знања, евидентно је да је највећи број пописаних радова на тему историје (око 1500), као и да су заступљене највећим дијелом друштвене науке, затим књижевност, лингвистика, етнологија, политика, право, културна историја, и др.

Историјски записи су најстарији научни часопис у Црној Гори, који је индексиран у двјема међународним базама часописа – CEEOL (Central Eastern European Library) i EBSCO (Historical Abstracts with Full Text). За истакнути допринос изучавању историје, „Историјски записи“ су 1977. године, поводом педесете годишњице излажења, одликовани *Орденом заслуга за народ са златном звијездом.*

Црногорска стручна и научна јавност, а посебно руководство и особље Историјског института Црне Горе, могу бити поносни на јубилеј Историјских записа, првијенац научне периодике у Црној Гори, и његов допринос научној валоризацији историјских и културних вриједности наше државе.

[1] http://www.istorijskizapisi.ac.me/

Dragica LOMPAR

HISTORICAL RECORDS (1948 – 2018)

Summary

This paper gives an overview of the most important data on the first Montenegrin scientific journal "Istorijskizapisi / Ecrithistoriques", on the occasion of seventy years of its publication. Since 1948, when the Historical Society of the People's Republic of Montenegro started this professional journal, its missionwasto interpret the past of Montenegro, studying well-known materials and publishing unknown documents of various origins related to our country. For seventy years of publication, 172 issues of the journal and more thematic editions were published.

UDC: 050(497.16)(091)

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

Milenija VRAČAR*

ZAPISI – ISTORIJSKI ZAPISI

ABSTRACT: *The subject of the paper is the content, authors and the importance of the journal Zapisi (1927-1933; 1935-1941) and Istorijski zapisi (from 1948 to the present) for science and culture in Montenegro and abroad. In this paper, we will try to analyze the themes and ways of presentation, the number of authors, types of contributions, present the scientific and cultural significance of the journal*.

KEY WORDS: *Zapisi, Istorijski zapisi, editors, rubrics, subjects, authors, availability, significance*

Zapisi

Zapisi su najstariji naučni časopis u Crnoj Gori. Prvi broj *Zapisa* objavljen je 1. jula 1927. godine na Cetinju, s podnaslovom *časopis za nauku i književnost*. Urednik časopisa bio je Dušan D. Vuksan[1], a redakciju su sačinjavali profesori Cetinjske gimnazije: Ilija Zorić, Radosav Medenica, Milan Vukićević i Vido Latković. Časopis je izlazio u mjesečnim sveskama do 1. aprila 1933. godine.

Zapisi nastavljaju da izlaze kao *glasnik Cetinjskog istorijskog društva* u mjesečnim sveskama, od 1. januara 1935. do 1. aprila 1941. godine. Ured-

* Autor je bibliotečki savjetnik u NBCG „Đurđe Crnojević“, Cetinje.

1 **Dušan D. Vuksan** (Lika, 1881 – Beograd, 1944), profesor i istoriograf. U Crnoj Gori je bio profesor srpskog i latinskog jezika u Velikoj gimnaziji na Cetinju (1910–1913); direktor gimnazije, potom Učiteljske škole u Beranama i kratko (između tih dužnosti) prosvjetni inspektor Zetske oblasti. Iz Berana prelazi na Cetinje, gdje je direktor Velike državne gimnazije i vršilac dužnosti direktora Državnog muzeja. Penzionisan je 1932. godine, a 1936. godine preselio se u Beograd. Priredio je zbirke dokumenata: *Spomenica Petra II Petrovića* (1926), *Poslanice mitropolita Petra I* (1935) i *Pisma Petra Petrovića Njegoša* (1940). Objavio je i *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934* (1934). Posthumno je objavljena monografija *Petar I Petrović i njegovo doba* (1951). „Bibliografija radova Dušana Vuksana broji 790 bibliografskih jedinica. Vuksan je dao izuzetno veliki doprinos proučavanju crnogorske istorije.“ (*Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica, Daily Press, 2006, knj. 5, str. 1199).

nik je Dušan D. Vuksan, koji se 1936. godine preselio u Beograd, a odgovorni urednik profesor Risto J. Dragićević[2].

Zapisi su u prvom periodu publikovanja imali stalne rubrike: *Članci, studije, memoari*; *Pripovijetke*; *Pjesme*; *Građa za istoriju i folklor*; *Naučni pregled* i *Književni pregled*. Pored stalnih, časopis je imao i povremene rubrike: *Kulturni pregled*; *Privredni pregled*; *Pozorišni pregled*; *Društveni pregled*, *Politički pregled* i *Pregled časopisa*.

Najviše studija i građe objavljeno je iz oblasti istorije i etnografije. Istorijske teme i građu, izvorna arhivska dokumenta, priređivao je, u najvećem broju, Dušan D. Vuksan. Pored njega navodimo i druge autore, istoričarima i istraživačima tako poznata imena, kao: dr Lazar Tomanović, dr Pero Šoć, Petar I. Popović, Gavro Vuković, Risto Dragićević, Andrija Luburić i drugi.

Etnografska istraživanja i građu objavljivali su: Andrija Jovićević, Petar Šobajić, Radosav Vešović, Radosav Medenica, Jovan Erdeljanović, Tihomir Đorđević, Jovan Vukmanović i niz drugih autora.

„U svim radovima iz političke i kulturne istorije, istorije prava, etnografije i drugih srodnih naučnih disciplina u prvoj fazi izlaženja *Zapisa* (1927–1933) data su osnovna polazišta, a za neka pitanja i konačne ocjene, od značaja za buduća kompletnija proučavanja pojedinih pitanja iz prošlosti Crne Gore.“[3]

Osim osnovne tematske orijentacije koju čini istorija i srodne naučne discipline, časopis je u prvoj seriji pratio i savremenu književnost, naročito socijalnu literaturu. *Zapisi* su objavljivali poeziju, pripovijednu prozu, prevode stranih autora, književne eseje, kritike i recenzije, pozorišne kritike i drugo.

Poezijom je na stranicama *Zapisa* zastupljeno više od 70 autora, od kojih su neki postali poznata imena naših književnosti i dobitnici najznačajnijih književnih nagrada, a neki su danas zaboravljeni pjesnici.[4] Preko 40 au-

---

[2] **Risto J. Dragićević** (Piperi, Podgorica, 1901 – Cetinje, 1980), istoričar. Filozofski fakultet završio je u Beogradu 1928. godine. Srednjoškolski profesor na Cetinju, potom (1937–1965), bibliotekar, naučni saradnik i direktor Državnog muzeja na Cetinju, u kome je radio do penzionisanja 1965. godine. Bavio se političkom i kulturnom istorijom Crne Gore, istorijom zdravstva, etnografijom i folkloristikom. Objavio je veliki broj radova u raznim publikacijama, a posebno o Petru II Petroviću Njegošu. Redovni član Naučnog društva Crne Gore. Iz bibl.: *Guvernaduri u Crnoj Gori (1717–1830)*. Cetinje, 1940; *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Cetinje, 1941; *Članci o Njegošu*. Cetinje, 1949; *„Tajni ugovor Crne Gore s Austrijom“*, Cetinje, 1968; prir. *Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša*, Cetinje, 1969 (sa N. Martinovićem i S. Vukmanovićem); *Gorski vijenac*, Titograd, 1959; 1965. i dr. (*Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica, Daily Press, 2006, knj. 4, str. 570).

[3] Jovan R. Bojović, *Uloga Zapisa – Istorijskih zapisa u izučavanju istorije Crne Gore*, u: Istorijski zapisi, br. 1-2, 1990, str. 14.

[4] Frano Alfirević, Fran Mažuranić, Desanka Maksimović (dobitnica Njegoševe nagrade), Sait Orahovac, Niko Jovićević, Stefan Mitrović, Eli Finci, Janko Đonović, Aleksandar Leso

tora pripovijedaka i drugih kraćih proznih formi, romana (odlomci publikovani) našlo je svoje mjesto u časopisu.[5]

U *Zapisima* su objavljeni i prevodi pripovijedaka sa bugarskog, njemačkog, francuskog i ruskog jezika.[6]

Književne eseje i recenzije pisalo je preko 50 autora, a neki od njih su danas značajna imena u nauci o književnosti i jeziku, bez kojih se ne može izučavati crnogorska književnost. Navešćemo neke: Nikola Banašević, Radosav Medenica, Vido Latković, Miraš Kićović, Trifun Đukić, Danilo Vušović, Stefan Mitrović, Dušan Đurović i drugi.

Pozorišnu kritiku na stranicama *Zapisa* objavljivali su: Vido Latković, Milan Vukićević, Ilija Zorić, Miraš Kićović i drugi.

Nova serija *Zapisa*, kada je časopis *glasnik Cetinjskog istorijskog društva*, bavila se nešto užim tematskim korpusom. Pretežno interesovanje bilo je okrenuto istoriji Crne Gore, opštoj, pravnoj, etnografskoj... Časopis je donosio i prevode djela stranih autora o Crnoj Gori, prikaze novih naslova, monografskih i serijskih, pretežno iz oblasti istorijskih nauka.

Časopis je imao sljedeće rubrike: *Članci, studije, memoari* (od 1937. godine *Članci i studije*); *Stara pisma*; *Istorijska građa*; *Etnografija i folklor*; *Sitni prilozi*; *Stranci o Crnoj Gori i Crnogorcima* (rubrike nema u sveskama časopisa za 1936. i 1941. godinu); *Stare srpske novine o Crnoj Gori i Crnogorcima* (od 1938. godine) i *Bilješke*.

Najviše radova iz oblasti istorije objavili su: Dušan D. Vuksan, Risto J. Dragićević i Petar I. Popović. Istoričari i naučnici drugih profila, koji počinju bavljenje naučnim radom u ovoj seriji *Zapisa*, kao: Risto J. Dragićević, Branislav Đurđev, Ljubomir Durković Jakšić, Jovan Vukmanović i drugi, nastaviće svoj rad poslije Drugog svjetskog rata i na stranicama *Istorijskih zapisa* i drugih stručnih časopisa, u zbornicima i monografijama dati veliki doprinos istoriografiji na našim prostorima.

I ovu seriju časopisa *Zapisi* obilježio je rad Dušana D. Vuksana na publikovanju arhivske građe – u rubrikama *Stara pisma*, *Istorijska građa* i *Sitni prilozi*, npr. arhivska građa (iz državnih i privatnih arhiva): granice imanja Cetinjskog manastira, Manastira Vranjine (1196–1227), granice države Ivana Crnojevića (1482), granice nekih crnogorskih plemena (1665); presuda opatu Dolćiju, sekretaru Petra I (1804), presuda Narodnog suda na Brajićima (1871); pisma crnogorskih vladara i pisma njima upućena i mnogo dru-

Ivanović, Risto Ratković (književna nagrada i manifestacija nosi njegovo ime), Nikola i Đorđe Lopičić, Vladimir Milić i drugi.

[5] Pripovijedači: Dušan Baranin (kasnije autor velikog broja istorijskih romana), Milovan Đilas, Simo Šobajić, Novak Simić, Savić Marković Štedimlija i drugi.

[6] Ivana Vazova s bugarskog u prevodu R. Ljumovića; Hermana Bara s njemačkog u prevodu R. Medenice; N. B. Šaljinova s francuskog u prevodu J. Grujičića; Mihaila Bulgakova i Pantelejmona Romanova s ruskog u prevodu Ilije Zorića.

gih dokumenata. „Samo od januara 1935. do aprila 1941. godine Vuksan je u *Zapisima* objavio.... oko 4.450 dokumenata.“[7]

„Arhivska građa koju je Dušan D. Vuksan objavio u *Zapisima* danas je od neprocjenjive vrijednosti ne samo za političku već i za kulturnu, ekonomsku i pravnu istoriju, kao i etnografiju Crne Gore. Ona je dragocjena i za lingvistička i druga istraživanja.“[8]

„U ovom neosporno uglednom časopisu objavljene su hiljade dokumenata dragocjene građe, najviše iz Državnog muzeja i arhiva na Cetinju, od Ivana Crnojevića do kralja Nikole Petrovića Njegoša. Ta građa i rasprave koje su se u vezi sa njom pojavile predstavljaju posebni doprinos istorijskoj nauci, naročito u rasvjetljavanju oslobodilačke borbe Crne Gore protiv Turske i uzajamnih veza Crne Gore sa Rusijom.“[9]

Arhivska građa objavljena u *Zapisima*, publikovanjem je predstavljena stručnoj, a i široj (laičkoj) javnosti i sačuvana od propadanja i potpunog uništenja i nestajanja.

Zapise stranaca koji su posjećivali Crnu Goru u vrijeme vladavine Petrovića Njegoša, počev od Petra I do kraja vladavine Nikole I Petrovića, čije je boravke u Crnoj Gori, publikovanje članaka i knjiga propratio *Glas Crnogorca*, evidentirao M. Dragović u *Pokušaju za bibliografiju o Crnoj Gori*; časopis *Zapisi* su donosili u prevodima Andrije Lainovića, Nikole Rota, Milorada Šoškića, Ilije Bratičevića i Mirka Medenice. Navodimo neke od autora: Viala de Somijer, Jegor Kovaljevski, Gustav Raš, Aleksandar Aleksandrov, Vilijam Denton, Bernard Švarc i drugi. Prevode zaboravljenih zapisa, reportaža, knjiga stranaca o Crnoj Gori, uglavnom je cjelovito objavila izdavačka kuća CID iz Podgorice, 60-ak godina kasnije, i to su danas poznati i citirani autori koji su Crnu Goru svoga doba predstavili i približili Evropi i svijetu.

„Zapisi su bili dobro plasirani, putem razmjene, kod uglednih časopisa koji su izlazili u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Mariboru, Sarajevu i drugim mjestima Jugoslavije. Sem toga, redakcija je vršila zamjenu sa redakcijama mnogih naučnih časopisa u Berlinu, Ljvovu, Pragu, Sofiji, Skadru i drugim inostranim kulturnim centrima.“[10]

Časopis *Zapisi*, odn. njegova redakcija i saradnici „preselio“ je arhive na svoje stranice, publikovanjem je sačuvao, sistematizovao našu prošlost, datu kroz brojna dokumenta – prepisku crnogorskih mitropolita i vlada-

[7] *Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica, Daily Press, 2006, knj. 5, str. 1199.

[8] Jovan R. Bojović, *Uloga Zapisa – Istorijskih zapisa u izučavanju istorije Crne Gore*, u: Istorijski zapisi, br. 1-2, 1990, str. 16.

[9] Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945* - Beograd, Jugoslovenski institut za novinarstvo, 1965, str. 159.

[10] Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945* - Beograd, Jugoslovenski institut za novinarstvo, 1965, str. 160.

ra, naredbe, presude, poslanice, kupoprodajne ugovore, testamente, povelje, privatna pisma i drugo. Uz to, predstavljao je savremene književne stvaraoce, pratio pozorišni život i uopšte kulturnu scenu toga doba.

Istorijski zapisi

Istorijsko društvo NR Crne Gore osnovano je na Cetinju u oktobru 1947. godine, a kao njegovo glasilo časopis *Istorijski zapisi* 1948. godine (broj 1–2 / januar-februar), kao nastavak *Zapisa*, sa novim imenom i numeracijom. Prvi urednik *Istorijskih zapisa* bio je Jagoš Jovanović[11], a ostali članovi redakcije: Risto Dragićević, Jovan Ivović, don Niko Luković i Ignjatije Zloković.

Na Cetinju je 1948. godine osnovan i Institut za proučavanje istorije crnogorskog naroda (od 1959. godine Istorijski institut NR Crne Gore sa sjedištem u Titogradu /Podgorici), koji je od maja 1953. godine preuzeo sva prava i obaveze na uređivanju, izdavanju i štampanju časopisa.

Istorijski zapisi postaju zajedničko glasilo Istorijskog instituta i Istorijskog društva NR Crne Gore od 1959. godine.

Istorijski zapisi su do danas sačuvali kontinuitet izlaženja, tematsku raznovrsnost (uz akcentovanje nekih tema zavisno od političkog trenutka, opšte društvene klime, dostupnosti podataka i istraženosti tema, interesovanja autora i dr.) i promijenili više redakcija. Odgovorni urednici časopisa bili su: Jagoš Jovanović (1948–1956), dr Andrija Lainović (1957–1958)[12],

[11] **Jagoš Jovanović** (Podgorica, 1912 – Beograd, 1999), istoričar, profesor. Filozofski fakultet završio je u Beogradu. Profesionalnu karijeru počeo je kao srednjoškolski profesor. Po završetku Drugog svjetskog rata u kojem je aktivno učestvovao u Narodnooslobodilačkom pokretu, bio je profesor, potom prvi direktor Više pedagoške škole na Cetinju (1947). Za predsjednika Istorijskog društva Crne Gore izabran je takođe 1947. godine, a 1948. godine za prvog predsjednika Naučnog društva NR Crne Gore.
Bio je glavni urednik *Enciklopedije Jugoslavije* za Crnu Goru (1950–1965) i autor enciklopedijskih odredinica, saradnik na *Vojnoj* i *Pomorskoj enciklopediji*.
Autor je monografija: *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti* (1947), „prva poslijeratna integralna istorija Crne Gore"; *Marko Miljanov, književna i istorijska studija* (1952), *Orao na Janiku*, romansirana biografija dr Vukašina Markovića (1963) i dr. Autor je brojnih članaka, prikaza i sl.
(Miljić, Marijan: *Urednici i redakcije „Zapisa" i „Istorijskih zapisa" – 1927 – 2007, biobibliografske bilješke*, Istorijski zapisi, 1-4, 2008, str. 28–30).

[12] Andrija Lainović (Grahovo, 1903 – Skoplje, 1986), istoričar. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1927. godine. Doktorsku disertaciju odbranio je na Sorboni (1956). Bio je direktor Istorijskog instituta Crne Gore (1958), potom profesor na Filozofskom fakultetu u Skoplju. „Bavio se proučavanjem političke istorije Crne Gore, Srbije i Makedonje."
Iz bibl.: *Tri Francuza o Crnoj Gori* (1949), *Kratak pregled prošlosti Titograda* (1950), *Pobjeda na Grahovcu 1858. u spisima savremenika* (1957) i dr. (*Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica, Daily Press, 2006, knj. 4, str. 825).

dr Mirčeta Đurović (1959–1962)[13], dr Đoko Pejović (1963–1966)[14], dr Radoman Jovanović (1967–1974)[15], dr Jovan R. Bojović (1975–1978)[16]; dr Đuro Vujović (1979–1982)[17], dr Jovan R. Bojović (1983–1993), dr Zoran Lakić

[13] **Mirčeta Đurović** (Danilovgrad, 1924 – Podgorica, 2011), ekonomista, istoričar. Diplomirao je 1949. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, gdje je i doktorirao 1956. godine. U Istorijskom institutu Crne Gore radio je od 1951. do 1960. godine, a od 1960. godine je profesor i prvi dekan Ekonomskog fakulteta. Bio je prvi rektor Univerziteta Crne Gore (1974–1978). Dopisni član CANU postao je 1973, redovni 1981, a predsjednik Akademije bio je od 1985. do 1989. godine.
Iz bibl.: *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka* (1958); *Novčani zavodi u Crnoj Gori (1959), Crnogorske finansije 1860–1915* (1960) i dr. (Miljić, Marijan: *Urednici i redakcije „Zapisa" i „Istorijskih zapisa" – 1927 – 2007, bio-bibliografske bilješke*, Istorijski zapisi, 1-4, 2008, str. 33–35).

[14] **Đorđije Đoko Pejović** (Cetinje, 1914 – Titograd, 1983), istoričar. Diplomirao je na Teološkom fakultetu u Beogradu (1940), a titulu doktora istorijskih nauka stekao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1961). Bio je direktor Arhiva Crne Gore (1952–1964), potom radio u Istorijskom institutu Crne Gore.
Iz bibl.: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku* (1962), *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916* (1971), *Crna Gora u doba Petra I i Petra II Petrovića Njegoša* (1981), *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori: 1918–1941* (1982) i dr. (*Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica, Daily Press, 2006, knj. 4, str. 966).

[15] **Radoman Jovanović** (Danilovgrad, 1934 – Podgorica, 2006), istoričar. Diplomirao je istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1958), doktorirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1972). Bio je arhivista (Državni arhiv Crne Gore), potom je radio u Istorijskom institutu Crne Gore (1962–1990).
Iz bibl.: *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860–1878* (1977), *Crna Gora i velike sile 1856–1860* (1983); koautor je i saradnik više posebnih izdanja, autor članaka i rasprava. (Miljić, Marijan: *Urednici i redakcije „Zapisa" i „Istorijskih zapisa" – 1927 – 2007, bio-bibliografske bilješke*, Istorijski zapisi, 1–4, 2008, str. 39–41).

[16] **Jovan Bojović** (Žabljak, 1934 – Beograd, 1995), istoričar. Diplomirao je i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Titulu doktora pravnih nauka stekao je u Moskvi 1990. godine. Direktor Istorijskog instituta Crne Gore bio je od 1979. do 1992. godine. Urednik časopisa *Istorijski zapisi* bio je u dva navrata, ukupno 14 godina. „Veći dio radova i studija posvetio je radničkom pokretu i NOP-u, baveći se prvenstveno političkom istorijom, nešto manje istorijom prava."
Iz bibl.: *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–1941* (1976), *Zakonik knjaza Danila* (1982), *Pisana djelatnost Komunističke partije Jugoslavije u Crnoj Gori 1919–1926* (1983) i dr. (*Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica, Daily Press, 2006, knj. 1, str. 139).

[17] **Đuro Vujović** (Danilovgrad, 1925 – Podgorica, 1998), istoričar. Diplomirao je istoriju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1961), doktorirao 1970. godine na Filozofskom fakultetu u Prištini. U Istorijskom institutu Crne Gore radio je od 1960. do 1987. godine. Bio je član Društva istoričara Crne Gore.
Iz bibl.: *Lovćenski NOP odred i njegovo područje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945. godine* (1976), *Organizacioni razvoj komunističke partije Jugoslavije u Crnoj Gori 1941–1945* (1988), *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945* (1997). Koautor je i saradnik posebnih izdanja, autor članaka, rasprava i priloga. (Miljić, Marijan: *Urednici i redakcije „Zapisa" i „Istorijskih zapisa" – 1927 – 2007, bio-bibliografske bilješke*, Istorijski zapisi, 1–4, 2008, str. 46–48).

(1994–1998)[18], dr Radosav Raspopović (1998–2001)[19], dr Božidar Šekularac (2002–2005)[20], dr Đorđe Borozan (2006–2008)[21], dr Radoslav Raspopo-

[18] **Zoran Lakić** (Šavnik, 1933), istoričar, profesor Univerziteta Crne Gore. Diplomirao je istoriju na Filozofskom fakltetu u Beogradu, gdje je i doktorirao (1974). Radio je u arhivu CK SK Crne Gore, potom u Ministarstvu prosvjete i nauke i kao profesor na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Član je Crnogorske akademije nauka i umjetnosti od 1993. godine.
Iz bibl.: *Zapisi o revoluciji* (1971), *Narodna vlast u Crnoj Gori* (1981), *Partizanska autonomija Sandžaka* (1992), *Ogledi iz istorije Jugoslavije* (1999), *Crnogorske istorijske teme* (2001), *Dijalog u istoriografiji* (2008) i dr. Objavio je brojne radove u raznim serijskim publikacijama. (*Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica, Daily Press, 2006, knj. 4, str. 826).

[19] **Radoslav Raspopović** (Pljevlja, 1956), pravnik, istoriograf, profesor. Diplomirao je 1979. godine na Pravnom fakultetu u Titogradu, magistrirao (1987) i doktorirao (1994) na Pravnom fakultetu u Beogradu. Od 1980. godine radi u Istorijskom institutu Crne Gore, na funkciji direktora od 2009. do 2015. godine, potom od kraja septembra 2017. godine. Časopis Zapisi uređivao je u tri navrata i aktuelni je urednik. Redovni je profesor na Fakultetu političkih nauka u Podgorici. Član je Odbora za društvene nauke Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.
Iz bibl.: *Diplomatija Crne Gore = Diplomatie du Monténégro 1711–1918* (1996), *Crna Gora i Rusija, ogledi i eseji* (2005), *Ruski konzulat u Kotoru i Crna Gora 1804–1806* (2005) *prir. Međunarodni ugovori Crne Gore 1878 – 1918, zbornik dokumenata sa komentarom* (1992), sa G. Perazićem; *Crnogorski zakonici 1796–1916*, I–V, sa B. Pavićevićem; *Stega – najstariji crnogorski zakonski spomenik* (1996. i 2008) i dr. (Miljić, Marijan: *Urednici i redakcije „Zapisa" i „Istorijskih zapisa" – 1927 – 2007, bio-bibliografske bilješke*, Istorijski zapisi, 1–4, 2008, str. 54–58).

[20] **Božidar Šekularac** (Berane, 1944), slavista. istoričar. Diplomirao je ruski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (1972), magistrirao (1980) i doktorirao (1985) na Filozofskom fakultetu u Zadru (Pomoćne povijesne znanosti). Biran je u sva stručna zvanja u Istorijskom institutu Crne Gore, a na Filozofskom fakultetu u Nikšiću za redovnog profesora. Bio je direktor Republičkog zavoda za školstvo Crne Gore (1991–1996), pomoćnik ministra za prosvjetu i nauku, direktor Istorijskog instituta Crne Gore (2001. i 2008).
Iz bibl.: *Vranjinske povelje XIII–XV vijek* (1984), *Dukljansko-zetske povelje* (1987), *Tragovi prošlosti Crne Gore* (1993), *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori* (2000), *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori* (2014); prir. *Paštrovske isprave* knj. 2 (1990), sa J. Bojovićem i M. Luketićem, knj. 3 (1999); *Cetinjski ljetopis* (1993. i 1996, 2. prevedeno izd.) i dr. (Miljić, Marijan: *Urednici i redakcije „Zapisa" i „Istorijskih zapisa" – 1927 – 2007, bio-bibliografske bilješke*, Istorijski zapisi, 1–4, 2008, str. 58–61).

[21] **Đorđe Borozan** (Cetinje, 1947), istoričar. Diplomirao je na odsjeku za opštu i nacionalnu istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je magistrirao i doktorirao. Radio je u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, bio glavni i odgovorni urednik časopisa *Istorija XX veka*, profesor na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Direktor Istorijskog instituta Crne Gore bio je od 2002. do 2007. godine, profesor na UDG, Podgorica. Član je Crnogorske akademije nauka i umjetnosti i predsjednik Odbora za istoriju.
Iz bibl.: *Velika Albanija – porijeklo, ideje i praksa* (1995), *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878–2000* (2005), *Crnogorske dinastije Vojisavljevići, Balšići, Crnojevići* (2017) i dr. (Miljić, Marijan: *Urednici i redakcije „Zapisa" i „Istorijskih zapisa" – 1927 – 2007, bio-bibliografske bilješke*, Istorijski zapisi, 1–4, 2008, str. 62–64).

vić (2009–2014), dr Momčilo D. Pejović (2015, br. 1–2)[22], dr Radoslav Raspopović, od br. 3–4 2015. godine.

U *Istorijskim zapisima* su sarađivali i sarađuju brojni crnogorski, eksjugoslovenski i inostrani autori. Osim valorizacije naše prošlosti, na osnovu arhivskih i drugih dokumenata i stručne literature, časopis je objavljivao radove sa naučnih skupova posvećenih crnogorskim ili širim temama, ne samo usko istorijskim; pojedini brojevi časopisa posvećeni su značajnim temama i godišnjicama, kao što su 40-godišnjica Komunističke partije Jugoslavije (br. 1 1959), 50-godišnjica Prvog svjetskog rata (br. 3 1964), 40-godišnjica časopisa *Zapisi* (sa bibliografijom, br. 3 1967), 30-godišnjica ustanka i revolucije u Crnoj Gori (objavljeni materijali sa naučnog skupa, br. 1–2 i 3–4 1971), 25-godišnjica Istorijskog instituta (br. 3–4 1973), 5. međunarodni kongres za pročavanje jugoistočne Evrope (br. 1–2, na francuskom jeziku i 3–4 1984); 200 godina od rođenja Vuka S. Karadžića (br. 4 1987); 80-godišnjica formiranja Jugoslavije (br. 3–4 1988), 250 godina od rođenja Dositeja Obradovića (br. 3–4 1989); 2000 godina hrišćanstva (br. 1–2 2000) i drugo. Na stranicama časopisa objavljeni su radovi veoma širokog tematskog spektra i različiti po vrsti naučnog i istraživačkog rada – članci, prilozi, izvori, bibliografije, prikazi i dr. Teme članaka i priloga su: crkvena istorija[23]; rukopisne i stare štampane knjige[24]; politička istorija; porijeklo stanovništva, migracije[25], popisi; međunarodni odnosi i diplomatska istorija[26]; Savez komunista

[22] **Momčilo D. Pejović** (Podgorica, 1950), istoričar, profesor. Studije istorije završio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1976), magistrirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1987), a doktorirao na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (1993). U Istorijskom institutu radi od 1981, bio je direktor Državnog arhiva, Istorijskog instituta, profesor na Filozofskom fakultetu u Nikšiću.
Iz bibl.: *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918* (2000), *Cetinjska gimnazija 1880–1920* (2007) i dr. (Damjanović, Radovan: *Leksikon ličnosti crnogorske prosvjete*, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2018, str. 545–546).

[23] Novak Ražnatović, Kosta Milutinović, Zvezdan Folić, Senka Babović Raspopović, Valentina Živković i drugi.

[24] O ćirilskim rukopisnim knjigama u crnogorskim manastirima: Nikoljac, Morača, Sv. Trojica pisao je Vladimir Mošin; o starim štampanim knjigama: Đorđe Sp. Radojičić, Božidar Šekularac, Dušan Martinović i dr.

[25] Đorđije Đoko Pejović, Novica Rakočević, Čedomir M. Lučić, Vukajlo Gluščević, Momčilo D. Pejović i dr.

[26] Međunarodni odnosi, diplomatska istorija Crne Gore i sl. predmet su interesovanja više autora – o odnosima Crne Gore i Rusije pisali su: Radoman Jovanović, Nikola Škerović, Radoslav Raspopović, Varvara B. Hlebnikova; Crne Gore i Srbije: Novak Ražnatović, Radoman Jovanović, Novića Rakočević, Nikola Škerović; Crne Gore i Turske: Dimitrije Vujović, Novak Ražnatović, Nada Tomović; Crne Gore i Francuske: Andrija Lainović, Danilo Lekić, Jovan Bojović, Dimitrije Vujović; Crne Gore i Austrougarske: Novica Rakočević, Džon Tredvej; Crne Gore i Italije: Dragoljub Živojinović, Ljiljana Aleksić Pejković, Antonelo Bjađini, Masimo Bukareli, Slavko Burzanović; Crne Gore i Velike Britanije: Dragoljub Živojinović, Saša Knežević; Crne Gore i Sjedinjenih Američkih

(Crne Gore i Jugoslavije)[27]; parlamentarizam[28]; radnički pokret (u Crnoj Gori i Jugoslaviji)[29]; ekonomska istorija[30]; pravna istorija[31]; vojne nauke; razvoj školstva u Crnoj Gori[32]; etnologija i folklor; likovne umjetnosti (pretežno crkveno slikarstvo i arhitektura); muzika; književnost; Petar II Petrović Njegoš (arhivska građa, putovanja, književna djela)[33]; arheologija; arhivistika; kulturna i opšta istorija Crne Gore i drugih zemalja[34]; dokumenti iz NOB-a i dr. Prikazi sadrže predstavljanje raznih serijskih publikacija – časopisa iz oblasti istorije, glasnika i godišnjaka muzeja, arhiva, biblioteka, izvještaje i osvrte na simpozijume, kongrese, konferencije. U časopisu su publikovani izvještaji o radu Istorijskog instituta; bibliografije[35], mnoge biografije i nekrolozi.

Za razliku od *Zapisa*, *Istorijski zapisi* su znatno manje prostora posvetili publikovanju arhivske građe, i to pretežno u prvim godištima časopisa. To su dokumenti vezani za Narodnooslobodilačku borbu i Drugi svjetski rat, npr.: građa iz istorije narodne vlasti; zatim i nešto iz ranije crnogorske istorije, kao: nekoliko paštrovskih isprava, dokumenta iz arhive crnogorskih guvernadura, istorijska građa iz doba knjaza Danila; građa iz borbi oko Skadra (1913) i dr. Od arhivskih dokumenata publikovanih u novijim sveskama časopisa navodimo prepisku iz arhiva Antonija Baldaćija.

Kao glasilo Istorijskog instituta Crne Gore časopis je, pored ostalih, objavljivao radove naučnih saradnika koji su radili u Institutu, povremeno ili stalno, a to su: prof. dr Dimitrije Dimo Vujović, dr Đuro Vujović, dr Niko S. Martinović, prof. dr Jovan R. Bojović, prof. dr Mirčeta Đurović, Jagoš Jo-

Država: Zoran Lakić, Radoslav Raspopović i dr.

[27] Jovan Bojović, Obren Blagojević, Zoran Lakić, Đuro Vujović, Branko Petranović, Savo Brković, Dimo Vujović, Gojko Vukmanović, Boško Đuričković, Batrić Jovanović. Radoje Pajović i drugi.

[28] Branislav Kovačević, Radoslav Raspopović, Šerbo Rastoder i dr.

[29] Niko S. Martinović, Jovan Bojović, Zoran Lakić, Branislav Kovačević, Radoje Pajović i drugi.

[30] Mirčeta Đurović, Dragiša Đoković, Branislav Marović i dr.

[31] Petar Stojanović, Petar D. Šerović, Jovan Bojović, Nevenka Bogojević Gluščević, Milisav Čizmović, Mijat Šuković, Radoslav Raspopović i dr.

[32] Autori: Đorđije Pejović, Momčilo D. Pejović, Zdravko Deletić, Miloš Starovlah i dr.

[33] Mnogo raznih priloga objavili su: Risto Dragićević, Jevto Milović, Ljubomir Durković Jakšić, Kosta Milutinović i dr.

[34] Priloge iz oblasti srednjovjekovne istorije, o primorskim gradovima (Kotor, Bar), našim dinastijama objavili su: Branislav Đurđev, Risto Kovijanić, Ivo Stjepčević, Bogumil Hrabak; oblast orijentalistike: Gliša Elezović, Hamdija Kapidžić, Dragana Kujović, Ejup Mušović, Novica Rakočević, Šerbo Rastoder i dr.; o Crnoj Gori za vrijeme Petrovića Njegoša: Dimo Vujović, Miomir Dašić, Radoman Jovanović, Gligor Stanojević, Slavko Mijušković, Branko Pavićević, Senka Babović Raspopović, Đorđe Borozan, Radolav Raspopović, Živko Andrijašević; o Crnoj Gori u vrijeme Drugog svjetskog rata pisali su: Ljubo Anđelić, Jovan Bojović, Đuro Vujović, Gojko Vukmanović, Savo Orović, Radoje Pajović, Milija Stanišić i dr.

[35] Vasilije Jovović je autor više bibliografija.

vanović, dr Andrija Lainović, dr Radoje Pajović, dr Novica Rakočević, dr Đoko Pejović, dr Zoran Lakić, dr Branislav Kovačević, dr Božidar Šekularac, dr Senka Babović Raspopović, dr Radoslav Raspopović i drugi.

Pored saradnika i naučnika zaposlenih u Istorijskom institutu, navodimo neke od brojnih autora koji su svoje radove objavili u *Istorijskim zapisima*: Stjepan Antoljak, Obren Blagojević, Savo Brković, Vuk Vinaver, Jovan i Savo Vukmanović, Risto Dragićević, Ljubomir Durković Jakšić, Branislav Đurđev, Ignjatije Zloković, Risto Kovijanić, Danilo Lekić, Branislav Marović, Dušan Martinović, Slavko Mijušković, Jevto Milović, Miloš Milošević, Ejup Mušović, Branko Petranović, Đorđe Sp. Radojičić, Vlado Strugar, Bogumil Hrabak, Marija Crnić Pejović, Miomir Dašić, Petar D. Šerović, Gavro Škrivanić, Novak Ražnatović, Nevenka Bogojević-Gluščević i drugi.

„U Istorijskim zapisima su sarađivali i inostrani istoričari: Henrik Batovski, N. I. Hitrova, J. A. Pisarev, V. G. Karasjov, Antonelo F. M. Bjađini, Edoardo del Vekjo i drugi.“[36]

U redakcijski odbor časopisa su 1998. godine, na osnovu odluke Naučnog vijeća Istorijskog instituta, ušli i inostrani članovi: prof. dr Milorad Ekmečić i prof. dr Sima Ćirković, redovni članovi Srpske akademije nauka i umetnosti; Jean Paul Bled (Francuska), Andrej N. Saharov, direktor Instituta za istoriju Rusije i dopisni član Ruske akademije nauka; Gabriella Schubert (Njemačka), Arduino Agnelli (Italija), John Treadway (SAD).[37] Izborom ove međunarodne redakcije časopis dobija internacionalni karakter i tekstovi u njemu se objavljuju izvorno, bez prevođenja i časopis postaje zanimljiv i dostupan i inostranim čitaocima.

Sastav redakcije *Istorijskih zapisa* se od 1998. godine mijenjao više puta, ali su uvijek zastupljeni i naučnici iz inostranstva, takođe i radovi stranih autora na izvornom jeziku. Radovima u časopisu zastupljeni su i autori iz susjednih država, nekadašnjih jugoslovenskih republika, zatim naučnici iz Rusije, Italije, Francuske, Njemačke, Sjedinjenih Američkih Država i dr. Navodimo neke od njih: Андрей Л. Шемякин, Варвара Б. Хлебникова, Nathaniel Smith, Amaël Cattaruzza, Massimo Bucarelli i drugi.

Uz časopis, kao čitaoci, i na njegovim stranicama, kao autori, formirala su se brojna imena renomiranih crnogorskih naučnika, neki neumorni istraživači obilježili su decenije izlaženja časopisa.

Početkom, a naročito krajem devedesetih godina XX vijeka stasava i nova generacija crnogorskih istoričara, sa drugačijim pristupom i načinom tumačenja naročito novije crnogorske istorije, otvaranjem tema koje su „če-

[36] Jovan R. Bojović, *Uloga Zapisa – Istorijskih zapisa u izučavanju istorije Crne Gore*, u: Istorijski zapisi, br. 1-2, 1990, str. 20.

[37] Nada Drašković, u predgovoru knjige: Vasilije Jovović, Nada Drašković, *Zapisi – Istorijski zapisi, bibliografija, 1927–2007*, Podgorica, Istorijski institut Crne Gore, 2008, str. 6.

kale“ i koji su svoje radove objavljivali i u *Istorijskim zapisima*: Šerbo Rastoder, Živko Andrijašević, Zvezdan Folić, Slavko Burzanović, Saša Knežević i drugi; potom autori koji su zastupljeni u sveskama časopisa posljednjih godina, zaposleni u Istorijskom institutu ili saradnici, kao: Miljan Gogić, Radenko Šćekić, Saša Brajović, Mladen Zagarčanin, Dragutin Papović, Darko Bakić i drugi.

U eri digitalizacije i virtuelne dostupnosti još je lakše sagledati značaj časopisa, čije stranice su „oživljena“ prošlost – od Ivana Crnojevića (i ranije) do građe iz perioda vladavine posljednjeg iz dinastije Petrovića Njegoša – Nikole I Petrovića, zatim građe o radničkom pokretu, Komunističkoj partiji Jugoslavije, Narodnooslobodilačkom ratu i druge.

„Ovo neprocjenjivo bogatstvo stvaralačkog rada u različitim idejnim, društvenim, kulturološkim i ideološkim uslovima, danas je riznica znanja, pouzdani i nezaobilazni izvor za proučavanje i pisanje istorije Crne Gore, od najstarije njene davnine do savremenosti. Rijedak je slučaj na ranijem zajedničkom jugoslovenskom prostoru, a pogotovo u Crnoj Gori, da edicija odoli političkim i brojnim drugim iskušenjima i značajem svojih sadržaja postane svojevrsna riznica znanja iz ovako širokog spektra navedenih oblasti.“[38]

Zapisi i *Istorijski zapisi* su bibliografski kompletno obrađeni i lako pretraživi preko sljedećih bibliografija: Vasilije Jovović, *Zapisi – Istorijski zapisi 1927–1987, bibliografija*, Titograd, Istorijski institut Crne Gore, Univerzitetska riječ, 1989; Vasilije Jovović, Nada Drašković, *Zapisi – Istorijski zapisi, bibliografija, 1927–2007*, Podgorica, Istorijski institut Crne Gore, 2008. i Nada Drašković, *Zapisi – Istorijski zapisi (1927-2017), bibliografija*, 3. dopunjeno izd. (u pripremi).

Časopis *Istorijski zapisi* Nacionalna biblioteka Crne Gore putem međunarodne razmjene publikacija šalje u 16 biblioteka i slavističkih centara u svijetu.[39] Časopis je trenutno uključen u CEEOL (Central Eastern European Library) i EBSCO (Historical Abstracts with Full Text) baze časopisa.

---

[38] Đorđe Borozan: *Osamdeset godina Istorijskih zapisa*, Istorijski zapisi, br. 1–4, 2007, str. 37–38.

[39] Narodna biblioteka Srbije, Beograd; Biblioteka Matice srpske, Novi Sad; Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd; Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo; Institut za istoriju, Sarajevo; Nacionalna biblioteka Austrije (Österreichische Nationalbibliothek, Wien); Leibniz- Institut für Ost-und Südosteuropaforschung (IOS) Bibliothek, Regensburg, Njemačka; Bayerische Staatsbibliothek, Munchen, Njemačka; Slovanska knihovna, Praha, Češka Republika; Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Biblioteka Oddelenia za zgodovino; British Library, London; Library of Congress, Washington, USA; University of Washington, Slavic and East European Section, Seattle, USA; Columbia University Libraries, New York, USA; Nacionalna biblioteka Rusije, St. Petersburg, Rusija i Polska akademia nauk, Instytut Slawistyki PAN, Warszawa.
(Izvor: Vesna Vučković, Nacionalna biblioteka Crne Gore, Sektor za međunarodnu razmjenu publikacija)

Ovi podaci ukazuju na tematsku interesantnost, kvalitet i značaj časopisa *Istorijski zapisi*.

Istorijska i srodna istraživanja nezamisliva su, proizvoljna i površna bez dokumenata i to što cjelovitijih za određeni kraći ili duži vremenski period, a stručni časopisi su publikacije u kojima se objavljuju novi rezultati istraživanja, izvori, saznanja, mišljenja, zaključci i drugo. Očekujemo da će se na stranicama *Istorijskih zapisa* naći još uvijek nepublikovani mnogi dokumenti iz naše prošlosti, u originalu, prevodu i tumačenju. Odredište dokumenata, zapisa, arhivske građe nastale u Crnoj Gori i o Crnoj Gori vjekovima je bilo u velikim evropskim i svjetskim gradovima, gdje se u njihovim arhivskim i srodnim institucijama čuvaju podaci o prvim crnogorskim dinastijama, našim štamparima koji su radili u Veneciji, osmanskoj vladavini u Crnoj Gori, nestanku crnogorske države i dinastiji, Vladi u egzilu... Njihovim publikovanjem, prevođenjem i stručnom prezentacijom nestaju „tamne stranice“ naše prošlosti, mistifikacija, zloupotreba, prepričavanje i slična „tumačenja“.

Milenija VRAČAR

RECORDS – HISTORICAL RECORDS

Summary

Zapisi (Engl. *Records*) the longest living scientific journal in Montenegro, was published in Cetinje in 1927-1933 and 1935-1941 as the journal dedicated to science and literature. Dušan D. Vuksan was the editor of the first series, while Risto J. Dragićević was the editor of the second series published between 1935 and 1941 as the herald of the Cetinje Historical Society. The issues of *Zapisi* featured numerous original archival documents (kept in the State Museum and Archives and certain private archival collections), such as the correspondence of Montenegrin Metropolitans and rulers, orders, verdicts, epistles, sales contracts, testaments, charters, private letters and similar. In addition, the journal presented contemporary writers (over 70 poets and over 40 authors of short stories and other short prose pieces), and addressed theatrical life and cultural events of that time in general. The journal published excerpts from works written about Montenegro by foreign authors (V. de Sommières, Egor P. Kovalevsky, G. Rasch, W. Denton among others). The archival documents and writings published in Zapisi and presented to the scientific communities and general public have been in this way saved from further destruction and complete extinction.

Istorijski zapisi (Engl. *Historical records*) started publication in Cetinje in 1948, as a successor of *Zapisi* under the new title and numeric designation. It

was launched as a herald of the Historical Society of the People's Republic of Montenegro (founded in 1947). Jagoš Jovanović was the first editor of *Istorijski zapisi*. The Institute for the Research of Montenegrin People, later transformed into the Historical Institute of Montenegro, took over the publication of this journal in 1953, which, since 1959 has been co-published by the Historical Institute and Historical Society (Society of Historians of Montenegro). Until now the journal was edited by several editorial boards. Starting with issue number 3-4 (2015) Radoslav Raspopović, PhD, became the editor of *Istorijski zapisi*. Since 1998 members from abroad have joined the editorial board, and the articles are being published in their original languages. Apart from the Montenegrin and regional (ex-YU) authors, the journal publishes articles written by authors from Russia, Italy, Germany, the United States, and others.

Istoriski zapisi mainly covers history topics, including general, legal, political, military and religious history. Articles are indexed in CEEOL database (Central and East European Online Library) and EBSCO (Historical Abstracts with Full Text), and bibliographic records have been created for all of them.

UDC: 050:94(497.16)

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

Жарко ЛЕКОВИЋ*

ПЛЕМЕНСКА ИСТОРИЈА НА СТРАНИЦАМА ЗАПИСА – ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА

ABSTRACT: *Tribal history is a condition to all synthesis which have a regional and broader scientific significance. There are no great historical studies without thetribal themes which were scientifically processed, there is no national history without them. Scientific results on pages of the "Zapisi-Istorijski zapisi" significantly broadened the horizons of tribal history and discovered the genesis of many historical movements. Historical processes, even though they are situated in the field of tribal thematic, unarguably have the widest frame. Political, industrial, educational, cultural and social circumstances and socioeconomic relations among the tribes are being analyzed throughout historical essays, along with battle for liberty of our people, which hasn't been fully expressed yet. Montenegrin politics regarding the tribes has also been shown, and the political programme of Montenegrin territorial expansion. These works represent a starting point for all of those who wish to look into their past with a new perspective, and are an inspiration to further accomplishments in the domen of local history.*

KEY WORDS: *Montenegro, Zapisi, Istorijski zapisi, tribe, history, historians, customs, society.*

Дугогодишње излажење часописа Записи представља врло значајан догађај у историји културе Црне Горе. Његово излажење обиљежило је међуратни период у развитку црногорске историографије. Ниједно гласило прије тога и све до 1941. године није ни приближно извршило тако снажан утицај на развој научне историјске мисли у Црној Гори, као што су то учинили Записи, доприносећи афирмацији историје и културе Црне Горе. На страницама предратних Записа сабрано је толико грађе огромне научне вриједности, да је она постала незаоби-

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту УЦГ.

лазан извор за историчаре, социологе, етнографе,правнике и научнике других историји сродних научних дисциплина. Од јула 1927. до априла 1941. године (са прекидом од маја 1933. до 1. јануара 1935) овај часопис – у 146 мјесечних и двомјесечних свезака на 9.280 страна, публиковао је драгоцјену грађу највише из фондова Цетињског архива, затим знатан број чланака, мањих студија, расправа и разних других историографских прилога, углавном писаних на основу изворне документације. Готово сву архивску грађу за часопис припремао је Душан Д. Вуксан, добар познавалац ондашњих архивских фондова, те је захваљујући његовом марљивом раду сачувано доста изворних докумената. Душан Вуксан је био и најплоднији сарадник Записа. Преостале странице испунили су други домаћи и страни научници. Међу њима најплоднији је био Ристо Драгићевић, који је Вуксану у овом важном научном послу много помагао. Записи су имали сталну рубрику и за приказивање нових студија, монографија и других дјелаисторијског карактера. Часопис се нарочито трудио, најчешће радовима Риста Драгићевића, да пропрати осврто или приказом и биљешком све важније књиге о Црној Гори, Боки Которској, Херцеговини, често демаскирајући поједине фалсификаторе историјске истине. Уредник Душан Вуксан и одговорни уредник Ристо Ј. Драгићевић стављали су под научну лупу и радове Владимира Ћоровића и Станоја Станојевића, али и других, додуше, мањег научног ауторитета.[1]

О племенској историји на страницама Записа највише радова су написали Душан Д. Вуксан, Ристо Ј. Драгићевић, Јован Л. Вукмановић, Петар Шобајић и Радосав Вешовић.

Теме којима се баве радови из области племенске историје су бројне и разноврсне. У њима се говори о облицима племенских организација, њиховим зачецима, кнежинским организацијама, постанку и развитку брдских, црногорских и херцеговачких племена. Значајна питања којима се баве ови радови су и економска база племенског живота, социјална структура племена, положај Црне Горе и брдска и херцеговачка племена под османском влашћу у 16. и 17. вијеку, улога Цетињске митрополије у повезивању племена за борбу против Турака, међуплеменски односи, исламизација становништва у Старој Црној Гори, Полимљу, Потарју и околним крајевима, истрага потурица. Аутори се у радовима баве и кризом племенског друштва, завршетком периода владика из разних племена, учешћем црногорских, херцеговачких и брдских племена у ратовима против Турака и Млечана у 18. вијеку, покушајем стварања првих општеплеменских судова у Црној Гори и плано-

[1] Миомир Дашић, Од Записа до Историјских записа и од Цетињског историјског друштва до Друштва историчара Црне Горе, Историјски записи, 1-4, 2007, стр. 9-36.

вима митрополита Василија о уређењу Црне Горе стварањем црногорске државе и органа централне власти 1796-1830. године. Веома су значајни и радови који говоре о борби против самосталности племена и крвне освете у доба Петра II Петровића Његоша 1830-1851, као и о времену књаза Данила, апсолутног монарха који је радио на ликвидацији освете и уништењу самосталности племена. Државне реформе за вријеме књаза Николе представљају и крај племенске државе. Но, утицај остатака племенског начина живота на савремена друштвена кретања је евидентан. У радовима се говори и о менталитету племеника, о политичком положају племена, стању, процесима и тежњама. Они нам пружају обиље података из којих се јасно очитава друштвено стање, односи у племену, организовање живота и рада, мигрирање становништва, социјалне прилике и други друштвени проблеми. Архивска грађа коришћена у овим радовима омогућава да се исправе погрешна схватања или нетачно интерпретирани политички процеси, јер је претходна историографија много полагала на предања која је било нужно провјерити и у исказима писаних извора.

Документи о племенској историји које јеДушан Д. Вуксан објавио у Записима у периоду од 1927. до 1941. године су: **Епоха митрополита Данила(1696-1735),** у ком између осталог објављује парницу митрополита Данила с Турцима око даљана Шујице, земље манастира цетињског које држе Хумци, залогкнеза Вулете митрополиту Данилу, Петар Велики позива митрополита Данила и главаре да ступе у рат против Турака, прилог митрополита Данила разореним Никшићима, умир Прибиловића и Крстинића, процјену угањских имања, умир Хераковића и Оташевића, народни суд дијели нашљедства.[2]**Епоха митрополита Петра I (1782-1830),** Петар I разним главарима и племенима, поједини главари Петру I, умир братстава и племена, пресуде народног суда, продаја имовине, бракоразводне парнице, молбе Петру I[3]. **Епоха митрополита Саве и Василија** гдје између осталог објављује: Стањевићи продају земљу митрополиту Сави, враћање Медовине манастиру цетињском, Његуши продају земљу митрополиту Сави, Грбаљски збор цетињским главарима, остава Јована Дрековића митрополиту Сави, наплата мртве главе очине, парница Цуца и Бјелица око неких земаља, један умир из 1753. године, проглас Саве и Василија српском народу под

[2] Душан Д. Вуксан, Епоха митрополита Данила (1696-1735), Записи, X, књига XVII, 5 (1937), стр. 289-295, 6. стр. 349-354, књига XVIII, 1, стр. 30-38.

[3] Душан Д. Вуксан, Епоха митрополита Петра I (1782-1830), Записи, XI, књигаXIX, 1, (1938), стр. 37-48, 2, стр. 104-110, 3, стр. 166-172, 4, стр. 234-240, 5, стр. 301-307, 6, стр 361-372, књига XX, 1, стр. 40-47, 2, стр. 97-106, 3, стр. 164-170, 4, стр. 236-240, 5, стр. 298-302, 6, стр. 367-371, књига XXI, 1 (1939), стр. 37-44, 2,стр. 97-104, 3, стр. 170-174, 4, стр. 233-241.

Турцима, 1756, Срби и Турци љешански поклањају и дају под закуп неке земље манастиру цетињском, 1767, пресуда Народног суда, 1761, Шћепан Мали потврђује кнежевство кући Кнежевића, 1772.[4] Душан Д. Вуксан је објавио и **Посланице владике Рада** Бјелопавлићима, Црногорцима, Црмничанима, Бањанима, Цеклињанима, Кучима, Црногорцима и Брђанима, Херцеговцима, Загоранима, Сенату и Гвардији, Залажанима, Вукчевићима и Глобарима, граховским и бањским главарима, Васојевићима, поповима Глухога Дола и Буковика, Његушима, Бокељима и Дубровчанима.[5]

Објавио је и **Додатак посланицама Петра** I и то посланице Которанима, Глуходољанима, Ровцима, Морачанима и Ускоцима, Новској комунитади и Бокељима, свему народу, Новљанима, Дробњацима и Пивљанима.[6]**Народ ровачки и морачки књазу Николи** у Записима, књига XXV, 4 (1941), стр. 238. **Корјенићи владици Раду**, Записи, књига XV, 1 (1936), стр. 62. **Његуши дијеле „метехе“** је документ о једној подјели из 1836. године, Записи, књига XVIII, 5 (1937), стр. 311-312. **Три документа из разних времена** су писмо кучких главара Млетачкој Републици 1708, једно писмо митрополита Василија колегију иностраних дјела, и о приликама у Црној Гори 18. 1. 1766, Записи, књига XXI, 6 (1939), стр. 368-371. **Три писма Луке Ђуровића** из Дробњака војводи Божу Петровићу, Записи, књига XXI, 3 (1939), стр. 184-186. **Цетиње, Острог и Херцеговина** – Херцеговци, Јосиф игуман пивски, игуман острошки Петроније, митрополит херцеговачки, Ускоци и други Петру I – Петар I архимандриту острошком Јосифу, Дробњацима, Жупљанима и другим. Записи, књига XV, 5 (1936), стр. 294-300, 6, стр. 357- 361, књига XVI, 1, стр. 32- 38,2, стр. 99-104, 3, стр. 152-157, 4, стр. 221- 228, 5, стр.288-292, 6, стр. 352-358. **Црна Гора и погранични Турци**- Сулејман паша Дробњацима и Бањанима. Записи, књига XXIV, 1 (1940), стр. 51-59. Душан Д. Вуксан, осим докумената, објављује и своје радове засноване на архивској грађи: **Цетиње у умиру Цеклињана и Љуботињана,** Записи, 4, (1940), стр. 222-226. **Главарске титуле и главари у Црној Гори од XV до друге половине XIX вијека,** Записи, књига XIX, 1, (1938), стр. 14-23. **Живот никшићких Срба под Турцима у почетку XIX вијека,** Записи, књи-

[4] Душан Д. Вуксан, Епоха митрополита Саве и Василија, Записи, X, књига XVIII, 2 (1937), стр. 94-99, 3, стр. 154-163, 4, стр. 223-230, 5, стр. 285-295, 6, стр. 348-358, XI, књига XIX, 1 (1938), стр. 29-37, 2, стр. 96-104, 3, стр. 159-166, 4, стр. 227-234, 5, стр. 293-300, 6, стр. 356-361.

[5] Душан Д. Вуксан, Посланице владике Рада, Записи, књига XVIII, 5 (1937), стр. 295-304, 6, стр. 359-367.

[6] Душан Д. Вуксан, Додатак посланицама Петра I, Записи, књига XXV, 2 (1941), стр. 108-113, 3, стр. 166-172.

га XX, 4, (1938), стр. 223-226. **Зашто су Вујо и Перо Хераковићи предигли с Његуша,** Записи, 5, (1940), стр. 316-317. **Петар I , Пипери и Дробњаци у 1890. години,** Записи, књига XIX, 6, (1938), стр. 321-329, **Битка на Граховцу по аустријским извјештајима,** Записи, књига XI, 4, (1932), стр. 185-191. Од значаја за племенску историју су свакако и бројни радови везани за битке и бојеве који су допринијели јачању црногорске државе и након којих су разна племена улазила у састав државе. То су битке на Граховцу, на Лопатама, Мартинићима, Крусима, на Царевом лазу, Бишини, Липову, Морачи. Због бројности, биткама и бојевима треба посветити посебан рад.

Изношење оригиналне архивске грађе на страницама часописа представља фундамент за научну обраду, тако да је изворна грађа поуздани ослонац за тачно тумачење црногорске прошлости. На основу својих архивских истраживања, бројна документа нам презентује и Ристо Ј. Драгићевић. Он је уз коментар објавио: **Документа из архиве црногорских гувернадура** – Митрополит Петар његушким, катунским, ћеклићким и другим црногорским главарима- Разни турски заповједници пјешивачким, дробњачким и другим главарима. Умир Чевљана, Бјелица и Цуца са Прекобрђанима, Историски записи, 1-3, (1949), стр. 86-108, 4-6, стр. 157-179, 1-3, 1950, стр. 75-93, 4-6, стр. 199-223, 7-9, стр. 296-326, 10-12, стр. 433-461. **Протокол о мирењу између становника косовског вилајета и пограничних црногорских племена из 1892. године**, Историјски записи, 1-2, (1948), стр. 89-106. **Прилог граничном спору око села званог Момче** – текст протокола о граничном спору, Записи, 3 (1941), стр. 187-189. **Сентенција између Новосељана, Загарчана и Бандића,** Записи, 6 (1940), стр. 379-380. Значајнији радови овог аутора везани за племенску историју су: **Жена у „Грбаљском законику“,** Записи, 2, (1929), стр. 65-73.[7]**Митрополит Петар I и мирење крвне освете**, Записи, 5, (1935), стр. 257-260, 6, стр. 327-335.**Васојевићи и Цетиње 1863. године**, Записи, 1, (1939), стр. 15-24. Ристо Драгићевић је освртима, приказима и биљешкама пропратио све важније радове и књиге о Црној Гори, а за нашу тему од значаја су: **Др Александар Соловјев: Попис црногорских племена из године 1592,** Записи, 6 (1936), стр. 383. **Милан Карановић, Динарска племена немањићког поријекла,** Записи, 4, (1937), стр. 189. **В. Ћоровић: Поход Махмут-паше Бушатлије против Паштровића,** Споменик LXXXVII, СКА, Други разред, бр. 68, Београд, 1938. Записи, 4, 1938, стр. 255-256. **Др Радослав Вешовић, Племе Васојевићи у вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних Брда,** Сарајево, 1935. Записи, 5,

[7] Радмила С. Петровић, Доба постанка Грбаљског законика, Записи, 4, 1929, стр. 247-249. (сматра да је могао постати између 1753. и 1814. године.)

(1935), стр. 319-320. **Војвода Гавро Вуковић, Војвода Миљан Вуков и Васојевићи (1820-1886)**, Цетиње, 1932. Записи, 1, (1932), стр. 42-43. **Блажо Милованов Вулетић, Биљешке и причања из Живота Бјелопавлића по причању старих Брђана,** Земун, 1937. Записи, 6, (1938), стр. 381-382. **Петар Шобајић, Никшић-Оногошт,** Београд, 1938. Записи, 2, 1939, стр. 125-126.

Историографски радови из области племенске историје који су објављени у Записима у периоду од 1927. до 1941. године су: **Радослав Вешовић, Лимска долина Васојевића**, Записи, 1-2 (1928), стр. 65-70. **Мрваљевић Ђуро, Нешто о пореклу Мутапа Лазара,** Записи, 1-2 (1928), стр. 74-76.[8]**Петар Шобајић, Неке знамените породице у Србији пореклом из Црне Горе,** Записи, 3, (1928), стр. 129-138. **Радосав Вешовић, Прелазак триста Васојевића у Србију 1861,** Записи, 6 (1928), стр. 321-327. **Андрија Лубурић, Кричи,** Записи, 1, (1930), стр. 40-42. – текст из књиге „Порекло и прошлост српских породица – Дробњаци“. **Петар Шобајић, Властелиновићи,** Записи, 6, (1930), стр. 340-348, је рад о Властелиновићима који су живјели у Горњем Пољу код Никшића, а касније се преселили у Боку Которску. **Данило Перовић Тунгуз, Утицај Цетињског манастира на брдско- херцеговачка племена,** Записи, 4, (1931), стр. 217-228. **Данило Перовић Тунгуз, Никац Томановић или Никац од Ровина,** Записи, 6, (1931), стр. 363-371. **Јован Вукмановић, Психичке особине Црмничана,** Записи, 1, (1932), стр. 26-30. – одјељак из рада “О животу, обичајима и психичким особинама Црмничана“. **Нико Роловић, О психичким особинама Црмничана,** Записи, 3, (1932), стр. 150-155. – поводом чланка Јована Вукмановића Психичке особине Црмничана у јулском броју Записа. **Петар Шобајић, Народна вјеровања,** Записи, 5, (1932), стр. 276-280. – о вјеровањима у Бјелопавлићима. **Јован Вукмановић, Вјерски и друштвени обичаји у Црмници,** Записи, књига XIII, 6, (1935), стр. 374-378, књ. XIV, 1, стр. 56-61, 2, стр. 92-100, 3, стр. 159-164, 4, стр. 218-228. **Јован Л. Вукмановић, Вјерски и друштвени обичаји у Паштровићима,** Записи, књига XV, 2 (1936), стр. 83-88, 3, стр. 142-149, 5, стр. 283-287, 6, стр. 342-345, књига XVI, 1, стр. 21-24, 3, стр. 177-181. **Јован Л. Вукмановић, Правни народни обичаји у Паштровићима,** Записи, књига XVI, 5, (1936), стр. 304-308, 6, стр.373-379.[9]**Влајко Вла-**

[8] Лазар Мутап је руднички војвода из првог и другог српског устанка, поријеклом из Цуца.

[9] Паштровићи су српско-приморско племе у данашњем црногорском приморју. У старијим изворима називали су се општином која се по традицији дијелила на дванаест братстава. Племенска област обухвата дио приморја од Куфина до Бабина вира. У вријеме млетачке управе су имали посебну самоуправу. На овом подручју налази се шест манастира: Дуљево, Прасквица, Режевићи, Градиште, Војнићи и Рустово.

ховић, Међуплеменски односи у Брдима, Записи, 2, (1939), стр. 122-126, 3, стр. 184-189.

У сталној рубрици за приказивање дјела историјског карактера у Записима се налазе и сљедећи прикази, односно осврти: **Станко Даниловић: Божидар Томовић, Наследно обичајно право у Црној Гори,** Записи, књига 1, (1927), стр. 53-55. **Јагош Вешовић: Андрија Јовићевић, Зета и Љешкопоље, Београд, 1926,** Записи, књига 1, (1927), стр. 373-374.**Лука Пејовић, Један осврт на Мемоаре војводе Гавра Вуковића**, Записи, 2, (1931), стр. 107-109. – Ради се о осврту на Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875-1876. године и рат Црне Горе са Турском 1876. године. **Митар С. Влаховић, Постанак црногорских и брдских племена,** Београд, 1931, Записи, 4, (1932), стр. 239. **Нико Шкрњов Кусовац, Поводом Мемоара војводе Гавра Вуковића, Војвода Миљан Вуков и Васојевићи**, Записи, 3, (1932), стр. 180-181. **Радосав Меденица:Данило Тунгуз Перовић, Личности чојства и јунаштва Црне Горе и Херцеговине, Београд, 1931.** Записи, 3, 1932, стр. 190-191. **Данило Тунгуз Перовић, Црна Гора и Херцеговина,** Котор, 1935, Записи,6, (1935), стр. 383-384. У Записима је објављен и списак фермана и повеља породице Дробњак из Рисна.[10]

Послије завршетка Другог свјетског рата 1945. године, настала је нова етапа у развитку Црне Горе. На темељима и традицији Цетињског историјског друштва 10. октобра 1947. године на Цетињу је основано Историјско друштво НР Црне Горе, које је на основу уставних промјена извршених 1963. године добило своје данашње име Друштво историчара Црне Горе. Оснивањем Историјског друштва Црне Горе било је предвиђено и покретање његовог органа- часописа. Одмах након конституисања друштво је приступило обнови предратних Записа, проширивши им назив у Историјски записи. Први број- књ.I, св. 1-2, за јануар и фебруар, изашао је на Цетињу 1948. године. Прве четири године Историјски записи излазили су као орган Историјског друштва, затим до 1959. године као орган Историјског института и Друштва историчара Црне Горе, а од тада као заједничко гласило Историјског института и Друштва историчара Црне Горе. У богатој продукцији часописа племенска историографска тематика заступљена је у мноштву чланака, студија и прилога. Историјски записи су поуздано писано свједочанство о племенској историји Црне Горе, и садржаји радова у њима су свакако поуздан извор знања о прошлости. Допринос Историјских записа изучавању племенске историје је немјерљив. Овдје ћу презентирати радове бројних аутора, који по нашем мишљењу најјасније осликавају племенску историју Црне Горе, мада и друге расправе које се не тичу ди-

[10] Списак фермана и повеља породице Дробњак из Рисна, Записи, 4, 1938, стр.256.

ректно племенске историје заслужују посебну обраду. Од великог значаја су прикази и биљешке којима се представљају позната историографска дјела, а који су објављени у Историјским записима. У историјским записима објављивани су радови из различитих периода прошлости. Најплоднији аутори из наведене тематике који су оставили вриједне радове на страницама Историјских записа су: Глигор Станојевић, Славко Мијушковић, Миомир Дашић и Бранислав Ђурђев.

Глигор Станојевић је публиковао сљедеће радове: **Један податак о мирењу Црногораца и Паштровића из 1681,** Историјски записи (даље у тексту ИЗ) 1, 1953, стр. 278-282. **Једно Милорадовићево писмо Грбљанима из 1711,** ИЗ, 1, 1953, стр. 203-284. **Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку,** ИЗ, 2, 1959, стр 325- 417. **Један млетачки платни списак црногорских главара из 1715. године,** ИЗ, 4, 1960, стр 785-788. **Покрет брдских и албанских племена уочи Кандијског рата**, ИЗ, 3, 1960, стр. 513-522. – У раду је обрађен отпор албанских и брдских племена, долазак босанског Салик-паше, сукоб са Климентима, пашини преговори са Климентима, заједничка борба албанских и брдских племена против Турака. **Неколико докумената из историје Црне Горе прије почетка Кандијског рата**,[11] ИЗ, 1, 1961, стр. 121-127. **Услови Грбљана за примање млетачке власти 1715. године,** ИЗ, 3,1961, стр. 500-502. **Прилози о учешћу никшићког племена у Морејском рату,** ИЗ, 1, 1962,стр. 65-75. **Услови примања млетачке власти Грбља у Морејском рату,** ИЗ, 2,1962, стр. 274-279. **Црногорска и брдска племена у вријеме аустријско-руског рата против Турске 1735- 1739,** ИЗ, 3-4, 1962, стр 377- 398.**Једна представка црногорских главара Млетачком сенату из 1722. године**, ИЗ, 1, 1963, стр. 140-144. **Црна Гора и црногорско приморје у вријеме млетачко- турског рата 1499- 1502. године**, ИЗ, 1,1963, стр. 31-50. **Покушај Млечана да преселе никшићко племе 1670. године,** ИЗ, 1-2, 1974, 141-142.

Радови које потписује Славко Мијушковић су: **Процес против Рада Вукова, сотонићког кнеза 1686. године у Котору**, ИЗ, 2, 1952, стр. 595-600**. Један прилог историји Црне Горе**, ИЗ, 1, 1953, стр. 233-237 - у питању је споразум главара Комана и Микулића из 1663. године. **Побједа Куча над Сулејман- пашом Скадарским 1688. године према актима Которског архива**, ИЗ, 1, 1953, стр. 285-288. **Писма владике Висариона и гувернера Зана Болице – Грбичића о побједи Комана над Турцима 1691. године** ИЗ, 2, 1953, стр. 529-532. **Племе Никшићи у Морејском рату 1684-1699,** ИЗ,1, 1954, стр. 1-42. **Отпор Брајића**

[11] Глигор Станојевић објављује у ИЗ,4,1969, стр 651-654. Писмо црногорских главара синдицима инквизиторима из 1749. године. Писмо се односи на млетачко- његушки гранични сукоб.

француским властима у Боки 1807- 1814, ИЗ, 2, 1954, стр. 331-363**. Никшићки кнежеви Властелиновићи у млетачким дукалима и терминацијама,** ИЗ, 1-2, 1956, стр. 105-126. **Једна одлука Которског тајног вијећа о Грбљу из 1512. године,** ИЗ, 1-2, 1956, стр323-326. **Једно намјеравано изасланство Паштровића Наполеону ради очувања старих повластица**, ИЗ, 1-2, 1958, стр. 295-300**. Књига паштровских привилегија,** ИЗ, 2, 1959, стр. 467-507**. Неке специфичности феудалних односа у Грбљу у XIV вијеку,** ИЗ, 1-2, 1957, стр. 271-275. **Четири прилога за историју Црне Горе у XVIи XVII вијеку**, ИЗ, 2, 1959, стр. 549-561.[12]

Радови Миомира Дашића незаобилазни у историографији су: **Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу шездесетих и седамдесетих година XIXвијека,** ИЗ, 1, 1977, стр. 49-79. **Хајдучија и четовање на горњим токовима Таре и Лима од средине деветнаестог вијека до почетка велике источне кризе 1875-1878,** ИЗ, 1, 1979, стр. 5-72- **Феудални односи и етничка кретања у Горњем Полимљу у XVIII и првој половини XIXвијека**, ИЗ, 3, 1980, стр. 5-63. **Друштвено- политичке прилике на територији данашње сјевероисточне Црне Горе од друге половине XVдо краја XVII вијека,** ИЗ, 1-2, 1986, стр. 5-66. **Преглед територијалног ширења црногорске државе,** ИЗ, 1,1987,стр.115-131. Научно утемељени радови Бранислава Ђурђева су: **Нови подаци о најстаријој историји брдских племена,** ИЗ, 1, 1960,стр. 3-20. – у питању су нахија Горња Морача, нахија Доња Морача, нахија Ровца, дио нахије Зете коју зову Бјелопавлићи... **Подаци о Дробњацима у дефтеру за херцеговачки санџак из 1477. године,** ИЗ, 1-2, 1972,стр. 149-159. **О постанку наших динарских племена, нешто о Малоншићима, а опширно о Пиперима,** ИЗ, 3, 1979, стр. 103-145.

Изузетно вриједне, истраживачке радове нам је оставио Богумил Храбак: **Поморство, гусари и богоштовље у Паштровићима XV-XVIIIвек,** ИЗ, 4, 1995, стр. 103-155. **Црмничка нахија и у Карамахмудовом земану 1777- 1796,** Из, 1-2, 1998, стр. 93-104. **Три општине Катуњана између Црне Горе и Млечана 1420- 1797,** ИЗ, 3-4, 1998, стр. 51- 83- три поменуте општине су Побори, Маине и Брајићи. **Кривошије, Леденице и Убли од XVIдоXVIIIveka**, ИЗ, 1-2, 1999, стр. 37-80. Шеровић Д. Петар на страницама Историјских записа објављује: **Једна бокељска верзија о Бијелом Павлу,** ИЗ, 1-2, 1948, стр. 125-126. **Бокељи у првом српском устанку,** ИЗ, 2, 1953, стр. 374-381. **Одлу-**

[12] За племенску историју су интересантни прилози: Млетачке власти у Котору санкционишу турску пресуду донесену у корист Његуша 1619. године и Тајне ремнинисценције которских грађана на побједу Пипера над Турцима 1691. године.

ка о увршћењу у коњичку чету Димитрија брата Баја Пивљанина, ИЗ, 2, 1959, стр. 576. – Ради се о 1689. години. **Архивски подаци о забрани градње и оправке цркава у Паштровићима у доба млетачке власти,** ИЗ, 1, 1967, стр. 177-179. – три писма из XVIIIвијека. Важнији радови Јована Р. Бојовића: **Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији,** ИЗ, 1, 1985, стр. 147-154. **Петњица- постојбина предака Вука Караџића,** ИЗ, 4, 1987, стр. 51- 61.[13] **Неки подаци војводе Марка Миљанова Поповића о обичајима у Кучима и неки документи о Кучима у Богишићевом архиву у Цавтату,** ИЗ, 1-4, 1992, стр. 187-201.[14]Радови Ђока Д. Пејовића: **Протокол о разграничењу између Јовичића и Угања 1838. године,** ИЗ, 3, 1963, стр.473-476. **Из историје подручја Пљеваља и Бијелог Поља од краја XVIIIдо срединеXIX вијека,** ИЗ, 4, 1979, стр. 71-96. Радови Петра Ђ. Стојановића:**Међусобни односи и међуутицаји законских прописа и обичајног права у Црној Гори (осврт на стање у XVIII и XIX вијеку)** ИЗ, 1-2, 1972, стр. 5-33. **Сезонска кретања сточара и комунице у обичајима и прописима Црне Горе,** ИЗ, 1, 1976, стр. 7-12. Осврт на стање у XIX и на почетку XX вијека. **Обичаји сјече главе и кидања носа у црногорско-турском ратовању,**ИЗ, 2, 1979, стр. 55-94.-осврт на стање у XVIII, XIXи на почетку XX вијека. Милош Милошевић објављује: **Помен Бају Пивљанину у Државном архиву у Котору (1684-1685),** ИЗ,1,1954, стр. 188-210. **Један „двобој" Његуша са Доброћанима крајем XVIIвијека,** ИЗ, 2,1959, стр.578-582. Чедомир М. Лучић објављује следеће радове из области племенске историје: **Расељавање становника краја никшићког крајем XVIIIвијека и улога Петра Првог на њиховом задржавању,** ИЗ,3-4, 1989, стр. 77-83. **Варваризам као витештво у обичајном праву племенског друштва Црне Горе до краја 18. вијека,** ИЗ,1, 1996, стр. 47-57. Небојша Драшковић нам даје: **Приказ Кривошија и Леденица с почетка XVIII вијека,** ИЗ, 3-4, 1985, стр. 85-96. и **Пјешивци, Озринићи, Цуце и Бјелице у XVI вијеку,** ИЗ, 1-54, 1993, стр. 89-134. ЂуроСуботић објављује на страницама Историјских записа: **Кривошијски устанци,** ИЗ, 1-3, 1949, стр. 1-12. **Црна Гора и Кривошијски устанак 1869,** ИЗ, 4, 1969, стр. 513-519. Иван Т. Калуђеровић оставио је полемичке радове: **У рукопису Горског вијенца пише Вук Раславчевић, а не Вук Раслапчевић,** ИЗ, 4, 1987, стр. 173-182. **Још о Вуку Раслапчевићу,** ИЗ,1-2, 1988, стр. 79-90 -осврт на тврдње Вељка А. Попиводе у поглављу о Вуку Раслапчевићу из његове књиге Љешев Ступ и братство Попивода, Цетиње, 1984. **Поводом полемич-**

[13] Скраћена верзија реферата са научног скупа „Вук Ст. Караџић и Црна Гора."

[14] Саопштење на међународном научном скупу „Живот и дјело Марка Миљанова Поповића" одржаном у Подгорици 8-9. маја 1991.

ког рада В.А. Попиводе о Вуку Раслапчевићу, ИЗ, 3-4, 1990, стр. 155-160. **Кнез Никола Раславчевић,** ИЗ, 1-4, 1993, стр. 143-156. Жарко Лековић је објавио: **Бајо Пивљанин-прилози за биографију,** ИЗ, 1-4, 2007, стр. 247-255. **Дробњак након Берлинског конгреса,** ИЗ. 2,2010, стр. 279-293. **Дробњаци који су емигрирали у САД крајем XIX и почетком XX вијека,** ИЗ,3,2010, стр. 143-154. **Никола I Петровић Његош и Дробњаци,** ИЗ, 4, 2010, стр. 225-236. **Пива и Дробњак у борбама за ослобођење 1861-1878,** ИЗ, 1-2, 2015, стр. 97-116.

На страницама Историјских записа радове из области племенске историје објављивали су и: Миленко С. Филиповић, **Бијели Павле,** ИЗ, 3-4, 1948, стр. 168-178, 5-6, 1948, стр. 256-263-о поријеклу Бјелопавлића. Момчило Шалетић, **Бјелопавлићи на старим географским картама (XVII-XIX вијек),** ИЗ, 1-4, 2006, стр. 285-294. Димо Вујовић, **Молба доњих Васојевића 1860- да се припоје Црној Гори,** ИЗ, 2, 1963, стр. 303-307- молба је упућена књазу Николи. И други његов рад **Једна молба Величана из 1864. француском конзулу у Скадру,** ИЗ, 1,1966, стр. 138-139. ЈованДајковић, **Продаја Рибаша Цеклињанима 1806. године,** ИЗ, 4, 1963, стр. 681-682. Рибац је западни дио села Друшићи. НикоЛуковић, **Стогодишњица народног устанка у Грбљу,** ИЗ, 5-6, 1948, стр. 249-255. Божидар Вукотић, **Грбаљска буна 1848. године,** ИЗ,1-2, 1991, стр. 115-126. Марко С. Суђић, **Паштровићи у периоду управе Млетачке републике,** ИЗ, 4, 1996, стр. 89-100. Божо Ђ. Михаиловић, **Неколико паштровских исправа и једно писмо владике Данила,** ИЗ, 1-2, 1958, стр. 328-340 – исправе су из XVI, XVIIиXVIIIвијека: Паштровски суд доноси одлуку којом се дозвољава убијање ситне стоке ухваћене у „баштину-царковну-у жито али виноград“, 1554. Један купопродајни уговор из 1598. године. Паштровски збор потврђује Прасквици и Градиштима сва она права која им проистичу из хрисовуље краља Уроша. Паштровски суд рјешава парницу око земљишта које су од Ратачког манастира добили манастири Прасквица и Градишта 1637. Властела (кметови) рјешавају парницу око „црковног данка“ између манастира Прасквице и Градишта и његових баштиника, 1743. Кметови рјешавају спорове између Паштровића и Глуходољана из Црмнице 1770.

Ђорђе Д. Миловић, **О једној интересантној пресуди владике Саве Петровића у спору Бијељана и Крушевчана,** ИЗ, 1, 1963, стр. 128- 135. Стијепчевић Иво, Ристо Ковијанић, **Први писани помен о Хераковићима.** ИЗ, 2, 1953, стр. 519-520. Иво Стијепчевић, Ристо Ковијанић, **Помен о Шћепцу Хераковићу- Његошу,** ИЗ, 2, 1953, стр. 520-522. Ристо Ковијанић, **О Вуку Мићуновићу и племенском умиру,** ИЗ, 2, 1959, стр. 584-589. Бранко Павићевић, **О сеоби Хумаца у Русију 1815. године,** ИЗ, 1-2, 1970, стр. 71-82. Жарко Шћепановић,

Средњовјековна села Јабучно и Палеж и граничне међе župe Љубовиће, ИЗ, 3-4, 1970, стр. 399-404. Радосав Меденица, **Гусларска традиција Даниловића у Доњој Морачи ,** ИЗ, 1, 1977, стр. 141-154. Петар Рудић, **О једном лицу из Житија Петра Великог од Захарија Орфелина,** ИЗ, 1-2,1973, стр. 169-173. – Ријеч је о Савићу Петровићу, сердару његушком, чије име налазимо у документима до 1765. године. Петар Рудић, **Сердар Филип Поповић-Петровић и његова родбина,** ИЗ, 3-4, 2001, стр. 219-224. Владимир Јовићевић, **Искорјењивање крвне освете у Црној Гори,** ИЗ 3-4, 1994, стр. 89-105. Бранко Бошковић, **Племе Мрковића на Румији и црква светог пророка Илије на брду Радомир у Вељем Селу,** ИЗ, 2, 1995, стр. 145-149. Слободан Шћепановић, **О поријеклу и значењу назива Дробњак,** ИЗ, 1, 1997, стр. 103-111. Радомир Л. Ракочевић, **Племенски капетани у капетанији Пољској у времену од 1878. до 1916. године,** ИЗ, 1-2, 1998, стр. 151-155. Душан Ј. Мартиновић, **Трагом забрањених књига у Књажевини Црној Гори** (Племе Кучи у народној причи и пјесми, М. Миљанов и Његошев Горски вијенац), ИЗ, 1-2, 2001, стр. 191-197. Анђелка Булатовић, **Црногорка у братственичко- племенској друштвеној структури и организацији,** ИЗ, 1, 2010, стр. 111-126.

Историјски записи имају сталну рубрику за приказивање нових студија, монографија и других дјела историјског карактера. У новије вријеме у Црној Гори се нарочито развила обрада историје братстава, као значајне теме из завичајне историје Црне Горе, односно укупне историје племена у друштвеном животу Црне Горе, па су бројни прикази тих дјела. Приказе, осврте и критике су објављивали: Бранислав М. Недељковић, **Статус Црне Горе у XVI иXVII вијеку,** ИЗ, 2, 1959, стр. 509-547 – критички осврт на књигу др Бранислава Ђурђева „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку“ Сарајево, 1953. Павле Мијовић: **Др Васа Чубриловић, Терминологија племенског друштва у Црној Гори, Београд, 1959.** ИЗ, 1, 1960, стр. 167-170. Ђоко Д. Пејовић, **Кратки опис Зете и Црне Горе, за штампу приредио Слободан Радовановић, Београд, 1970,** ИЗ, 3-4, 1970, стр. 428-429 – приказ фототипског издања рукописа из 1774. године. Жарко Шћепановић, **Казивања старих Требјешана, припремио Бранко Павићевић, Никшић, 1973,** ИЗ, 1-2,1973, стр 179,180. Новак Ражнатовић: **Јанко К. Лопичић, Лопичићи братство у Цеклину 1450- 1970. Цетиње, 1973.** ИЗ, 3-4, 1977, стр. 835-838. Миомир Дашић: **Ристо Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV иXVI вијек), књига II, Титоград, 1974.**, ИЗ, 1-2, 1974, стр. 167-172. Новица Ракочевић: **Др Жарко Шћепановић, Средње Полимље и Потарје, Београд, 1979.** ИЗ, 4, 1980, стр. 195- 196. Новица Ракочевић: **Миомир Дашић, Васојевићи од**

помена до 1860. године, Београд 1986, ИЗ, 4, 1987, стр. 207-212. Перко Војиновић: **Мијушко Шибалић, Устанак у Дробњаку 1805. године, Шавник, 1986. године**, ИЗ,4, 1987, стр 220-222. Радивоје Шуковић: **Вељко Шакотић, Никшић (Оногошт) у отпорима и борбама (1597-1877),** ИЗ, 4, 1987, стр. 214-216. Јован П. Бојовић: **Марко П. Цемовић, Васојевићи историјска истраживања, Београд, 1992.** ИЗ, 1-4, 1992, стр. 263-267. – излагање на представљању књиге у Беранама 2. октобра 1992. Добрило Аранитовић: **Милета Војиновић, Пљеваљски крај, Прошлост и поријекло становништва, Пљевља, Београд, 1993.** ИЗ, 3-4, 1994, стр.177-178. Миомир Дашић: **Добрило Аранитовић, Библиографија о Васојевићима, Београд, 1993,** ИЗ, 3-4, 1994, стр. 183-186. Миомир Дашић: **Војислав Бољевић Вулековић, Црмничко племе Бољевића у прошлости Црне Горе (историјско-етнолошка студија), Подгорица, 1995,** ИЗ,2,1996, стр. 155-162. Радоман Јовановић: **Вук Шибалић, Стојан Караџић, Дробњак-Породице у Дробњаку и њихово поријекло, Београд, 1995.** ИЗ, 4,1995, стр. 255-258. Томислав Жугић: **Стојан Караџић, Вук Шибалић, Дробњак- породице у Дробњаку и њихово поријекло, Београд, 1997. (друго издање).**ИЗ, 3,1997, стр. 215-217. Зоран Лакић: **Богумил Храбак, Никшић од почетка XIX века, Београд, 1997.** ИЗ, 1,1997, стр. 173-177. Димитрије Јовановић: **Милорад (Лазара) Томовић и Драгиша (Радомира) Томовић, Томовићи од Куча, Београд, 1997.** ИЗ, 3-4, 1999, стр. 283-287.Милисав Чизмовић: **Милун М. Штурановић, Озринићи крај Никшића, Никшић, 2000.** ИЗ, 1-2,2000,стр. 325-326. Михаило Војводић: **Новија историја Црне Горе под лупом науке** - поводом књиге академика Миомира Дашића Огледи из историје Црне Горе, студије о догађајима од краја XVIIIвијека до 1918, Подгорица, 2000. ИЗ, 3-4, 2000, стр. 263-269. Чедомир М. Лучић: **Стваралац као самоиздавач**-поводом три самосталне објављене књиге проф. др Богумила Храбака: Никшић до почетка 19. вијека, Београд 1997, Фоча до краја 18. вијека, Београд, 1999, и Подгорица до почетка 19. вијека, Београд, 2000. ИЗ, 3-4, 2000, стр. 281-284. Душан Мартиновић: **Милорад Миловић, Библиографија о Паштровићима, Петровац, 2001.** ИЗ, 1-2, 2001, стр. 313-316. Милош Старовлах: **Миомир Дашић, Незаобилазно у историји Црне Горе, Подгорица, 2003.** ИЗ, 1-4, 2004, стр. 219-222. Саша Кнежевић: **Бранислав Ковачевић и Маријан Машо Миљић, Дробњачке давије и пресуде 1872-1902, Подгорица, 2005.** ИЗ,1-4, 2005, стр. 351-353. Момчило Зечевић: **Миомир Дашић, Шекулар и Шекуларци од помена до 1941. године, Подгорица, 2006.** ИЗ, 1-4, 2006, стр. 387-391. Милица Костић: **Миомир Дашић, Ровца код Берана, Подгорица, 2008.** ИЗ, 1-2, 2009, стр. 229-232. Ђорђије Трифуновић: **Милан Љ. Булатовић, Лозна кроз**

времена, Бијело Поље, 2008. ИЗ, 1-2, 2009, стр. 235-236. Жарко Лековић: **Радоман В. Срдановић, Косорићи-породична историја (ново измијењено и допуњено издање), Подгорица, 2011.** ИЗ, 1-2, 2013, стр. 231-234. Жарко Лековић: **Светислав Шестовић, Шестовићи кроз времена, Подгорица, 2013.** ИЗ, 3-4, 2013, стр. 253-256. Радослав Распоповић: **Јелена Ивановић, Милица Костић, Братство Пејовић са Његуша, Цетиње, 2013.** ИЗ, 3-4, 2014, стр. 213-214.

Допринос Записа-Историјских записа историјској науци је немјерљиви лежи у чињеници да су они најпоузданија баштина за проучавање, истраживање и обликовање прошлости Црне Горе и окружења. У раду су презентирани радови аутора који најјасније одсликавају племенску историју ових простора и који уз богату литературу и радове у другим часописима на теме племенске историје заслужују посебну обраду. Од великог значаја су прикази и биљешке којима се представљају позната историјска дјела, а који су објављени у Записима-Историјским записима. Из наведеног можемо закључити да је у Записима-Историјским записима објављен велики број радова из проблематике племенске историје, и то од е стручних и научних радника као и од посленика јавне ријечи. Подразумијева се да бројне и разне теме као и сви проблеми из богате племенске историје Црне Горе нијесу подједнако заступљене на страницама часописа. Неке од тема су само назначене или тек започете, фрагментарно дате, па то оставља простор будућим истраживачима да попуне празнине о племенској историји Црне Горе. Записи- Историјски записи су чврст темељ за будућа истраживања.

Zarko LEKOVIC

TRIBAL HISTORY ON THE PAGES OF THE RECORDS – HISTORICAL RECORDS

Summary

Long period of publishing magazines „Zapisi“ and „Istorijski zapisi“ marks a significant event in historyof Montenegrin culture. Lots of data of great scientific significance has been colected right on the pages of these two magazines, so they became an inevitable source to many historians, sociologists, etnographs, people specialized in law, and scientists of other disciplines related to history. No magazine has made such a great impact on development of scientific historical research in Montenegro as these two magazines, „Zapisi“ and „Istorijski zapisi“, contributed

to afirmation of history and culture in Montenegro. Many authors left their mark on the pages of these two magazines by writing about tribal history. Topics of those works regarding the tribal history are numerous and diverse. These magazines are reliable written testimonies about the tribal history of Montenegro, and the content are a reliable source of historical knowledge. Notes and essays which represent known pieces in historiography are of great significance. Published papers are from different periods of the past. Work of authors which present tribal history of this area in the clearest manner are included in this paper.

UDC: 050:32(497.16)

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

Раденко ШЋЕКИЋ*

ПОЛИТИКОЛОШКЕ И ОПШТЕДРУШТВЕНЕ ТЕМЕ НА СТРАНИЦАМА ЧАСОПИСА „ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ“

ABSTRACT: *The journal „Historical Records”, which continuously has been published for seven decades, in its pages indicated the numerous topics from history. Designed primarily as a specialized magazine for the study of historical topics, occasionally gave space also to papers and themes from other fields, such as law, economics, politology, geopolitics, literature and others. In this article we will try to present a number of such works that have enriched the enormous opus of the magazine.*

KEY WORDS: *Historical records, politology, economy, law sciences*;

Уводне напомене

Часопис Историјски записи, који у континуитету излази већ седам деценија, на својим страницама је указао на бројне теме из историје. Конципиран превасходно као специјализовани часопис за проучавање историјских тема, повремено је давао простора и радовима и темама из других области, попут: права, економије, политикологије, геополитике, просвјете, књижевности... У овом раду ћемо настојати да прикажемо један број таквих радова који су обогатили огромни издавачки опус часописа. Такође ће бити представљен и један дио радова из часописа Записи(1927-1941) као претече Историјских записа. Без претензија ка исцрпнијој анализи и научно-критичкој валоризацији поменутих радова, циљ је прије свегапоменути и нагласити да су, поред радова из политичко-војне историје Црне Горе (који доминирају квантитативно) – објављивани и радови из економске и правне историје и политикологије.

Политиколошке теме

Политичке науке изучавају појаве везане за расподјелу и трансфер моћи при доношењу одлука, улоге и системе владавине, укључујући

* Аутор је виши научни савјетник у Историјском институту УЦГ.

владе и међународне организације, политичко опхођење и јавне политике. Појам „политичке науке“ исковао је, 1880. године, Хербер Бекстер Адамс, професор историје на универзитету „Џон Хопкинс“. У овом поглављу ће бити презентован један дио радова из области политиколошких наука, објављених на страницама Историјских записа.

О идеологији и култури, друштвеним промјенама у Југославији током прве послијератне деценије, писао је Љубодраг Димић[1]. Срђан Вукадиновић је писао о структури југословенског друштва крајем 60-их година 20. вијека[2]. О Острошкој скупштини и њеним консеквенцама говори из своје визуре Димо Вујовић.[3]А о дјелатностима органа народне власти у Црној Гори у јесен 1944. и зиму 1945. године писао је Зоран Лакић.[4]Рад који се бави историјским аспектима савременог тероризма[5], упознаје нас о бројним дефиницијама појма тероризам, руском тероризму у 19. вијеку, организацији *Народна воља*.

Рад „Село у Црној Гори и Санџаку према комунистима и грађанским странкама 1921“[6], гдје аутор у уводу констатује да је становништво Црне Горе након Првог свјетског рата било највећим дијелом ситносељачко. Из тог разлога је разумљиво што је већина политичких странака које су рачунале на успјех на простору Црне Горе и некадашњег Санџака морала подешавати свој став, идеје и погледе према сиромашним сељацима. Неке странке, попут КПЈ нису се посебно обраћале црногорском селу, мада су партијска гласила посвећивала доста простора питању положају сељака и аграрној реформи.

Неколико радова се бави појмом пропагандног дјеловања у различитим епохама и државама – у антици, просвијећеном апсолутизму, комунизму, нацизму, пропагандом и политичким маркетингом у земљама Запада[7]. Рад о историји црногорске штампе[8] нас упознаје о развоју

[1] Љубодраг Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945-1955“, ИЗ 3-4/1999.

[2] Срђан Вукадиновић, „Структура југословенског друштва крајем шездесетих година 20. вијека“, ИЗ 3, 1997.

[3] Димо Вујовић, „Острошка скупштина“, ИЗ 1, 1967.

[4] Зоран Лакић, „Дјелатност органа народне власти у Црној Гори у јесен 1944. и зиму 1945“, ИЗ 3-4/1974.

[5] Оливера Ињац, „Историјски аспекти савременог тероризма“, Историјски записи 1-4/2007.

[6] Богумил Храбак, „*Село у Црној Гори и Санџаку према комунистима и грађанским странкама 1921”*, ИЗ 1981.

[7] Раденко Шћекић: „Политичка пропаганда од старовјековне до пропаганде у доба просвијећеног апсолутизма“ ИЗ 1-4/2009; „Политичка пропаганда, појам и одређење и посебан осврт на пропаганду у доба комунизма“, ИЗ 1-4/2006; „Политички маркетинг у времену глобализације – примјери земаља Западне Европе и САД“, Историјски записи 1-4/2007; „Тоталитарна пропаганда фашизма и национал-социјализма“, ИЗ 1-4/2010.

[8] Жељко Рутовић, „Историјат развоја штампе и медијске политике у Црној Гори“, Историјски записи 1-2/2015.

штампе и медија на простору Црне Горе, од Ободске штампарије, преко почетака журналистике са листом „Црногорац“ из 1871, међуратних листова „Ново доба“ и „Слободна мисао“, до „Побједе“ 1944. године. Занимљив је и рад који се бави друштвеним промјенама и језиком у комунистичкој Србији[9]; о утицају друштвених промјена и државног уређења на језик, попут промјене ословљавања са „господин“ у „друг“; „поданик“ у „грађанин“.

Рад „Србија и виновници великог рата – кризе, ратови и билан-си (1912-1918), актуелизује стару/нову тему узрока и посљедица Великог рата. Дајући студиозно приказ жеља и смјерницањемачке и аустроугарске политике и њихове жеље да изазивањем једнога мањег, контролисаног рата на Балкану направе увертиру за општи, свјетски рат.[10]На сличној теми су и радови под насловом „Темељне промјене у хрватској политици уочи Сарајевског антентата“[11] који говори о различитим погледима унутар тадашње хрватске политичке елите у погледу организовања и односа са сусједима. Као и рад „Први свјетски рат и омасовљење политичке (само)свијести: случај Хрватска“[12] који између осталог описује и српске јединице са Кордуна и Лике које су зе борили за интересе Беча у Италији, али и у Мачви, чинећи притом зверства над цивилима-сународницима.

Милан Бајовић је писао о политичком животу у Црној Гори 1936. са освртом на тадашње општинске изборе.[13] Општински избори 1936. у пљеваљском крају су били тема рада Вукајла Глушчевића.[14] О историјским аспектима демократије и о већини и мањини писао је Илија Павловић[15]. О европском безбједоносном идентитету и покушајима осамостаљења одбране европских држава говори се у истоименом раду, док о феномену глобализације, теорије сукоба цивилизација у постхладноратовском добу пише исти аутор.[16] Рад „Полуострво Крим

[9] Наташа Милићевић, „Господин, грађанин, друг, поданик – друштвене промјене и језик у Србији 1944-1950“, Историјски записи 1-2/2015.

[10] Љубодраг Димић, „Србија и виновници великог рата – кризе, ратови и билан-си (1912-1918)“, Историјски записи, 3-4/2015.

[11] Стјепан Матковић, „Темељне промјене у хрватској политици уочи Сарајевског антентата“, 3-4/2015.

[12] Алберт Бинг, „Први свјетски рат и омасовљење политичке (само)свијести: случај Хрватска“, 3-4/2015.

[13] Милан Бајовић, „О политичком животу у Црној Гори 1936 године с посебним освртом на општинске изборе“, ИЗ 3-4/1991.

[14] Вукајло Глушчевић, „Општински избори у Пљеваљском крају 1936 године“, ИЗ 3-4/1991.

[15] Илија Павловић, „Историјски аспекти демократије“, ИЗ 1,1997.

[16] Раденко Шћекић, „Европски безбједоносни идентитет – покушаји осамостаљења европске политике одбране и безбједности“ ИЗ 1-4/2005; „Оглед о теорији Сукоба цивилизација у пост-хладноратовском добу“, ИЗ 1-4/2008.

1774-2014“[17]доноси мултидисциплинарни приступ једном савременом геополитичком питању. Пратећи историјски и друштвени развој једног простора, почев од антике, а нарочито у посљедња два и по вијека. У раду је указано на термин геополитике, на значајније геополитичке мислиоце Запада и Истока, на геополитичке промјене током протекле три деценије и на тенденцију поновног креирања мултиполарног свијета. На студији случаја једног малог простора, али историјски, друштвено и етнички сложеног, геополитички веома значајног – вјековима се преламају интереси великих сила.

Економске теме

Економија проучава многе области и проблеме, развијајући теорије људског понашања у доношењу кључних одлука у коришћењу ограничених ресурса ради производње и расподјеле вриједних материјалних добара и услуга међу људима. Издвојићемо неколико радова који су се бавили економијом, трговином, занатима и финансијама.

У раду*„Подгоричани трговци XV, XVI и XVII вијека према которској и дубровачкој грађи“*[18] говори се о трговачким везама приморских градова и унутрашњости у нестабилним и несигурним временима по трговину. Циљ рада, по аутору је да исцрпи вијести которског и дубровачког архива о Подгорици, од првих архивских књига до средине XVII вијека. Података нема много и они се тичу искључиво трговине и пословних веза. Истичу се подгорички трговци кожом у Котору, трговци рудама из новобрдске области, трговци текстилом и свилом. Подгорица се налазила на познатом Зетском путу којим су се током средњег вијека кретали трговачки каравани из Србије преко Брскова ка мору. Которанин Марин Болица у опису скадарског санџака 1614. наводи Подгорицу као мали град (цитаделу) окружен великим подграђем од око 900 кућа, већином хришћанских.

Интересантан је рад о увођењу и изградњи телеграфске и телефонске службе у Црној Гори у доба књаза Николе[19].Први телеграфи у Црној Гори су прорадили већ 1869. године на Цетињу, у Ријеци Црнојевића и Орјој Луци. Драгана Радојичић је писала о структуристановништва херцегновског краја према катастру из 1704. године.[20] О почецима банкарског сектора писано је још у часопису Записи.[21] На слич-

[17] Раденко Шћекић, „У фокусу историје и геополитике - полуострво Крим 1774-2014“, Историјски записи 1-2/2015.

[18] Богумил Храбак, „Подгоричани трговци XV, XVI и XVII вијека према которској и дубровачкој грађи“, ИЗ 3-4/1973.

[19] Марко Цвјетковић, „Телеграфска и телефонска служба у Црној Гори“, ИЗ 1-2/1956.

[20] Драгана Радојичић, „Становништво херцегновског краја према катастру из 1704. године“. ИЗ 2, 1985.

[21] Душан Вуксан, „Прва црногорска банка“, Записи 1-2, 1928;

ну тему је и рад пет деценија касније[22]. Рад Димитрија Дима Вујовића[23] нас упознаје о стању црногорских финансија и савезничкој помоћи у периоду 1914-1921. године.

О учешћу Млечана у привредном животу средњовјековног Котора и њиховом утицају на развитак града, говори нам рад Невенке Богојевић-Глушчевић[24]. О италијанским кредиторима у средњовјековном Котору писао је Драги Маликовић.[25]Интересантан је рад о монетама коришћеним на простору Црне Горе у периоду 1500-1800[26]. Богумил Храбак објавио је рад о новцу Балшића.[27]

Из историје занатства писано је више радова, извојио бих о старим ковницама новца у Црној Гори и Боки[28]. Исти аутор је писао и о житарицама са Бојане и Скадарског краја током средњег вијека, као и о промету соли на овом подручју у периоду од 13. до 15. вијека[29]. Извозом и трговином дувана у Дубровник са подручја Црне Горе и Албаније током 18. вијека говори рад Амброза Капора[30]. О развитку и облицима зеленашења и акумулацији капитала током друге половине 19. вијека у Црној Гори писао је Мирчета Ђуровић[31]. Темом трговине Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником у првој половини 18. вијека бавио се Вук Винавер.[32] Трговинским центрима у Црној Гори, пазариштима и њиховом друштвено-економском улогом средином 19. вијека бавио се у свом раду Радоман Јовановић,[33]док је о трговини Црне Горе и Србије на прелазу између 19. у 20. вијек писао Новак Ражнатовић.[34]

---

[22] Драгиша Ђоковић, „Када су и гдје основане прве банке у Црној Гори“, Историјски записи 3, 1997.

[23] Димитрије Димо Вујовић, „Савезници и црногорске финансије 1914-1921“, Историјски записи 3, 1986.

[24] Невенка Богојевић-Глушчевић, „Учешће Млечана у привредном животу Котора у 14. вијеку“, Историјски записи 3-4/2002.

[25] Драги Маликовић, „Италијански кредитори у Котору у првој половини 14 вијека“, Историјски записи 3-4/2000.

[26] Вук Винавер, „Прилози историји новца у нашим земљама“, ИЗ 3-4/1962.

[27] Богумил Храбак, „О балшићким грошима“, Историјски записи 1, 1953.

[28] Антон Милошевић, „Старе ковнице новца у Црној Гори и Боки“, ИЗ 1/1948.

[29] Богумил Храбак, „Житарице са Бојане и Скадарског краја 1300-1500“, Историјски записи 3-4/1994.; Промет соли у Скадру и Бојани у 13,14 и 15 вијеку, ИЗ 3-4/2000.

[30] Амброз Капор, „Црногорски и албански духани на дубровачком тржишту од конца 17. до почетка 19. стољећа“, ИЗ 1, 1976.

[31] Мирчета Ђуровић, „Основица и облици зеленашења у Црној Гори и развитак зеленашког капитала у другој половини 19. вијека“, Историјски записи 2, 1953.

[32] Вук Винавер, „Трговина Бијелог Поља, Бара и Подгорице са Дубровником 1720-1760“, ИЗ 2, 1953.

[33] Радоман Јовановић, „Трговински центри Црне Горе средином 19. вијека“, ИЗ 3-4/1973.

[34] Новак Ражнатовић, „Трговински односи између Црне Горе и Србије 1890-1903“, ИЗ 2, 1966.

О индустријском развоју Црне Горе између два рата написана је студиозна научна анализа[35]. О трговини у југословенским републикама током првих послијератних година и увођењу планске дириговане привреде и комунистичког устројства, преласку са приватног на државно, условима и консеквенцама, бави се Слободан Селинић[36]. Рад о почецима и изградњи жељезаре у Никшићу[37] намприказује прве проблеме у раду, недостатак квалификованих кадрова и опреме. И да је прва опрема добијена из Крупових челичана, на основу ратне репарације и да је била стара и већ коришћена 40 година. Производња је започета 1956. а жељезара је све до 1969. углавном пословала са губитком и представљала је магнет за досељавање у Никшић.У раду „Друштвено-економска кретања у Црној Гори током друге половине 20. вијека“[38] направљен је пресјек економије и друштва у новом добу, послијератном комунистичком режиму са диригованом планском привредом. Изградња земље и новог друштвеног устројства имала је и негативне консеквенце, попут масовних миграција село-град, запостављања пољопривреде и сточарства. У другом дијелу рада дата је синтеза југословенске друштвене кризе, распада државе и заједничког тржишта, периода хиперинфлације, ембарга, ратног окружења, бомбардовања, политичке кризе и обнављања независности 2006. године.

Правне теме

Право је систем правила и друштвених норми који уређује односе међу људима и организацијама. То ко доноси та правила и како се примјењују варира у различитим друштвеним групама односно државама и важећим државним уређењима и системима. У овом поглављу биће издвојено неколико радова који се баве имовинско-правним односима, законским актима, судовима.

О генези Општег имовинског законика бавио се још у међуратном периоду Душан Вуксан[39]. О домену исправа са подручја Паштровића током 16. и 17. вијека говори рад Ивана Божића,[40]док се Јован Бојовић бавио законодавством и органима централне власти у Црној Гори у вријеме митрополита Петра I Петровића, на прелазу из 18. у 19. вијек[41].

[35] Спасоје Меденица, „Индустрија Црне Горе између два рата 1918-1941“, ИЗ 12/1959.
[36] Слободан Селинић, „Трговина у југословенским републикама 1945-1948“. ИЗ 1-4/2004.
[37] Ненад Перошевић, „Изградња и почеци рада жељезаре Никшић 1951-1956“, Историјски записи 1-4/2007.
[38] Раденко Шћекић и Жељко Бјелетић, „Друштвено-економска кретања у Црној Гори током друге половине 20. вијека“, Историјски записи, 3-4/2015.
[39] Душан Вуксан, „Генеза Општег имовинског законика“, Записи 4, 1934.
[40] Иван Божић, „Паштровске исправе 16-17. вијека“, ИЗ 1-2/1958.
[41] Јован Бојовић, „Законодавство и органи централне власти у Црној Гори у вријеме

Положајем жене на подручју Грбља и законским одредницама у „Грбаљском законику“ бавио се Ристо Драгићевић,[42]а о постанку „Грбаљског законика“ писала јеРадмила Петровић.[43]О примјени Душановог законика на подручју Боке Которске, конкретно у Перасту у 17. вијеку, сазнајемо из рада Петра Шеровића[44].

Једном одлуком умирног суда из 1642. године бавио се Глигор Станојевић[45]. Турским учешћем у мјешовитом суду око умира на Цетињу 1743. и пленидбеним акцијама из Црне Горе крајем 16. и у 17. вијеку, бавио се Чедомир Лучић.[46]Писано је и о пресудама Аустријског пријеког суда током окупације у Великом рату[47]. Рад „Правни режим на имовини удате жене у средњовјековним зетским приморским градовима“[48] указује на правни положај жене у средњем вијеку, истичући да формалноправна регулатива скоро без изузетка показује подређени положај жене у односу на мушкарце. Упознајући нас у раду о имовинско-правним примјерима у средњовјековним градовима: Скадру, Будви, Котору. Дајући и упоредну анализу правног режима на имовину жене. Законодавством током ратног периода и у НР Црној Гори 1942-1946. године бавио се Перо Крстајић.[49] Петар Стојановић се бавио Ордалијом – божјим судом и његовим траговима у црногорском праву[50].

Закључна разматрања

Као што је и истакнуто на претходним страницама: богати научни опус, како квалитетом тако и квантитетом, часописа Записи/Историјски записи је додатно оплемењен радовима из мултидисциплинарних наука. Радови из хуманистичких и друштвених наука отворили су бројна питања и обрадили аналитички бројне економске, правне, политиколошке теме.

У овом раду су анализиране различите теме, од: правног положаја жене у средњем вијеку, имовинско-правних спорова, статута и за-

митрополита Петра I Петровића 1784-1830“, ИЗ 1-2/1982.

[42] Ристо Драгићевић, Жена у „Грбаљском законику“, Записи 2, 1929.

[43] Радмила Петровић, Доба постанка „Грбаљског законика“, Записи 4, 1929.

[44] Петар Шеровић, „Још један случај примјене Душановог законика у Перасту у 17. вијеку“, ИЗ 1-3/1952.

[45] Глигор Станојевић, „Једна одлука умирног суда из 1642.године“, ИЗ 1, 1963.

[46] Чедомир Лучић, „Турско учешће у мјешовитом суду око умира на Цетињу 1743“, ИЗ 1-4/1992; „Пленидбене акције из Црне Горе крајем 16. и у 17. вијеку“, ИЗ 3-4/2000.

[47] Нико Мартиновић, „Једна пресуда Аустријског пријеког суда из 1916 године“, ИЗ 1-2/1957.

[48] Невенка Богојевић-Глушчевић, „Правни режим на имовини удате жене у средњовјековним зетским приморским градовима“, Историјски записи, 3-4/2015.

[49] Перо Крстајић, „Законодавство у НР Црној Гори 1942-1946.“, ИЗ 1, 1954.

[50] Петар Стојановић, „Ордалије – божји суд и његови трагови у црногорском праву“, ИЗ 1, 1977.

коника, трговине и финансија, занатства и ковања новца, оснивања првих банака у Црној Гори, политичко-идеолошких промјена након Другог свјетског рата, преко друштвених консеквенци Великог рата, економских промјена у Црној Гори у другој половини 20. вијека, до геополитичких промјена на примјеру студије случаја полуострва Крим,ефеката глобализације, европских безбједносних идентитета и тероризма и развоја политичко-пропагандног дјеловања у различитим епохама.

Radenko ŠĆEKIĆ

POLITOLOGICAL AND GENERAL SOCIAL TOPICS ON THE PAGES OF THE HISTORICAL RECORDS JOURNAL

Summary

As is pointed out in the preceding pages, rich scientific opus of the Historical records journal is further enriched by the works of multidisciplinary sciences, both in quality and quantity. Papers from the humanistic and social sciences have opened a number of questions and analytically processed numerous economic, legal and politological topics. This paper analyzes the different topics, from the legal position of women in the Middle Ages, property rights disputes, statutes and codes, trade and finance, the establishment of the first banks in Montenegro, political and ideological changes after the Second World War, through social consequences of the Great war, economic changes in Montenegro in the second half of the 20th century, to the geopolitical changes in the example case study of Crimea peninsula, effect of globalization, European security identity and terrorism and the development of political propaganda activities in different epochs.

UDC: 94(497.16)”19”

Божена МИЉИЋ*

ЦРНА ГОРА ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВИЈЕКА У „ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА“

ABSTRACT: *‘’Istorijski zapisi” journal exists for over 70 years now. During that time, many different subjects from Montenegrin history occupied the minds of the authors that had published their articles in it. This paper examines who and in what way, had dealt with contemporary history of Montenegro, to be precise- with second half of the 20th century and the beginning of the 21st.*

KEY WORDS: *‘’Istorijski zapisi”, Historical Institute of Montenegro, Montenegro, paper representation, research topics, contemporary history*

У црногорској науци и култури часопису „Историјски записи“ припада посебно мјесто и по трајању и по научном значају, вриједности и доприносу цјеловитом сагледавању црногорске прошлости.

Доприноси „Историјских записа“ субројни: објављени научни текстови, чланци, огледи, расправе, студије, полемике и прикази, с једне стране и публиковање архивске грађе и других историјских извора, с друге.

Покретачи овог гласила након Другог свјетског рата (1948) били су чланови Историјског друштва Народне Републике Црне Горе, међу којима је био и Ристо Ј. Драгићевић, одговорни уредник предратних „Записа“, чију је традицију наслиједио нови часопис, а великим дијелом и концепцију, тако да се може сматрати његовим природним наставком.[1] Редакције и уредници поклањали су пажњу освјетљавању свих периода

* Аутор је истраживач сарадник, магистар наука у Историјском институту УЦГ.

1 Ј. Р. Бојовић, *Педесет година „Историјских записа“ 1927-1977*, Историјски записи XXX/1977, књ. XXXIV, бр. 1, стр. 5-11; Исти, *Уз шездесетгодишњицу „Записа“ „Историјских записа“*, (1927-1987), ИЗ, LX/1987, бр. 1, стр. 5-8; Исти, Улога „*Записа“ – „Историјских записа“ у изучавању историје Црне Горе,* ИЗ, LXIII, 1990, 1-2, стр. 9-20; З. Лакић, *Од „Записа“ до „Историјских записа“*, LXX/1997, бр. 4, стр. 7-17.

црногорске прошлости, од најранијих времена до савремених дана, што је истакнуто у њиховим програмским начелима и опредјељењима.[2]

„Историјски записи“ су такође у седамдесетогодишњем континуираном постојању објављивали научне текстове и грађу који се односе на процесе, догађаје и личности из историје Црне Горе у XX вијеку. Међутим, пошто је историјска наука, по дефиницији, окренута изучавању прошлости, што подразумијева и одређену временску, историјску дистанцу, то се рефлектовало и у избору тема чланака у „Историјским записима“. Актуелна дешавања су била предмет интересовања и других часописа који су се бавили савременим временом.[3]

Имајући у виду да скорија прошлост (или чак данашњица) црногорског друштва није била у фокусу научноистраживачког рада, те невелик број страница ‚Записа‘‘ посвећених овом периоду, занимљиво је испитати каква је слика Црне Горе друге половине XX вијека и прве двије деценије XXI вијека која се прелама на посебан начин кроз призму седамдесетогодишњег периода. У ствари, кроз однос часописа „Историјски записи“, па и црногорског друштва и државе у југословенској заједници, према периоду послије Другог свјетског рата, огледа се и њихов однос према садашњости и савремености, са више аспеката и на више друштвених и животних равни.

У складу са дефиницијом историје и историјском дистанцом, часопис је посебну пажњу поклањао ранијим стољећима црногорске историје, XIX вијеку, догађајима и личностима на почетку XX вијека и периоду између два свјетска рата. Нарочита пажња је била посвећена радничком, омладинском и комунистичком покрету, Комунистичкој пар-

[2] *Ријеч уредништва поводом покретања часописа*, ИЗ, 1948, бр. 1-2, стр. 1-2; Ј. Р. Бојовић, ИЗ, LXVI/1993, бр. 1-4, стр. 5-6; М. Миљић, Уредници и редакције „*Записа*“ и „*Историјских записа*“ – 1927-2007: био-библиографске биљешке, ИЗ, год. LXXXI/2008, бр. 1-4, стр. 17-66.

[3] У периоду након Другог свјетског рата,осим *Историјских записа*, покретана су у Црној Гори и друга научна и стручна гласила, која су се бавила научном, културном, привредном, економском и другом проблематиком. Поједина су била више окренута прошлости него савремености, док су друга пратила актуелна дешавања у животу, друштву и умјетности. Навешћемо само нека: *Стварање* (1946), *Стенографске биљешке* (1946), *Просвјетни рад* (1949), *Сусрети* (1953), *Медицински записи* (1957), *Геолошки гласник* (1956), *Годишњак Поморског музеја у Котору* (1952), *Правни зборник* (1960), *Старине Црне Горе* (1963), *Пољопривреда и шумарство* (1964), *Гласник Етнографског музеја на Цетињу* (1968), *Гласник Цетињских музеја* (1968), *Библиографски вјесник* (1961-65, 1976), *Годишњак Економског факултета у Титограду* (1963), *Зборник факултета за поморство* (1974; 1981), *Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе* (1973), *Бока* (1969), *Васпитање и образовање* (1975), *Годишњак Географског друштва Црне Горе* (1964), *Гласник Привредне коморе* (1973), *Мостови* (1969),*Пракса* (1964), *Гласник* (1976; 1979), *Овдје*(1969), *Споне* (1969),*Електропривреда* (1979), *Архивски записи* (1985), *Elementa Montenegrina*(1990) итд.

тији, друштвеном развитку, изворима и, прије свега, догађајима из Другог свјетског рата, Народноослободилачкој борби и борби против окупатора.

У другој половини XX вијека у црногорском друштву наука и знање су имали своје посебно мјесто, па тако и у „Историјским записима“. Са страница овога гласила видимо које су серијске публикације постојале и шта су објављивале, те уопште слику црногорске периодике. Часопис биљежи рад струковних и других удружења, научних и културних институција, музеја, библиотека и других установа. Евидентира прославе, јубилеје, симпозијуме, конгресе, конференције.

„Историјски записи“ прате публиковање библиографија историјске и друге литературе од 1950. године па надаље, каталога издања, књига и чланака објављених поводом неких годишњица и јубилеја.[4] У „Историјским записима“ објављивани су прикази националних, регионалних и локалних библиографија, текстови о библиотекарству и библиотекама, музејској дјелатности, обиљежавању разних годишњица.

Информишу о раду у Црној Гори на енциклопедистици[5] и лексикографији.[6] Забиљежено је одржавање научног скупа „Улога научне периодике у развоју историографије[7] (1987), истакнута улога *Записа – Историјских записа* у изучавању историје Црне Горе, али и тешкоће у финансирању часописа. Објављени су значајни етнографско-фолклорни прилози, као и прикази часописа који су излазили на југословенском простору, у којима су публиковани прилози из црногорске прошлости. Из свега наведеног могуће је обликовати слику научног и културног живота Црне Горе у социјалистичком периоду.

„Записи“ су забиљежили одржавање свечаности уз годишњице и јубилеје Историјског института Црне Горе, Друштва историчараЦрне Горе и самог гласила, те других установа и удружења.[8] Објављено је

---

[4] *Осврт на неке значајне годишњице*, ИЗ, XI/1958, 1-2, стр. 446-451.

[5] Д. Вукотић, *Црна Гора у енциклопедистици*, ИЗ, LXIX/1996, бр. 4, стр. 27-34.

[6] В. Пешић, *Српски рјечник* Вука Караџића као умјетничко и научно дјело.

[7] М. Бајовић, *Научни скуп „Улога научне периодике у развоју историографије о Црној Гори“*, Титоград 21. и 22. децембра 1987, ИЗ, LXI/1988, бр. 1-2, стр. 266-268, М. Ђуровић, *Отварање научног скупа „Улога научне периодике у развоју историографике о Црној Гори“* (Титоград 21. децембра 1987. г.), ИЗ, LXIII/1990, бр. 1-2, стр. 7-9.

[8] Д. Вујовић, *Историјски институт у Титограду 1948-1968*, ИЗ XXI/1968, бр. 3, стр. 337-366; Б. Ковачевић, *Ријеч на свечаној академији поводом прославе педесетогодишњице Историјског института Црне Горе*, ИЗ, LXXI, 1998, бр. 3-4, стр. 7-14; Б. Маровић, *Педесет година Друштва историчара Црне Горе*, ИЗ, LXX/1997, бр. 3, стр. 123-135. Б. Шекуларац, *Историјски институт Црне Горе – 60 година постојања и рада*. – ИЗ, год. LXXXI/2008, бр. 1-4, стр. 9-16. – Говор одржан на свечаној академији поводом 60-годишњице постојања и рада Историјског института Црне Горе, Свечана сала Ректората Универзитета Црне Горе, Подгорица 1. VII 2008.

више текстова који говоре о раду Историјског института Црне Горе и Друштва историчара Црне Горе. У „Историјским записима“ су од 1949. године углавном континуирано публиковани извјештаји о раду Историјског института Црне Горе.[9] Часопис прати одржавање симпозијума, конгреса, конференција историчара, фолклориста, балканолога, архивиста, географа, етнолога, антрополога, правника, економиста... Такође се види рад научних и техничких установа. У социјалистичком периоду, по „Историјским записима“, одржаване су бројне изложбе. На страницама овога престижног гласила објављивани су текстови о новинама, штампи, новинарству уопште.

„Историјски записи“ су посебну пажњу поклањали публиковању историјских извора или приказивању публикација у којима су они објављивани, што је био значајан допринос црногорској култури и историјској науци тога времена. Они дају и слику положаја религије у друштву у другој половини XXи почетком XXI стољећа. Што се тиче историјске науке и историографије, објављивани су прикази на поједине књиге и ауторски текстови. У томе контексту истичемо текст Шерба Растодера *О историји, историјској науци, објективности у историји* иРадослава Распоповића *Методологијски и знанствено-истраживачки проблеми хисторије послије 1945.*[10]*У томе погледу треба поменути и научни скуп „Улога научне периодике у развоју историографије о Црној Гори“, одржан 1990. поводом 60-годишњице излажења Записа – Историјских записа*,[11] као и саопштења која су поднијета на томе скупу. Значајан је и Научни скуп „Стање, улога и развој науке у Црној Гори“, који је одржан у Титограду 4. и 5. марта 1985. године, као и саопштење Дима Вујовића *О развоју и проблемима историјске науке у Црној Гори*.[12] Важан догађај за црногорску историографију јесте и промоција књиге Бранка Петрановића *Историчар и савремена епо-*

[9] Н. С. Мартиновић, *Рад Института за проучавање историје црногорског народа*, ИЗ, II/1949, књ. III, бр. 1-2, стр. 109-111; Исти : *Основни правци истраживања и научног рада Историјског института у периоду* 1976-1980, ИЗ, XXIX/1976, књ. XXIII, бр. 1, стр. 161-167; С. Станишић, *Тридесет година Историјског института* (1948-1978), ИЗ, XXXI, књ. XXXVII (1978), бр. 4, стр. 19-32; *Петогодишњи програм рада Историјског института Црне Горе (1991-1995)*, ИЗ, LXIV/1991, бр. 1-2, стр. 263-278; *Извјештај о раду Историјског института Црне Горе за 2004. годину*, ИЗ, LXXVII/2005, бр. 1-4, стр. 359-371.

[10] Ш. Растодер, *О историји, историјској науци, објективности у историји*. – ИЗ, год. LXXI/1998, бр. 3-4, стр. 129-133; Р. Распоповић, *Методологијски и знанствено-истраживачки проблеми хисторије послије 1945*, ИЗ, XXXVIII(LVIII)/1985, бр.3-4, стр.220-222. Научни скуп одржан у Загребу 6. и 7.децембра 1985.године.

[11] Ј. Р. Бојовић, *Уводне напомене*. – ИЗ, год. LXXIX/2006, бр. 1-4, стр. 317-329.

[12] Д. Вујовић... *О развоју и проблемима историјске науке у Црној Гори*. – ИЗ, год. XXXVIII(LVIII(/1985, бр. 3-4, стр. 133-145.

ха,[13] одржана у Подгорици 31. III 1994. године, као и текст истога аутора у „Историјским записима“ *Савремена историја и њени парадокси*[14] *или чланак Јована Стриковића Историјска дистанца и друштвени заборав*.[15] У круг наведених текстова може се сврстати и чланак Јерзи Тополског, професора историје са Универзитета у Познању и члана Пољске академије наука, *Истине и митови*.[16]

Информативни су и прикази на књиге из претходно наведених области. Занимљиви су и текстови који се тичу политике, политичке пропаганде, нарочито пропаганде у доба комунизма.[17] Интересантни су чланци, о политичким организацијама у држави, који се односе на раније периоде, поготово на Други свјетски рат, али се посредно рефлектују и на послијератно вријеме у црногорском друштву. Међу њима су и текстови који се односе на послијератно вријеме, антифашизам,[18] самоуправљање, на историјске аспекте демократије,[19] на стварање социјалистичке Југославије.[20] Такође, у „Историјским записима“ писано је и о Другом свјетском рату а пратили су и одржавање научних и сличних скупова посвећених, у различитим периодима и приликама томе догађају, посебно у Југославији и Црној Гори. Часопис „Историјски записи“ је објављивао историјске изворе, акта и документа који се односе на Други свјетски рат, као и приказе на књиге у којима су објављивани, зборнике докумената и грађе.[21] У Београду је 23. и 24. децембра 1968. одржано савјетовање о проблемима сакупљања и обраде исто-

---

[13] З. Лакић; Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1994. – ИЗ, год. LXVII/1994, бр. 3-4, стр. 165-168.

[14] Б. Петрановић, *СавременаИсторија и њени парадокси*. – ИЗ, год. LX/1987, бр. 1, стр, 17-24.

[15] Ј. Стриковић, *Историјска дистанца и друштвени заборав*. – ИЗ, год. LXV/1993, бр. 4, стр. 29-33.

[16] Ј. Тополски, *Истине и митови* / превела с пољског Ленка Челебић. – ИЗ, год. LXIX/1996, бр. 3, стр. 15-21.

[17] Р. Шћекић, *Политичка пропаганда, појам и одређење и посебан осврт на пропаганду у доба комунизма*, ИЗ, год. LXXIX/2006, бр. 1-4, стр. 193-211.

[18] В. Милатовић, *Поводом 30-годишњице ослобођења и побједе над фашизмом*, ИЗ, год. XXII/1975, бр. 2, стр. 223-235.

[19] И. Павловић, *Историјски аспект демократије (Већина и мањина у демократији)*, ИЗ, год. LXX/1997, бр. 1, стр. 39-45.

[20] В. Стругар, *Стварање социјалистичке Југославије*; ИЗ, год. XXVIII/1965, књ. XXII, бр. 4, стр. 565-605. – Реферат на IV конгресу историчара Југославије.

[21] *Документа из НОБ-а*. – ИЗ, год. V/1954, књ. VIII, бр. 4-12, стр. 378-383. – Објављено је више докумената из НОБ-а; Д. Живковић, *Зборник докумената народноослободилачког рата југословенског народа*. – Том III, књ. 4 и 5. – ИЗ, год. VII/1954, књ. X, бр. 1, стр. 249-256; *Народноослободилачка борба – документа*. – ИЗ, год. I, књ. I, 1-2 (1948), стр. 99-112; 3-4, стр. 230-237; 5-6, стр. 357-362; књ. II, 1-2, стр. 107-124.

ријске грађе из НОБ-а.[22] На страницама „Историјских записа“ су се од почетка шездесетих година водиле полемике између појединих учесника у Другом свјетском рату, историчара и публициста о неким аспектима и виђењима појединих догађаја.[23]

Издвајамо приказ Димитрија Дима Вујовића – Зборника радова *Тринаестојулски устанак предмет науке и умјетности*,[24] као и чланак Ђура Вујовића *О неким проблемима проучавања историје НОП-а у Црној Гори од средине 1942. године до капитулације Италије*.[25] Исти аутор је објавио и приказ на зборник докумената *Сарадња четника са окупатором у Црној Гори. Документи 1941-1945*. који су приредили Владо Марковић и Радоје Пајовић.[26] Вриједан је и текст Јована Вујошевића *Оцјене о Тринаестојулском устанку у архивској грађи*.[27] Незаобилазан је текст Блажа Јовановића *О неким проблемима обраде историје НОБ-а Црне Горе*.[28] У „Историјским записима“ је објављена бесједа Бранислава Ковачевића на промоцији књиге Ђура Вујовића *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941-1945*.[29]У овоме научном гласилу у посљедњој четвртини XXвијека, такође са извјесне историјске дистанце, у неколико бројева, промишљано је и писано о Тринаестојулском устанку, као јединственом феномену Другог свјетског рата, учешћу инте-

---

[22] С. Станишић, *Савјетовање о неким проблемима сакупљања и обраде историјске грађе из народноослободилачке борбе.* – ИЗ, год. XXI/1968, бр. 4, стр. 679-681.

[23] Љ. Анђелић, *Тринаестојулски устанак и италијанско-квислиншка офанзива на ослобођену територију у Црној Гори*, *Боки и Санџаку* (13. јул – 16. август 1941). – год. XIV/1961, књ. XVIIII, бр. 2, стр. 217-256; Исти, *Поводом одговора Батрића Јовановића на чланак „Тринаестојулски устанак и италијанско-квислиншка офанзива на ослобођену територију у Црној Гори, Боки и Санџаку* (13. јул – 16. август 1941), ИЗ, год. XV/1962, књ. XIX, бр. 3-4, стр. 593-601.

[24] Д. Вујовић, *Тринаестојулски устанак предмет науке и умјетности* – Зборник радова. – Подгорица: ЦАНУ, 1992. – ИЗ, год. LXVIII/1955, бр. 1, стр. 206-212; Исти: *(Укратко о научном скупу поводом тридесетгодишњице устанка и револуције у Црној Гори*). – ИЗ, год. XXIV/1971, књ. XXVII, бр. 3-4, стр. 693. – Ауторизована дискусија са научног скупа.

[25] Ђ. Вујовић: *О неким проблемима проучавања историје НОП-а у Црној Гори од средине 1942. године до капитулације Италије.* – ИЗ, год. XXIV/1971, књ. XXVIII.

[26] Ђ. Вујовић; В. Марковић, Р. Пајовић, *Сарадња четника са окупатором у Црној Гори. Документи 1941-1945, Подгорица – Цетиње 1996.* – ИЗ, год. LXIX/1996, бр. 4, стр. 627-638.

[27] Ј. Вујошевић, *Оцјене о Тринаестојулском устанку у архивској грађи*. – ИЗ, год. XIX/1966, књ. XXIII, бр. 4, стр. 627-638.

[28] Б. Јовановић, *О неким проблемима обраде историје НОБ-а Црне Горе*. – ИЗ, год. XIV/1961, књ. XVIII, бр. 2, стр. 213-215.

[29] Б. Ковачевић: Др Ђ. Вујовић, *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941-1945*, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 1997. – ИЗ, год. LXX/1997, бр. 4, стр. 263-269. – Ријеч на промоцији књиге у Народној библиотеци „Радослав Љумовић“ у Подгорици 12. марта 1998.

лигенције у њему, као и о дометима у његовој обради.[30] „Историјски записи“ су објавили и ауторизоване дискусије са научног скупа поводом тридесетогодишњице устанка, у Титограду 1971. године. Зоран Лакић писао је о култури и културно-просвјетној дјелатности у Народноослободилачком рату и револуцији.[31] У Никшићу је 28. и 29. маја 1984. године одржан Округли сто на коме је, између осталих, Радоица Лубурић имао саопштење о народној војнопозадинској власти Никшићког среза у Народноослободилачком рату.[32]Са педесетогодишње дистанце Радоје Пајовић пише о доприносу Црне Горе побједи над фашизмом 1941-1945. године.[33]

Поред текстова и архивске грађе, фотографије су својеврсна свједочанства о Другом свјетском рату и публиковани албуми фотографија.[34]Писало се о окупацији Црне Горе и њених територија у Другом свјетском рату.[35]Поводом научног скупа одржаног у Подгорици 20-22. септембра 1995, објављен је текст Зорана Лакића *Други свјетски рат – 50 година касније*.[36]

Од деведесетих година почиње да се отворније пише о 1948. години и Информбироу.[37]Актуелни су прикази на књиге Милинка Стојановића о Голом отоку, жртвама и положају голооточких заточеника.[38]

---

[30] М. Станишић, *Тринаестојулски устанак – јединствен феномен II свјетског рата*. – год. XXIV/1971, књ. XXVIII, бр. 1-2, стр. 21-57; Исти: *Напредна интелигенција у Црној Гори и њено учешће у Тринаестојулском устанку*. – ИЗ, год. XXVII/1974, књ. XXXI, бр. 1-2, стр. 5-54; Исти: *Допринос Црне Горе побједи народноослободилачког покрета Југославије у рату 1941-1945*. ИЗ, год. LXVIII/1995, бр. 1, стр. 97-118.

[31] З. Лакић, *Култура саставни дио револуције (нека искуства из НОР-а и револуције) 1941-1945*. – ИЗ, год. LX/1987, бр. 1, стр. 178-185; Исти: *Културно-просвјетна дјелатност у Црној Гори у народноослободилачком рату и револуцији (1941-1945) и главни правци њеног развоја до 1958. године*. – ИЗ, год. LXII/1989, бр. 1-2, стр. 35-65.

[32] Р.Лубурић,*Народнаивојнопозадинскавластникшићкогсрезаународноослободилачком рату*. – ИЗ, год. XXXVIII (LVIII)/1985, бр. 3-4, стр. 227-228. – Округли сто одржан у Никшићу 28. и 29. маја 1984. године.

[33] Р. Пајовић, *Допринос Црне Горе побједи над фашизмом 1941-1945*. – ИЗ, год. LXVIII71995, бр. 4, стр. 61-73.

[34] Ђ. Пејовић, *Албум Црне Горе*: *1941-1942*, Титоград 1966. – ИЗ, год. XIX/1966, књ. XXIII, бр. 2, стр. 365-366.

[35] Р. Распоповић*, Анексија као осуђена међународна институција са посебним освртом на анексију црногорских територија у Другом свјетском рату*. – ИЗ, год. XXXIII/1980, књ. XLII, бр. 2, стр. 141-156.

[36] З. Лакић, *Други свјетски рат – 50 година касније*. – ИЗ, год. LXVIII/1995, бр. 4, стр. 265-267. – Научни скуп, одржан у Подгорици 20-22. септембра 1995.

[37] Д. Живковић, *Нека размишљања о 1948. години и Југославији*. – ИЗ, год. LXI/1988, бр. 1-2, стр. 121-125. – Саопштење на Округлом столу о књизи др Бранислава Ковачевића „КП у Црној Гори 1945-1952“, одржаном у Титограду 29. Априла 1987.

[38] Б. Бошковић; М. Б. Стојановић, *Свједочанства голооточких злочина*. – ИЗ, год. LXVI/1993, бр. 1-4, стр. 271-273; Б. Ковачевић: М. Б. Стојановић, *Голи оток –*

„Историјски записи“ биљеже да је 1998. године одржан научни скуп о Голом отоку у ЦАНУ, а односи се на период 1949-1956.[39]У посљедњој деценији изласка часописа ,‘Историјски записи“ о Информбироу и позицији Црне Горе током те кризе писао је Милан Терзић.[40]

Са порастом национализама и политичких тензија, има и покушаја ревизије историје Другог свјетског рата у Југославији, па самим тим и у Црној Гори. Књига др Веселина Ђуретића, у два тома, *Савезници и југословенска ратна драма*[41] *је као покушај рехабилитације четничког покрета Драже Михаиловића изазвала праву буру у научној и стручној јавности. У „Историјским записима“ објављен је обиман текст др Радоја Пајовића Неприхватљиво дјело.*[42] *У сличном духу је и текст Чедомира М. Лучића Издајник, квислинг, колаборационист... шта је то? Инерција окамењених теорија или реликт острашћене свијести*.[43] У посљедњој деценији ХХвијека, отворене су неке деликатне теме и дилеме у вези са дешавањима у Другом свјетском рату. Тако је о одступању црногорских четника према Словенији и њиховом страдању објавио књигу Бранислав Ковачевић, коју је у „Историјским записима“ приказао Шербо Растодер.[44]

Предмет научне пажње био је и однос цркве и државе, као и положај Митрополије црногорско-приморске послије Другог свјетског рата. У том погледу истичемо рад Звездана Фолића о државном законодавству и вјерским заједницама у социјалистичкој Југославији, па тиме и у Црној Гори, од 1946. до 1965. године[45], као и текст истог аутора о избору црногорско-приморског митрополита 1961, публикован 2002. године.[46] Мирко Ђукић је приказао књигу Александра Вујовића о Цетињској

анатомија злочина, Београд 1991. – ИЗ, год. LXV/1992, бр. 1-4, стр. 299-302.

[39] Б. Маровић, *Голи оток 1949-1956*. Зборник радова са научног скупа, Подгорица: ЦАНУ, 1998. – ИЗ, год. LXXI/1998, бр. 3-4, стр. 243-245.

[40] М. Терзић, *План југословенске одбране од могућег напада земаља Информационог бироа (Случај Црне Горе)*- ИЗ, год. LXXXVI/2013, бр.3-4, стр.199-211.

[41] Др В. Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, I и II, Београд 1985.

[42] Р. Пајовић, *Неприхватљиво дјело*. – ИЗ, год. XXXIX (LXI)/1986, бр. 3, стр. 167-181. – Реаговање на књигу Веселина Ђуретића *Савезници и југословенска ратна драма*.

[43] Ч. М. Лучић, *Издајник, квислинг, колаборациониста... шта је то? Инерција окамењених теорија или реликт острашћене свијести*. – ИЗ, год. LXVIII/1995, бр. 4, стр. 35-49.

[44] Ш. Растодер: Б. Ковачевић, *Од Везировог до Зиданог моста (трагична судбина црногорских четника у завршној фази рата 1944-1945)*, Београд 1983. – ИЗ, год. LXVII/1994, бр. 1-2, стр. 215-217. – Касније је објављено допуњено и проширено издање ове књиге (2006).

[45] З. Фолић, *Државно законодавство и вјерске заједнице у социјалистичкој Југославији 1946-1965,* ИЗ, год. LXXIX/2006, бр. 1-4, стр. 163-191.

[46] З. Фолић, *Избор црногорско-приморског митрополита 1961. године*, ИЗ, LXX/2002, бр. 3-4, стр. 125-142.

богословији.[47] Такође, писано је и о положају католичке цркве у Црној Гори[48] као и исламске вјерске заједнице.[49]

Пажњу привлаче и текстови о националним мањинама у Југославији и Црној Гори, националном питању, националном идентитету и државном суверенитету. Посебно, између осталих, истичемо текст Радоја Пајовића „О неким аспектима развитка црногорског националног питања у периоду 1919-1941“,[50] који је актуелан и за послијератно вријеме по проблематици коју третира, као и текст Радована Радоњића о нацији и националном и о историјском процесу.[51] У овом духу интересантни су и прикази књига везани за ову проблематику.[52]

За слику Црне Горе у послијератном времену незаобилазни су текстови о сеобама, колонизацијама, исељавањима и усељавањима становништва. Посебно су том погледу информативни радови посвећени спровођењу колонизације у Војводини, миграцији радне снаге из Црне Горе на привремени рад у иностранству (1961-1974), о чему пише Вукајло Глушчевић,[53] те текстови о проучавању миграција уопште, факторима који их покрећу, како раније тако и у послијератном времену. У том контексту истиче се приказ на књигу Јована Р. Бојовића „Избјеглице из Албаније у Црној Гори 1991. године“.[54] Радоица Лубурић је писао о југословенској информбироовској емиграцији, па и црногорској, између илузија и стварности (1948-1953).[55] Радмила Радић прати исељавања са југословенског простора, средином 20. вијека.[56]

---

[47] М. Ђукић: А. Вујовић, *Цетињска богословија 2002-2013*, Цетиње 2013.- ИЗ, год. LXXXVI/2013, бр.3-4, стр.251-253.

[48] Н. Жутић, *Нека питања положаја римокатоличке цркве у Црној Гори 1918-1926*, ИЗ, LXXIII, бр. 1-2 (2000), стр. 209-229; Љ. Димић, *Вјерски чинилац у југословенској држави (Римокатоличка и Српска православна црква*), ИЗ, LXXIII/2000, бр. 1-2, стр. 231-243.

[49] Д. Танасковић, *Османизам јуче и данас*, ИЗ, LXXIII/2000, бр. 3-4, стр. 49-64.

[50] ИЗ, год. XXX, књ. XXXIV, бр. 1 (1977), стр. 193-206.

[51] Р. Радоњић, *Нација и национално у историјском процесу*, ИЗ, год. LXXVII/2004, бр. 1-4, стр. 61-85.

[52] В. Глушчевић, Б. Маровић: *Комунисти Црне Горе и црногорско национално питање 1919-1989*, Центар за Геополитику Филозофског факултета, Никшић, 2017 – ИЗ, год./2017, бр.1-2, стр.129-136.

[53] В. Глушчевић, *Прилог проучавању миграције у подгоричком крају*, ИЗ, год. LXXV/2002, бр. 3-4, стр. 145-153.

[54] А. Драшковић: Јован Р. Бојовић, *Избјеглице из Албаније у Црној Гори 1991. године*, ИЗ, год. LXV/1992, бр. 1-4, стр. 287-289. Приказ.

[55] Р. Лубурић, *Југословенска информбироовска емиграција између илузија и стварности* (1948-1953), ИЗ, год. LXX, бр. 1 (1997), стр. 1-25.

[56] Р. Радић, *Исељавање становника са југословенског простора средином педесетих година XX века*, ИЗ, год. LXXII/1999, бр. 1-2, 143-173.

За науку су интересантни чланци и прикази књига у „Историјским записима“ који се односе на спољну политику Југославије,[57]и Црне Горе као њеног интегралног дијела. Прије свега ту су важни односи Југославије са Западом, о чему су писали Драган Богетић, Иван Лаковић и Раденко Шћекић[58] и СССР-ом[59]у вријеме Хладног рата,чему су пажњу посветили Бранислав Ковачевић и Радоица Лубурић,[60] али и односи са другим државама[61]. Када је у Подгорици одржан Међународни научни скуп: Руско-црногорске научне везе у минулом и нашем времену, ‘Историјски записи‘‘ су извијестили о томе.[62]

Текстови о политичким партијама пружају истраживачима драгоцјене чињенице, а нарочито о Савезу комуниста Југославије и Црне Горе, посебно након 1950. године. Из „Историјских записа“ сазнајемо да је обиљежена 30-годишњица Оснивачког конгреса Комунистичке партије Црне Горе[63] и 50-годишњица КПЈ и социјалистичке револуције. На страницама овога гласила вођена је дискусија о „Прегледу историје СКЈ“. Занимљив је и текст „Тито о Црној Гори и у Црној Гори.[64] За истраживање су незаобилазни текстови о социјалистичкој омладини Југославије и Црне Горе, учешће на радним акцијама у периоду обнове и изградње након Другог свјетског рата и у каснијим деценијама.[65]Ту су и

[57] И. Лаковић, *Прилог проучавању југословенске војне политике 1958-1961*- ИЗ, год. LXXXVI/2013, бр.3-4, стр.227-239; З. Ивановић, *Америчка перцепција југословенске политике несврставања*- ИЗ, год.LXXXVI/2013, бр.3-4, стр.211-227.

[58] Љ. Димић: Драган Богетић, *Југославија и Запад 1952-1955. Југословенско приближавање НАТО-у*, Београд 2000, ИЗ, год. LXXIII/2000, бр. 1-2, стр. 329-332; И. Лаковић, *Операционализација војне помоћи САД Југославији 1951-1958*, ИЗ, год. LXXIII/2005, бр. 1-4, стр. 109-142; Р. Распоповић, И. Лаковић, *Западна војна помоћ Југославији*- ИЗ, год. LXXX /2007, бр.1-4,стр.345-349; Р. Шћекић, *Политика САД према Балкану, са посебним освртом према Црној Гори почетком XX и XXI вијека*, ИЗ, год.LXXXIII/2010, бр.3, стр.155-169.

[59] Б. Ковачевић, *Југословенско совјетски односи (1953-1955) у свијетлу нових историјских извора* (поводом књиге Радоице Лубурића *Помирење Југославије и СССР-а 1953-1955*. Тематска збирка докумената, Подгорица 1999. – ИЗ, год. LXXIII/2000, бр. 3-4, стр. 271-279.

[60] Р. Лубурић, *Хладни рат и сукоб Стаљин – Тито у совјетској информбироовској политранској штампи*. – ИЗ, год. LXXII/2004, бр. 1-4, стр. 87-106.

[61] Др А. Животић, *Немирна граница. Пограничне тензије између Југославије и Албаније (1948-1954)*- ИЗ, год.LXXXII/2009, бр.1-2, стр.109-129.

[62] Хроника: *Међународнинаучни скуп: Руско-црногорске научне везе у минулом и нашем времену*, Подгорица, 5-6 октобар 2009- ИЗ, год.LXXXII/2009, бр.1-2, стр.223-227.

[63] В. Вукадиновић, *Тридесетогодишњица Оснивачког конгреса Комунистичке партије Црне Горе. – ИЗ, год.* XXXI/1978, бр. 4, стр. 5-8.

[64] Ј. Броз Тито, *О Црној Гори и у Црној Гори*. – ИЗ, год. XXX/1977, бр. 2, стр. 289-365.

[65] В. Глушчевић, *Учешће омладине у изградњи жељезничке пруге Никшић – Титоград*. – ИЗ, год. XXXVIII (LVIII), бр. 3-4, (1985), стр. 113-132; Исти: *Омладинске радне акције у периоду обнове и изградње 1945-1952*. – ИЗ, год. LXI/1988, бр. 1-2, стр. 55-76.

текстови Ненада Перошевића о изградњи и почецима Никшићке жељезаре и Жељка Бјелетића о развоју привреде и пољопривреде у Црној Гори.[66] Занимљив је и чланак који се тичепроблематике поплава и уређења вода у Скадарској области.[67]

Посебно поглавље могу чинити текстови у „Историјским записима“ везани за економију и економске науке, како раније тако и у другој половини XXвијека.[68]

Текстови о занатству, задругарству, финансијама, банкарству и новцу више се односе на раније вријеме него на другу половину XX вијека.

Слика о образовању у послијератном времену у часопису је веома изоштрена, поклоњена је пажња његовом положају у социјалистичком друштву, образовном систему, настави историје, уџбеницима и наставним програмима, о општем и националном у историји послије рата.[69] Писано је о наставним програмима историје за основну и средњу школу, у којој је историја Црне Горе била прилично скромно заступљена.[70]Уз наведене текстове додајемо и приказ Звездана Фолића на Зборник радова ЦАНУ *Историјска наука у настави историје*.[71]Писано је и о вишем образовању, универзитету и универзитетским студијама.

„Историјски записи“ су објављивали текстове из области примијењених наука, медицине и технологије, информатике,[72] бродо-

[66] Н. Перошевић, *Изградња и почетак рада Жељезаре у Никшићу (1951-1965)*, ИЗ, 2007, бр. 1-4, стр. 119-133; Ж. Бјелетић, *Планирање и самоуправљање у привреди Црне Горе од 1945. до 1958. године. – ИЗ, 2007, бр. 1-4, стр. 319-349;* Н.Перошевић*, Привредни криминал у Црној Гори са посебним освртом на Никшић (1945-1955),* ИЗ, 2008, бр. 1-4, стр. 241-253*;* Ж. Бјелетић*, Развој пољопривреде Црне Горе од 1945. до 1958. године.* – ИЗ, 2008, бр. 1-4, стр. 253-273.

[67] Д. Франетовић, *Историјски осврт на поплаве и уређење воде у Скадарској области*. – ИЗ, год. XIII/1960, књ. XVIII, бр. 3, стр. 449-479.

[68] О. Благојевић, *Још један задатак економско-историјске науке у Црној Гори: развој економске мисли*. – ИЗ, год. XXXIX/1981, књ. LIV, бр. 1, стр. 91-98; Исти: Неколико ријечи поводом књиге *Економска мисао у Црној Гори*, ИЗ, год. LXII/1989, бр. 3-4, стр. 175-177; Р. Шћекић, Ж. Бјелетић, *Друштвено-економска кретања у Црној Гори током друге половине XX вијека*- ИЗ, год.LXXXVIII/2015, бр.3-4, стр.163-187.

[69] Т. Жугић, *Опште и национално у настави историје*. – ИЗ, год. LXX/1997, бр. 1, стр. 47-52.

[70] *Наставни програм за историју* / Министарство просвјете и науке, Савјет за наставне планове и програме Црне Горе. – ИЗ, год. LXXVI/2003, бр. 1-4, стр. 255-304. Односи се на основну школу; *Наставни план и програм: за гимназију (I, II, III, IV разред* / Министарство просвјете и науке, Савјет за наставне планове и програме Црне Горе. – ИЗ, год. LXXII/2004, бр. 1-4, стр. 167-217.

[71] З. Фолић, *Историјска наука и настава историје у савременим условима*. Зборник радова, Подгорица, ЦАНУ, 1994. – ИЗ, год. LXVII/1994, бр. 3-4, стр. 181-182.

[72] Д.. Паповић, *Развој информатике и рачунарства у Црној Гори (1970-1990)*- ИЗ, год. LXXXIV/2011, бр.1-2, стр.135-155.

градње, шумарства, лова и риболова, мада се више односе на раније вријеме, а тако и текстови везани за графичку индустрију, штампарство[73] и издавачку дјелатност, саобраћај – жељезнички, друмски и поморски, за поштанску службу[74] и индустрију пива[75] и дувана.[76]

Посебно су праћени умјетност, рекреација, забава и спорт, уређење простора и урбанизам, грађевинарство и архитектура, али се, опет, текстови више односе на раније вријеме а мање на актуелну стварност друге половине XX вијека. Такав је случај и са текстовима о споменицима културе.

„Историјски записи“ су за 70 година излажења објавили велики број краћих и дужих биографија значајних и знаменитих личности, те некрологе (in memoriam) и сличне текстове, тако да сви они заједно представљају својеврсни *лексикон личности*, који су велика помоћ сваком истраживачу. Они се односе како на личности из раније црногорске и југословенске прошлости тако и на оне који су својим животом и дјелом, научним, политичким и културним ангажманом на неки начин везани за XX вијек у Црној Гори. Наводимо нека од имена,везаних и за другу половину XX вијека: Милан К. Вуловић (1939-2001), Томислав Краљачића (1937-1993), Радован Самарџић (1922-1994), Томица Никчевић (1920-1982), Андрија Лаиновић (1903-1986), Станислав Рако Вујошевић (1929-1987), Васа Чубриловић (1898-1990), Виктор Гергијевич Карасјов (1922-1991), Ђуро Суботић (+1973), Јован Ђоновић (+ 23. XI 1971), Марко Бошковић (+ 11.III1972), Гаврило Дожић (1881-1950), Бранислав Ђурђев (1908-1993), Милован Ђилас (1911-1995), Миодраг Васиљевић (1903-1963), Новица Ракочевић (1927-1998), Милан Васић (1928-2003), Мирко Барјактаревић (1912-2005), Радоман Јовановић (1934-2006), Љубомир Дурковић-Јакшић (1907-1997), Илија Синдик (1888-1958), Динко Франетовић (----- 1964), Петар Шеровић (1887-1968), Павле Милошевић (1932-1975), Нико С. Мартиновић (1914-1975), Јевто Миловић (1908-1991), Жарко Шћепановић (1926-1995), Милош Мишо Хамовић (1993-1997), Јагош Јовановић (1912-1999), Божина М. Ивановић (1931-2002), Ејуп Мушовић (1931-1995), Димитрије-Димо Вујовић (1922-1995), Мишо Лековић (1923-1995), Новак Ражнатовић (1925-2004), Душан Д. Вуксан (1881-1944), Петар Шобајић (1891-1957), Блажо С. Врби-

[73] Ж. Рутовић, *Историјат развоја штампе и медијске политике у Црној Гори*- ИЗ, год. LXXXVIII/2015, бр.1-2,стр.135-147.

[74] М. Цвјетковић, *Телеграфска и телефонска служба у Црној Гори*, IX/1956, књ. XII, бр. 1-2, стр. 165-190.

[75] Н. Перошевић, *Развој индустрије пива у Никшићу (1896-1956)*. – ИЗ, год LXXVIII/2005, бр. 1-4, стр. 93-107.

[76] Б. Маровић: Р. Кликовац, *Дуван и дуванска привреда у Црној Гори*, Никшић 1994. – ИЗ, год. LXIX/1996, стр. 181-184. Приказ.

ца (1881-1959), Димитрије Л. Машановић (1930-1998), Игњатије Злоковић (1897-1997), Никола И. Ђоновић (1885-1974), Саво Оровић (1888-1974), Глигор Станојевић (1919-1989), Љубо Анђелић (1918-1966), Јован Р. Бојовић (1934-1995), Ђуро Вујовић (1925-1998), Јован С. Ивановић (1932-1967), Марко Цвјетковић (1897-1971), Нико С. Мартиновић (1914-1975), Божо Ђ. Михаиловић (1902-1979), Ристо Ј. Драгићевић (1901-1980), Перо Шоћ (1884-1966), Никола Шкеровић (1884-1972), Љубомир Полексић (- 1973), Вуксан Минић (1896-1979), Велимир Терзић (- 1983), Ђорђије Ђоко Пејовић (1914-1983), Радосав Меденица (1897-1989), Петар И. Поповић (1899-1987), Ристо Ковијанић (1895-1990), Чедомир Пејовић (1928-2000), Бранислав Бато Ковачевић (1933-2009), Томислав Жугић (1934-2011), Мирчета Ђуровић (1924-2011), Звездан Фолић (1963-2014), Чедомир М. Лучић (1940-2014)...

У „Историјски записима“ објављивани су чланци о појединим значајним црногорским породицама и њиховој генеалогији, као и прикази на књиге о појединим породицама, братствима и племенима, те значајним и знаменитим личностима, њиховом животу и раду, доприносу црногорском друштву и историји.[77]

Јелена Антовић је писала поводом педесет година рада Историјског архива у Котору[78] и архивским фондовима и збиркама у Републици Црној Гори.[79] Овдје треба поменути и чланак Дима Вујовића *Грађа о Црној Гори у Архиву Министарства спољних послова Француске*[80] *и саопштење Вјере Митровић са Међународног научног скупа (Београд 15-16. мај 2000) Архивска грађа као извор за историју*.[81]

У Титограду је 23. и 24. XI 1978. одржан Научни скуп *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница и културе народа и народности Југославије*.[82] Из културне историје Црне Горе информативан је текст Ђура Батрићевића *Музејска служба у Црној Гори* (1896-1996).[83]

---

[77] К. Ковачевић, *Милован Ђилас и Мађарска криза 1956* - ИЗ, год.LXXXV/2012, бр.1-2, стр.103-127.

[78] Ј. Антовић, *Педесет година рада Историјског архива Котор*. – ИЗ, год. LXXII/1999, бр. 3-4, стр. 301-308.

[79] Ј. Антовић, *Преглед фондова и збирки архивских и неархивских институција Црне Горе* (Поводом књиге: Архивски фондови и збирке у републици Црној Гори, том I,II, Цетиње 2001). – ИЗ, год. LXXIV/2001, св. 3-4, стр. 299-308.

[80] Д. Вујовић, *Грађа о Црној Гори у Архиву Министарства спољних послова Француске у Паризу*. – ИЗ, год. XVII/1964, књ. XXI, бр. 1, стр. 171-175.

[81] В. Митровић, *Архивска грађа као извор за историју*. Међународни научни скуп, Београд 15-16. мај, 2000. – ИЗ, год. LXXIII/2000, бр. 3-4, стр. 339-340.

[82] Ђ. Пејовић, *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница и културе народа и народности Југославије*. – ИЗ, год. XXXI/1978, књ. XXXVI, бр. 4, стр. 188-191. – Научни скуп одржан у Титограду 23. и 24. новембра 1978.

[83] Ђ. Батрићевић, *Музејска служба у Црној Гори (1896-1996). – ИЗ, год.* LXIX/1996, бр.

Више података о Црној Гори друге половине XX вијека, те почетком XXI вијеканализимо у радовима објављеним у „Историјским записима“ у посљедњој деценији. Како се фокус историјске науке полако помјера ка друштвеној и културној историји, тако је и више текстова који су везани за друштвене науке и друштвени живот, за политику и положај Црне Горе у Европи,[84] статистику, економију, законе, социјалну политику, социјално старање, а посебно за образовање. У том погледу занимљиви су текстови Сретена Вујовића[85] о грађанском и студентском протесту 1996/97. године, те Срђана Вукадиновића[86] о структури југословенског друштва, па и црногорског, крајем шездесетих година XX вијека. О идеологији и култури у Југославији 1945-1955. писао је Љубодраг Димић,[87]Аднан Прекић о братству и јединству у Црној Гори,[88] а Бојана Лакићевић о људским правима и правном систему у Црној Гори.[89]

У посљедњој деценији XX вијека и почетком XXI вијека, у овоме угледном гласилу публиковани су и текстови о разбијању и дезинтеграцији Југославије.[90] „Историјски записи“ објављују и текстове о Савезној Републици Југославији, коју су чиниле републике Србија и Црна Гора,[91] а пажња је посвећена и идеји и обнови независности Црне Горе.[92]

4, стр. 47-66.

[84] М. Барјактаревић-Ланзарди, Милан Подунавац, *Развој парламентаризма у Црној Гори и процес приближавања Европској Унији: Значај и улога Парламента* – ИЗ, год. LXXXVI/2013, бр.1-2, стр.179-197.

[85] С. Вујовић, *О грађанском и студентском протесту 96/97*, ИЗ, год. LXX/1997, бр. 2, стр. 181-186.

[86] С. Вукадиновић, *Структура југословенског друштва крајем шездесетих година XX вијека*, ИЗ, год. LXX/1997, бр. 3, стр. 93-105.

[87] Љ. Димић, *Идеологија и култура у Југославији 1945-1955*, ИЗ, год. LXXII/1999, бр. 3-4, стр. 103-120.

[88] А. Прекић, *Политика Братства и јединства у Црној Гори, 1945-1955* -ИЗ, год. LXXXVIII/2015, бр.3-4, стр.129-151.

[89] Б. Лакићевић, *О неким категоријама људских права у међународном праву и савременом правном систему Црне Горе* – ИЗ, год.LXXXIV/2011, бр.1-2, стр.135-155.

[90] Б. Ковачевић: Б. Петрановић, М. Зечевић, *Агонија две Југославије*, Београд 1991. – ИЗ, год. LXVI/1993, бр. 1-4, стр. 266-270. Приказ. Исти: Јелена Ј. Гускова, *Југославија у ватри: документи, факти, коментари 1990-1992*, Москва 1992. – ИЗ, год. LXVI/1993, бр. 1-4, стр. 253-257; Исти: Милан Булајић: *Разбијање југословенске државе 1991-1992 – злочин против мира*. *Одговорност Ватикана и Њемачке*, Београд 1994. – ИЗ, год. LXVIII/1995, бр. 3, стр. 187-193. – З. Лакић, *Свједочанство о нестанку претходне Југославије*. – ИЗ, год. LXX/1997, бр. 2, стр. 147-155; Р. Лехман, *Да ли је рат у Југославији само југословенски – Наш одговор је – одлучно НЕ*!. – *ИЗ, год. LX*IX/1996, бр. 2, стр. 109.

[91] М. Вуковић, *Пет година од стварања СРЈ*. – ИЗ, год. LXX/1997, бр. 2, стр. 103-111.

[92] Р. Шћекић, *Идеја црногорске независности у унутарполитичком животу Црне Горе крајем XX и почетком XXI вијека*, ИЗ, год.LXXXIII/2010, бр.2, стр.295-309.

Истина, имајући у виду да проучавање историје захтијева од истраживача да догађаје посматра са одређене временске дистанце, не чуди што радова који се тичу црногорске прошлости у Савезној Републици Југославији , Државној заједници Србија и Црна Гора, а посебно обнове независности Црне Горе,нема у великом обиму. Ипак, посљедњих година, више пажње се придаје савременој историји, приступа јој се мултидисциплинарно, историјски процеси посматрају се кроз призму различитих наука и праваца, што за резултат има обухватнији и потпунији поглед на проучавану тему. Надамо се да ће струка у Црној Гори наставити да иде у корак са европским и свјетским тендецијама, те да ће текстова који се баве црногорском данашњицом бити све више.

Božena MILJIĆ

MONTENEGRO OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY IN ‘HISTORICAL RECORDS’

Summary

Special place in Montenegrin history and science is reserved for ,‘Istorijski zapisi“ journal, be it for its scientific value or for its continuity. In these past 70 years, they have published papers about various aspects of Montenegrin history. Bearing in mind that the recent Montenegrin past (or even present) has not been in the focus of the thorough scientific research, this paper aims to investigate the topics that interested historians, ethnologists, sociologists and others that published in this journal, and whose primary preoccupation is contemporary history. This paper focuces on works that have been published in ,‘Istorijski zapisi“ regarding predominately the second half of the 20th century, and the beginning of the 21st. Among others, there are articles about the World War Two and Montenegrin role during that period. Authors in ,‘Istorijski zapisi“ also dealt with the crisis in 1948 and relations with East and West, the dissolution of Yugoslavia and re-establishing Montenegrin independance in 2006, but as well, they shed a light on social, economical, educational, religious and other issues.

UDC: 623.4(497.1:437)

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

ЧЛАНЦИ

Бранко БОГДАНОВИЋ*

МОДЕРНИЗАЦИЈА СТРЕЉАЧКОГ НАОРУЖАЊА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЧЕХОСЛОВАЧКЕ

ABSTRACT: *As a consequence of the very scarce archive sources, the true extent of the cooperation between the Kingdom of Yugoslavia and the Republic of Czechoslovakia or its Arms Factory Zbrojovka of Brno during the period from 1919 to 1941 remained unknown till nowadays. Due to the newly discovered documents, and thecourtesy of the Military History Institute of Prague, all aspects of the cooperation came to the light, that is to say, we found out the accurate number of different types of small arms, their prices, delivery terms, arms patterns and the conditions under which Yugoslavia acquired these arms. This allowed to correct the mistakesthat have occurred in the domestic literature from 1945 to the present days.*

KEY WORDS: *The Kingdom of SHS, The Republic of Czechoslovakia, Rudolph Yelen, Petar Pesich, Jan Šeba, Dr Miroslav Spalaikovich, Jiři Stříbrny, Mauser-Yelen Rifle,7,9 mm Rifle vz.98,7,9 mm, 7,9 mm Rifle vz.24, l.k. Light machine guns ZB vz.26 and lk 7,9 mm ПМ.м.37 (vz.30J), heavy machune gun 7,9 mm TK vz.37 (ZB-53), anti-aircraft machine gun 15 mm ZB-60. vz.35.*

Војнотехничка сарадња Југославије и Чехословачке има дугу традицију; започета је са настајањем ових држава након Првог светског рата и, са мањим прекидима, трајала је све до осме деценије 20. века. Њени зачеци забележени су непосредно након формирања војно-одбрамбеног савеза против рестаурације Аустроугарске монархије и ревизионистичких тежњи Мађарске (популарног под називом „Мала Антанта“, Malá dohoda, настала на основу конвенције од 14. августа 1920, која је ратификована 10. фебруара 1921). Краљевина СХС/Југославија

* Аутор је стручни сарадник Војног музеја, Београд.

је у оквиру ове сарадње, до 1941. године (чак и након стварања Протектората), из Чехословачке набављала све врсте наоружања. Након рата, крагујевачка фабрика оружја је задржала контакте са „Збројовком“ из Брна, а најбољи пример позне сарадње је откуп лиценце за производњу аутоматских пиштоља 7,65 mm vz.61J (M84) „шкорпион“, 5. марта 1976. године. У недостатку архивске грађе, међутим, све до сада нису били познати егзактни подаци о набавкама наоружања из Чехословачке. Захваљујући сарадњи са господином Јаном Скрамоушским (Skramoušský, Jan) из Војно-историјског института у Прагу, (Vojenský historický ústav Praha), први пут смо имали увид у комплетну архивску грађу везану за југословенске набавке од 1920. до 1978. године. Циљ нам је да на основу изворне грађе попунимо празнине и исправимо заблуде које су до сада владале у нашој историографији када је у питању ова тема.

Пушке 7,9 mm Маузер-Јелен, vz.24 и vz.98

Војска новоформиране Краљевинне Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) се током прве деценије постојања суочила са проблемом унификације система и калибра стрељачког наоружања те избором нове, једнообразне пушке.

Током преговора о формирању војно-одбрамбеног савеза, 1919, војни представници СХС и Чехословачке Републике (ЧСР, Československá republika) разматрали су и могућност избора истог модела пушке која би се производила у Чехословачкој. У јесен 1920. донет је закључак да се „спроведу убрзана заједничка испитивања пушке система Јелен, чије се увођење у наоружање ЧСР управо разматра“. Капетан Рудолф Јелен (Rudolf Jelen, 1876 - 1938) је, наиме, у пролеће 1919. године адаптирао пушку 7 mm система Маузер M1912 (израђену у „ŐEWG“ Штајер за Републику Мексико). Конструктор је у августу исте године поднео патентни захтев за своју конструкцију (патентни лист издат августа 1921), а опитни примерак, израђен у Збројовки’ у Брну (Československá státní zbrojovka v Brně a.s.), послао Министарству одбране (МНО, Ministerstvo Národní Obrany ČSR) на тестирање. Но, оружно-техничко одељење бр. 29 (29. zbrojně technické oddělení) Артиљеријско-оружног одбора МНО (Dělostřelecký a zbrojní odbor, ДЗО) је закључило да се ради о скраћеној пушки система Маузер са минималним адаптацијама, која има практично исте карактеристике као и оригинално оружје. Без обзира на то, ДЗО је у априлу 1920. послало Збројовки’ узорни примерак Јеленове конструкције према коме је требало израдити три пушке калибра 7 mm са бајонетима. Јелен је тек у јуну исте године са складишта преузео три мексичке „маузерке“ које су у Брну адап-

тиране према његовим цртежима и послате МНО ради даљих тестова. Оружно-техничко одељење је 8 септембра спровело паралелне тестове Јеленове и пушке система Манлихер-Шенауер М1908 (Mannlicher-Schőnauer на муницију 7,9x57 mm) и дошло до закључка да је систем Маузер (Маузер-Јелен) квалитетнији. У духу закључака донетих током преговора са Министарством војске и морнарице (МВиМ) СХС, МНО ЧСР је у октобру 1920. године одлучило да у Брну наручи 300 пушака система Маузер-Јелен од којих би половина била испитивана у земљи а половина у СХС. Тако је фебруара 1921. Збројовки' упућен писмени захтев за израду „150 пушака у калибру 7 mm а 150 у калибру 7,9 mm, са 300 бајонета, од којих би 150 имало сечиво дужине 500 mm а 150 – 400 mm". Први примерци, испоручени МНО током августа 1921, прошли су прелиминарна тестирања без примедби. Но, Збројовка је у то време била преокупирана израдом оружја система Манлихер, тако да је свих 300 опитних пушака комисији МНО ЧСР у Миловицама крај Прага испоручено у периоду октобар 1921 - јануар 1922.

Војни изасланик СХС је 27. јануара 1922. године МНО ЧСР упутио допис бр. 10, у коме напомиње да, према ранијем договору, треба спровести трупна и балистичка испитивања пушака по јединственом програму, те је затражио информацијуе о судбини 150 примерака намењених СХС и планираним максималним месечним производним капацитетима оружја. Због јаких мразева, међутим, контингент намењен Краљевини СХС, достављен је у априлу исте године. Сходно томе, ДЗО је југословенском аташеу одговорио тек 24. априла 1922. У допису се наводи да је SZB (státní zbrojovka v Brně) доставила 150 адаптраних пушака у калибрима 7 mm и 7,9 mm и да је оружје одложено у складишту у Прагу - Вереховка (Vořechovka, данас Ореховка). Детаљнија балистичка испитивања нису била предвиђена пошто се оружје од стандардне пушке М1912 разликовало само по спољашњим детаљима (предњи оков са заштитом мушице, ребром за нож и трном за слагање у купе) и скраћеној цеви. Услед скраћивања цеви, почетна брзина зрна (Vo) је смањена за 45m/s, што није битно утицало на спољну балистику. Да би се избегле грешке услед смањења нишанске линије, нишани су повишени у потребној мери, тако да при гађањима на 800 m нису уочена никаква одступања у односу на оригинално оружје.

Предвиђено је да се током тестирања користи нова муниција са зрнима веће масе од зрна „S" (13 g или тежим), немачка муниција 7,9 mm као и стандардна српска муниција 7 mm (за маузер М99, М99/07 и М1910) али са шпицастим зрном. Ради трупних тестова, по 12 пушака је упућено 5. пешадијској дивизији, 3. пешадијском пуку, 2. брској бригади, пешадијској школи гађања и испитној комисији МНО. Коначно,

планирано је да серијска производња стартује у другој половини 1922. године, с тим да би се са радом у једој смени месечно испоручивало по 6.000 пушака.

Но, како су Чехословаци у то време пажњу усмерили на једноставнију, „кратку“ пушку истог, Маузеровог система (vz.23, vz.24), Јеленов пројекат је напуштен.[1]

С друге стране, у Београду је у то време франкофилска струја вршила притисак да се домаће наоружање унификује са (иначе лошим и превазиђеним) француским. Овај проблем је постао акутан након избијања грчко-турске кризе и доласка Мусолинија на власт у Италији. На тајној седници Народне скупштине, одржаној 11. новембра 1922. у правој ратној психози, по убрзаном поступку је одобрен ванредни кредит од 800.000.000 динара, првенствено намењен набавци пушака.[2] На основу овог кредита, Краљевина СХС је у ЧСР покренула питање куповине 32.000 француских пушака 8 mm M.1907/15 са бајонетима и 60 милиона одговарајућих метака у укупној вредности од 19.600.000 чехословачких круна (Kč). Исплата би се вршила записима Народне банке Краљевине СХС на рачун наведеног кредита, са каматом од 5%, која би текла од 15. фебруара 1923 године до дана потпуне исплате. Због даљег развоја ситуације овај уговор није реализован.[3]

На седници Народне скупштине одржаној 26. децембра 1922, наиме, отворена је дебата да ли на рачун кредита уопште треба купити застареле француске (у калибру 8 mm Lebel) или је рационалије определити се за модерне чехословачке пушке (7,9 mm Mauser vz.23).[4] Преовладао је став министра војног, генерала Петра Пешића (1871-1944), односно, мишљење Артиљеријско-техничког одељења МВиМ, да су „маузерке“ бољи избор.[5] Треба имати у виду да се Србија традиционално ослањала на ово оружје, да су се пушке засноване на Маузеровом систему током протеклих ратова показале супериорнијим од осталих конструкција, те да се у сарадњи са Чехословачком већ експериментисало на модификованој конструкцији оружја M1912. У овом светлу свакако треба посматрати и недостатк воље да се реализује набавка француског оружја из Чехословачке. Тако је на заседању Скупштине од 22.

---

1 Moravský zemský archiv v Třebíči (MZA, Moravský zemský archiv v Brně- Státní okresní archiv Třebíč), fond Zbrojovka Brno (ZB), 1922-DZO-zbroj.techn. 90 3/3-6 Duv. 4505; .Plk.Dr. Miroslav Šàda, *Československé ručni palné zbraně a kulomety*, Praha, 2004, 60-62.

2 Dr Vuk Vinaver, *Ugrožavanje* Jugoslavije 1919-1932, Vojno-istorijski glasник br. 5, Beograd, 1956, 137 (Stenografske beleške Narodne skupštine 1922, I, 54, 55).

3 MZA, fond ZB, Referat o žadosti kral. S.H.S., 1923, 8-12/3-37.

4 Berthier Fusil Mle 1907/15-M16, cal. 8×50 mmR Lebel; Dlouhá puška mauser vz.98/22 cal. 7,9x57 mm.

5 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Jugoslavije 1922 – 1935*, Beograd, 1994, 25.

марта 1923, коначно утврђено опредељење за Маузеров систем и калибар 7,9 милиметара.

Прве кораке у светлу новог опредељења предузео је генерал Пешић. Министар војни је преко чехословачког амбасадора Јана Шебе (Jan Šeba, 1886-1953) Минстарству одбране ЧСР, односно, начелнику Артиљеријско-техничког одељења, генералу Алојзу Ваху (Alois Wach, 1873-1936), изнео више предлога. Као приоритет, поднет је захтев за куповину 50.000 старих немачких пушака 7,9 mm Gew.98 са бајонетима (пушке из тзв. „холандског“ контингента које су у Брну репариране и опремљене недостајућим бајонетима) са 34.000.000 одговорајућих метака немачке призводње, те 50.000 нових чехословачких „кратких“ пушака 7,9 mm (vz.23) са 16.000.000 метака (vz.23 „S“). МНО ЧСР је Београду доставило понуду према којој је јединична цена немачке пушке била 460 Kč а цена за 1000 метака – 420 Kč. За „кратке маузерке“ вредност је требало да одреди произвођач (Збројовка) а за 1000 метака 7,9 mm vz.23 тражено је 144 Kč. Услови наплате су били: 1/3 готовински, одмах по потписивању уговора, а 2/3 у боновима наплативим у року од три године са емисионом стопом од 90% и каматом од 7% (гаранције Народне банке СХС). Како Београд није могао да прихвати ове услове, набављене су само немачке пушке са муницијом у укупној вредности од 37.280.000 Kč. Оружје 7,9mm система Маузер vz.98 (Gew.98) испоручено је током наредне, 1924. године.[6]

Из Реферата о преговорима око испорука наоружања који је 7. јула 1923. достављен управи фабрике из Брна, види се да је Пешић такође изложио предлог да ЧСР одмах или у догледном року, на тачно назначено место, достави 100.000 нових „кратких“ пушака 7,9 mm у вредности од 100.000.000 Kč, које би значајно ојачале потенцијал „српске“ војске. Пешић је, штавише, сматрао да би ЧСР, након реализације овог посла, била у стању да издвоји 10% средстава (до 10.000.000 Kč), неопходних за почетак заједничке изградње фабрике пушака система Маузер у – Краљевини СХС. Као аргумент у прилог интензивирању сарадње на Маузеровом систему и калибру 7,9mm, навео је да Француска већ нуди 300.000 „трометних, syst. Lebell“ (8 mm Mle.1907/15) пушака (кредит на 10 година са 5% камате уз гаранције у виду „српског“ монопола на дуван), а Британија – 500.000 делимично нових а делимично ко-

[6] Branko Bogdanovic, *Serbian and Yugoslav mauser Rifles*, Tustin, 2005, 128; И. Мијатовић, Н.Ђокић, *Набавка чехословачког наоружања за потребе КоВ Краљевине СХС/ Југославије,* Весник Војног музеја бр.36, Београд, 2009, 179; Ž.Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921-1930,* Zagreb, 1986, 217, 278; Moravský zemský archiv v Třebíči (MZA, Moravský zemský archiv v Brně- Státní okresní archiv Třebíč), fond Zbrojovka Brno (ZB), Referat o žadosti kral. S.H.S., 1923, 8-12/3-37.

ришћених пушака (7,7 mm SMLE) на кредит од пет година са 10% камате.[7]

Праг је, с једне стране, сматрао да би ово био уносан посао јер би се потиснула конкуренција француске индустрије и обезбедио пробој на тржиште Балкана, али, исто тако, био је свестан да Краљевина не располаже финансијским средствима за реализацију овакве замисли. Коначно, војно-обавештајна служба МНО ЧСР је располагала подацима да МВиМ СХС разматра и могућност потписивања сличног уговора и са белгијским Fabrique Nationale (FN). Управа фабрике у Брну је 14. августа 1923. известила МНО да је Краљевина СХС 50.000 пушака 7,9mm система Маузер заиста набавила у Херсталу. Тако су Београду постављени практично неприхватљиви финансијски услови па до реализације идеје о заједничкој изградњи фабрике у СХС није дошло.[8]

Иначе, на југословенско коначно опредељење за калибар 7,9mm нису могли да утичу ни притисци Париза, који је евентуалне кредите условљавао опредељењем за оружје развијано око новог француског метка 7,5x58mm Mle.1924. Французи су, наиме, још у јесен 1922, током турско-грчке кризе, а свакако и ради потискивања британског утицаја, обећали Краљевини СХС кредит за наоружање у висини од 300.000.000 франака.[9] Конвенцију о зајму су 14. марта 1923. потписали француски министар финансија Шарл д Ластери (Charles de Lasteyrie, 1877-1936) и посланик Краљевине СХС у Паризу, др Мирослав Спалајковић (1869-1951).[10] Да би поспешио сагласност француског Сената, краљ Александар I Карађорђевић је 3. децембра, инкогнито („comte d'Avala"), отпутовао у Париз.[11] Сенат је 17. децембра коначно одобрио тражени кредит а Политичка дирекција француског МИП је Спалајковићу, у јануару 1924, доставила ноту са информацијом о динамици уплата транши зајма (рок отплате 10 година, камата 5%, отплата гарантована приходима државних монопола и царина), на основу које је, 8. јануара 1924, изгласан посебан закон.[12]

[7] Ради се о преговорима који су 7 месеци (до 25. јула 1923) вођени са британском фирмом The Birmingham Small Arms Company Limited (BSA). Британци су касније понудили 200-300.000 пушака са по 1000 метака и превозом до Гружа по јединичној цени од 5,15 фунти; 25% наплативо одмах, остатак у 36 рата са 5% камате у државним боновима наплативим у Великој Британији. M. Bjelajac, Vojska Kraljevine Jugoslavije 1922-1935, Beograd, 1994, 25.

[8] MZA, fond ZB, Referat o žadosti; Dodatek k referatum p. Vyslance v belehrade ministra Čaby a šefa del. A zborj. Odboru M.N.O. generala inž A. WACHA, 1923, 8-12/3-12.

[9] Dr Vuk Vinaver, н.д, 137.

[10] Архив Југославије (AJ)-388-14-60-61.

[11] *Le Temps*, LXII година, No. 22.317, Paris, 12. septembre 1923, 1.

[12] AJ, 388-14-168-169; M. Bjelajac, н.д, 26.

Током 1925. године поново је разматран комплексан проблем наоружања, за које би се, до 1929, расписали зајмови. Програм је примљен 1926; планирано је да се у наредних 10 година у редовном буџету обезбеде додатна средства од 2 до 3 милијарде динара, са тим да је првенство дато куповини 200.000 нових пушака 7,9mm Mauser Mle 1924 белгијске фирме Fabrique Nationale d'Armes de Guerre, Herstal-lèz-Liège (FN).[13]

Представници МВиМ су са директором FN, Гиставом Жоасаром (Gustave Joassart, 1923-1950), још 1923. године започели преговоре о откупу пушака. Предуговор о испоруци 50.000 „маузерки" са 50.000.000 метака 7,9x57mm, потписан је 14. јула 1923 (уговор на који се 14. августа исте године позивало и МНО ЧСР). Но, након усвајања програма о зајмовима за наоружање, закључено је да је, дугорочно гледано, исплативије освојити лиценцну производњу истог оружја у земљи. Тако је 16. фебруара 1926. склопљен коначни уговор према коме се FN обавезао да Краљевини СХС испоручи још 50.000 готових пушака са бајонетима и 60.000.000 метака 7,92x54mm Mle.1924 (укупно 100.000 пушака и 110.000.000 метака), уступи лиценцу за израду истог оружја, изради пројекте грађевинских постројења и технолошке линије, испоручи све уређаје и машине, обучи у Лијежу радну снагу и пусти линију у пробни погон. Укупна вредност уговора износила је 53.750.000 франака.[14]

Изградња фабрике у склопу Војно-техничког завода у Крагујевцу започета је 1925, прва пушка је произведена 22. марта 1928, а фабрика је званично пуштена у погон 28. октобра 1928. године.[15]

Почетком 1925. године Београд је очекивао да ће Италија своју експанзију усмерити против Турске, али да ће, касније, бити угрожена и Далмација. Тренутак кризе био је неповољан за југословенску војску. У Крагујевцу су се тек инсталисала постројења за производњу домаћих пушака, а „маузерке" Mle.1924, које су управо пристизале из Белгије, нису могле попунити мањак у модерном оружју. Знајући да је ЧСР већ развила производњу пушака истог система и калибра (7,9mm vz.24),

[13] M. Bjelajac, н.д, 27.

[14] A. Francotte, C. Gaier, *FN 100 YEARS, The Story of a Great Liege Company 1889-1989*, Brusseles, 1989, 55-56. Већина аутора до сада је само наводила куповину 100.000 белгијских пушака M1924 са 110.000.000 метака и откуп лиценце. Vojna enciklopedija, sv.4, Beograd, 1961, 425. Др Живомир Спасић наводи како ‚*tačan datum potpisivanja ugovora, kao i visinu sume za otkup licence, nismo mogli da utvrdimo, pošto su arhivski izvori znatnim delom uništeni tokom Drugog svetakog rata*". Dr Živomir Spasić, *Kragujevačka vojna fabrika 1853-1973*, Beograd, 1973, 239, napomena 43. У каснијим радовима аутори су преузели ове податке, без обзира што је копија уговора са свим елементима сачувана у архиви у Лијежу.

[15] Dr Ž. Spasić, н.д, 239-241.

влада је одлучила да се за помоћ поново обрати Прагу. Марта 1925, краљ Александар I Карађорђевић, министар иностраних послова др Момчило Нинчић (1876-1949) и министар војни генерал Пешић су преко чехословачког амбасадора Јана Шебе затражили хитну помоћ у виду 100.000 нових пушака са 100 милиона метка.[16] Шеба је захтев пренео председнику Масарику (Tomáš Garrigue Masaryk, 1850-1937) и министру одбране, Франтичеку Удржалу (František Udržal, 1866-1938). Чехословачко Министарство одбране је изјавило да је спремно да Краљевини уступи 20.000 старих немачких пушака vz. 98 (Gew.98) те да МВиМ може наручити у „чехословачкој државној Збројовки Брно АД“ 40.000 нових пушака vz.24, са тим што би чехословачка армија до испуњења ове квоте одложила своје наруџбине. Преговори су трајали до новембра, када су усаглашене потребе Београда и реалне могућности ЧСР. Према уговору потписаном децембра 1925, Збројкова, односно Јири Стрибрни (Jiři Stříbrny, 1880-1955) у име МНО ЧСР, обавезали су се да наручиоцу уступе комплетну трећу серију новог оружја (15.000 пушака vz.24, наручених за потребе армије ЧСР октобра 1925, које су већ биле готове и ускладиштене у фабричким магацинима), те пушке из четврте серије, чија је израда још увек била у току (такође наруџбина чехословачке армије из новембра 1925). Уз ново оружје, МВиМ су уступљене и старе маузерке М98 (vz.98) које су, након репарација у Брну, као ратна резерва чуване у филијали главног војног слагалишта у Пуркартицама – бившем складишту наоружања иностраног порекла (purkartické zbrojnice).[17]

Према извештају управе Збројовке од 1. марта 1926, са МВиМ Краљевине СХС је у суштини уговорена испорука 15.000 пушака 7,9mm vz.24 (Kràtkà vojenskà puška vz.24 System Mauser) са бајонетима у канијама (bodel s pochvami vz.24), у вредности од 13.804.500 Kč, испорука 20.000 репарираних пушака 7,9mm vz.98 са бајонетима у канијама, израда и испорука 12.000 пушака 7,9mm vz.24 са бајонетима у канијама, намењених МНО ЧСР као замена за немачке vz.98, укупне вредности од 11.886.000 Kč (од чега ће фабрика наплатити само 886.000 Kč), те израда и испорука другог контингента од 27.000 пушака 7,9mm vz.24 без бајонета и канија, у вредности од 24.664.500,00 Kč (што неће бити наплаћено).

[16] Dr Vuk Vinaver, н.д, 138 (Archiv ministerstva zahraničních věcí - AMZV, Praha, Izveštaj iz Beograda od 12. III 1925, č. 91).

[17] ‚Skladiště po cizozemskě zbraně v Prukraticich“, формирано 15. децембра 1919. године. Од 1. јануара 1922 – Odbočka hlavniho zbrojniho skladu. Складиште срушено 31. децембра 1927. године. R. Sander, *Organizačni a dislokačni vývoj Československě armàdu v letech 1918-1939*, Praha, 114.

Чехословачко МНО је 15.000 пушака 7,9mm vz.24 и 20.000 пушака 7,9mm vz.98 са бајонетима у канијама, фебруара 1926. изузело из магацина у Брну и Пуркартицама и експедовало за Београд. Други контингент од 27.000 нових пушака без бајонета, Збројовка је испоручила Краљевини СХС средином исте године. Укупна вредност оружја је износила 50.355.000 Kč, од чега је фабрици исплаћено 886.000 Kč а 49.469.000 Kč је третирано као државни дуг.[18]

Пушкомитраљези 7,9 mm l.k. ZB vz.26

Но, паралелно са радом на адаптацији „шоша“, Артиљеријско-техничко одељење је наставило и са тестирањем нових иностраних конструкција пушкомитраљеза.

Упоредне пробе показале су да је тренутно најквалитетнији чехословачки пушкомитаљез 7,9mm Zbrojovka-Brno vz.25 (који је испитиван уз примену оригиналне, чехословачке муниције 7,9x57mm vz.23), иако се још налазио у фази усавршавања. На коначно опредељење за ово оружје утицали су и спољнополитички фактори. У то време владало је уверење да експанзионистичка политика Италије прети да угрози не само Краљевину СХС, него и да разбије Малу Антанту. У том светлу, министри одбране СХС и ЧСР, генерали Јан Сирови (Jan Sirovy, 1888-1970) и Душан Трифуновић, 10. јула 1926. потписали су споразум о снабдевању југословенске војске у случају рата. Београд је уговор ратификовао 30. јула али, због сумњи у платежну способност друге стране, Праг је одуговлачио са ратификацијом.[19]

Уговор о испоруци ПМ 7,9mm M1926 (l.k. ZB vz.26) ипак је потписан са Чехословачком државном Збројовком 1. септембра 1927 године, значи, само неколико месеци након што је усвојен коначни модел (definitivního vzoru), а пре почетка серијске производње за чехословачку армију. Није потпуно јасно зашто се толико журило са опредељењем за оружје недовољно испитано у домаћим условима и уз домаћу логистику, али се сматрало да је главни утицај за овакву одлуку имао Миливоје Јоксимовић. Набавка пушкомитраљеза је реализована у оквиру кредита у висини од милијарду Kč са роком отплате од четири године, почев од буџетске 1928/1929. године. Уговором је била предвиђена испорука 2000 ПМ 7,9mm M1926 са прибором у вредности од 20.786.915,38 Kč и 3000 ПМ 7,9mm M1926 са прибором у вредности од 50.826.544,88 Kč. Осим тога, са чехословачким Министарством народне одбране је

[18] MZA, fond ZB, Stav objednàvek k 1./3. 1926; Branko Bogdanovih, н.д, 130; Plk.Dr. Miroslav Šàda, н.д, 66-67

[19] Dr Vuk Vinaver, н.д, 138 (AMZV, izvešaj iz Beograda, 17. I 1927, č.20).

потписан и уговор према коме би Шкодини заводи из Плзења (Akciová společnost, dříve Škodovy závody v Plzni), уз артиљеријски материјал, Краљевини СХС испоручили и 20.000 пушака 7,9mm vz.24 у вредности од 18.406.011 Kč. Шкода је ангажовала Збројовку као субконтракотра, тако да је укупна вредност набавки из Брна износила 89.232.555,88 Kč. То је значило да су пушкомитраљези набављени по јединичној цени од 14.165,31 Kč а пушке – 920,3 Kč. Но, иако је испорука ПМ текла по плану, Краљевина СХС је, као што се ЧСР и плашила, каснила са отплатама дуга. Збројовка је 15. маја 1927. припремила за експедицију првих 1500 ПМ vz.26. Фабрика је закључно са 9. августом 1928. комисији за пријем наоружања МВиМ Краљевине СХС испоручила 2.000 пушкомитраљеза, испорука наредних 1.500 комада очекивала се до краја 1929, а остатак од 1500, укључујући и резервне делове – до 1. јуна 1930. године. Према извештају од 7. септембра 1929, Југословенска комисија је до 7. септембра 1929, од завршених 1150, примила 1050 пушкомитраљеза, а у новембру исте 1929. године је за прву серију од 2000 ПМ исплаћено 6.578.629,35 Kč, за другу серију од 3000 ПМ М1926 издани су бонови у вредости од 694.520,65 Kč, док за трећу траншу од 20.000 пушака 7,9mm vz.1924 није било ништа уплаћено. Истина, чехословачко Министарство финансија је фабрици на рачун 2. и 3. транше дало гаранције у висини од 17.500.000 Kč. То је, практично, значило да је МВиМ у новембру 1929. Збројовки дуговало, укључујући и камате, 81.659.405,38 Kč.

До 21. марта 1930. године Збројовка је склопила 1500, од тога тестирала 1300, а југословеснкој комисији предала 1250 ПМ. У исто време, из десете и, делимично, једанаесте серије, изузети су уговорени резервни делови, чија се испорука очекивала 15. априла. До 4. априла је завршено је и предато на паковање последњих 1500 пушкомитраљеза. Паковање је довршено 21. маја (извештаји ЗБ Брно од 4. априла и 21. маја 1930) а сви пушкомитраљези су испоручени 12. јуна исте, 1930. године. Ново оружје, под официјелном ознаком „пушкомитраљез 7,9mm модел 1926“, одмах је подељено јединицама I, II, и IV армијске области те првој и другој коњичкој дивизији.[20] Серијски бројеви пуш-

[20] MZA, fond ZB, Stav objednàvek k 1./3. 1926; Reditelska zprava ku dni 25. srpna 1928, s.1; Reditelska zprava ku 1929, s.2, 3: Technicka zprava ze dne 4. dubna 1930 ; Technicka zprava ze dne 21. kvetna 1930; MZA, fond ZB, Seznam lehkých kulometů ZB vz.26 odaslaných v roce 1928-1930. Према збирном извештају пуковника Делатала за 1928. годину, у то време је донета одлука да се проблем унификације наоружања условно реши тако што је за трупе 1. у 4. армије била предвиђена пушка 7,9 mm система Маузер. У духу унификације калибра и логистичке подршке, управо овим јединицама је подељен и нови ПМ у истом калибру. M.Bjelajac, n.d, 35, 120: Notice sur L‘Armee Yougloslave, 15. juna 1929 – Zbirni izveštaj za 1928 godinu, SHAT 7 N 3202.

комитраљеза 7,9mm M26 (ZB vz.26) који су се налазили у наоружању југословенске војске од 1929. до маја 1938. године били су: 4001-6001; 15.253-16.401; 17.249-18.401: 19.910-20.610. На левој страни сандука налазио се назив произвођача – „ČESKOSLOVENSKÁ ZBROJOVKA, AKCIOVÁ SPOLEČNOST, BRNO“ а на десној - ознака модела: „LEHKY KULOMET vz.26“.

Застој у исплати дуговања МВиМ заводима Шкода из Плзења, а тиме и Збројовки из Брна, одразио се на израду пушака. Током 1928. године, када су пушкомитраљези увелико испоручивани, производња пушака се не спомиње. Тек у Техничком извештају Пушкарнице ЗБ од 23. фебруара 1929, наводи се да је израђено 10.727 од 20.000 канија за бајонете, али да је даља продукција обустављена а готове каније предате другим купцима, јер до тог тренутка није извршена никаква уплата од наручиоца. На притисак МНО ЧСР, које се позивало на гаранције домаћег Министарства финансија, фабрика је ипак наставила производњу тако да је до 8. јуна 1929. довршено 20.000 пушака, 14.200 бајонета и 8.000 канија, а израда преосталих 5.800 бајонета и 12.000 канија планирана је до 20. јуна. Исте године владе ЧСР и СХС покренуле су питање југословенских дугова. Наиме, произвођач (ЧЗ Брно) је био заштићен од кредитне неспособности наручиоца јер је трошкове производње покривала домаћа влада наведеним авансима. С друге стране, Праг је 1930. године одбио наплату југословенског кредита у натури, пољопривредним производима, јер је ову робу повољније набављао у САД.[21] Југословенска страна је као једини адут имала примедбе на функционалност испоручених пушкомитраљеза, али је у децембру 1929 - јануару 1930. ипак била приморана да изда бонове у вредности половине суме предвиђене по трећој ставки Уговора од 1. септембра 1927. Сходно томе, Управа Збројовке 7. фебруара 1930. наводи да се тренутно врши пријем и паковање 10.000 пушака са бајонетима у канијама, а друга половина од 10.000 комада је управо довршаваана. Фабрика је 21. марта исте године, на основу емисије југословенских бонова, у Београд упутила 10.000 пушака vz.24 са бајонетима, а преосталих 10.000 је привремено позајмљено МНО ЧСР.[22]

Збројовка се надала да ће Шкода, односно, Београд, преузети целу уговорену количину од 20.000 пушака. Како је 21. марта Југославији достављена само половина уговореног оружја, фабрика је до 21. маја 1930. произвела још 10.000 пушака, 10.000 канија за бајонете и 4.030 бајонета, а до 27. јуна - преосталих 5.970 бајонета. Компле-

[21] И. Мијатовић, Н. Ђокић, н.д. 181.

[22] MZA, fond ZB, Technicka zprava ze dne 7. unora 1930; Technicka zprava ze dne 21 kvetna 1930, s.2.

тан контингент је уредно запакован и отпремљен у централно фабричко слагалиште. Ово оружје се 7. јануара 1931. још увек налазило у складишту чекајући испоруку наоручиоцу.[23]

Како ће се показати, Југославија преосталих 10.000 пушака није исплатила и преузела. Ради превазилажења проблема исплате, краљ Александар је још 4. априла 1930. године за посланика у Прагу одредио човека од поверења, генерала Петра Пешића.[24] Но, ни Пешић није успео да пронађе решење. Фабрика је ускладиштено оружје користила да допуни наруџбине за МНО ЧСР или стране наручиоце. До 8. марта 1933. из „југословенског" контингента је изузето 7.200 пушака, 8.688 бајонета и 6.505 канија, којима су комплетиране хитне наруџбине МНО ЧСР (7.200 пушака са 3.813 бајонета, од тога 2.183 без канија) и ино-купца JČ (4.875 бајонета са канијама). На складиштима је остало 2.800 пушака, 1.312 бајонета и 3.495 канија, па је предложено да се контингент допуни до уговорене количине. МНО ЧСР се 12 јула 1933. сагласило да се „југословенски" контингент допуни са 7.200 пушака и 8.700 бајонета са канијама (значи, и оружје изузето за МНО и за купца JČ), што је извршено закључно са 13. октобром исте године. Штавише, 13. октобра је ради обезбеђења довољних резерви, контингент појачан са додатних 225 пушака, тако да се на складиштима налазило 10.225 „југословенских" пушака. Позајмнице са ових стокова вршене су и наредних година. Фебруара 1935. известан број „југословеснких" бајонета са канијама испоручен је Боливији. Коначан показатељ да Југославија нема намеру да преузме преосталих 10.000 пушака представљала је набавка резервних делова за оружје из првог контингента. У пролеће 1935. је, наиме, МВиМ наручило 5.000 ручица за затвараче, 3.000 поклопаца дна магацина, 3.000 задњих прстенова, 1.000 бајонета и 2.000 канија за пушке 7,9mm vz.24 (југословенска ознака М24ч, М24а). Наруџбина је довршена до 27. априла а испоручена 10. маја 1935. године.[25]

Без обавеза да више на складишту чувају свих 10.000 7,9mm vz.24, Чехословаци су априла 1935. преостале бајонете продали Боливији, а јула исте године 7.600 југословенских пушака је испоручено Литванији. Коначно, током фебруара 1936, Збројовка Брно је свих пре-

[23] MZA, fond ZB, Technicka zprava ze dni 27 června 1930; Technicka zprava ze dni 7 ledna 1931.

[24] И. Мијатовић, Н. Ђокић, н.д. 181.

[25] MZA, fond ZB, Technicka zprava ze dne 8 prosince 1932; Technicka zprava ze dne 6 dubna 1932; s.1, 2: Technicka zprava ze dni 12 července 1933; Technicka zprava ze dne 13 rijna 1933; Technicka zprava za duben 1935. Није јасно да ли су ови делови наручени ради репарације чехословачких пушака испоручених фебруара 1930, или за почетак производње домаћих карабина М1924 (М1924К), код којих су окови и ручице затварача обликовани према vz.24.

осталих 2.625 пушака из „југословенског“ контингента продала Чилеу. У закључку извештаја, писаном 21. фебруара 1936, наводи се да је, након испоруке оружја Сантјагу, „утешно што је испражњено складиште пушака које више нису биле првог квалитета“.[26]

Пушкомитраљези 7,9 mm ПМ.м.37 (vz.30J) и тешки митраљези 7,9mm ТК vz.37 (ZB-53)

Након пријема ПМ 7,9mm M1926, почеле су да се исказују прве мане новог оружја. Примера ради, још током фабричких тестова у Брну показало се да цев, ако се након замене не забрави спојница, током првог опаљења може излетети из лежишта и до 6 метара! Конструктор Вацлав Холек је већ на прелазном моделу vz.27 ову ману отклонио тако да се опаљење није могло изршити уколико спојница није забрављена.[27] Но, на функционалност „збројовке“ највише је утицала разлика између чехословачке муниције „7,9mm M.24/S“ са тзв. „лаким“ зрном (vz.23 ostrý – lehký, ‘’S’’, око које је читава конструкција и развијена), и југословенске, 7,9mm M1924sS, са „тешким, дуплошпицастим“ зрном. Осим тога, југословенски барут је током сагоревања брже прљао позајмницу гасова и гасни цилиндар.[28] Током 1929. и 1930. године извршена је упоредна проба „збројовке“ са адаптираном „шошом“ (Chauchat) M1915/26. Француски капетан „С“ је аташеу Делталу поднео извештај према коме су се на пробама у ВТЗ Крагујевац, децембра 1929, те у Пешадијској школи гађања у Сарајеву, септембра 1930, ПМ 7,9mm M926 показали лошијим од 7,9mm CSRGA M15/26. Како је 1927. године највише утицаја на опредељење за чехословачко оружје имао генерал Јоксимовић, он је у сарадњи са директором ВТЗ и в.д. начелника Артиљеријско-техничког одељења, генералом Живојином Терзибашићем (1878-1943), формирао комисију која је 1. до 9. априла 1930. у Крагујевцу спровела додатна испитивања пушкомитраљеза. Према закључцима комисије, ZB vz.26 се ипак показао супериорнијом од „шоше“.[29] Но, МВиМ је још 9. јануара 1930. било приморано да изда На-

[26] MZA, fond ZB, Technicka zprava za kveten 1935; Technicka zprava za červenec 1935; Technicka zprava za prosinec 1935; Technicka zprava z 21 unora 1936.

[27] Plk.Dr. Miroslav Šàda, н.д, 108.

[28] Ова мана се исказала и на тестовима у Британији, са енглеским метком 7.7×56mmR, .303 British, пуњеним кордитом. Британци су касније кордит заменили нитроцелулозним барутом - Mark VIIZ. Иначе, чехословачка муниција је била пуњена барутом „B“ из производње Sellier & Bellot, Praga или J(uraj, нем. Georg). Roth akc. Spol. Bratislava, док је домаћи метак лаборисан барутом „Обилићево П.Ц“ или „П.Ц.Д“ (дрвена целулоза).

[29] M. Bjelajac, n.d, 10-121, napomena 540: SHAT, 7N, 3189: Izvještaj francuskog vojnog

ређење Пов.А.С.Бр,11617/29 о „употреби и анагажовању (муниције)“ која ће бити наведена у „називима и прегледима (муниције) за... аутоматско оружје“. У „Прегледу“ Пов.Ђ.Бр.9543 од 11. новембра 1932, изричито је наведено да су „пушкомитраљези државног типа из Чехословачке (ZB vz.26) регулисани у погледу нишана за „лаку шпицасту муницију немачке (7,9mm M98“S“) или чехословачке израде (M24“S“, vz.23 ostrý – lehký)“, те да се иста издаје само за ову врсту оружја.[30]

Марта 1935. године МВиМ је започело преговоре о даљим набавкама пушкомитраљеза. Југославија се сада налазила у повољнијој позицији; осим што је чехословачког произвођача условљавала да отклони мане уочене на ZB vz.26, захваљујући повољним понудама белгијског Фабрик насионала (нуђени су ПМ „Fusil-Mitrailleur Browning FN Cal. 7,9mm Mle.1930“ и „Fusil-Mitrailleur Browning FN Cal. 7,9mm Mod.D“), могла је да диктира и цене.[31]

Збројовка је још 1934. године понудила да Југославији испоручи нову партију од 10.000 ZB vz.26 и прода лиценцу за њихову производњу. МВиМ је ову понуду условило роком испоруке до 1937. године. Како фабрика није била у стању да испуни овај услов, проблем је покушала да премости тако што би од домаћег МНО позајмила потребан број ПМ М26 које би, касније, надокнадила новијим моделом ZGB-33, развијеним за Британију. Но, чехословачка армија је још у јуну 1932. године имала мањак од 3% ПМ М26, па је одуговлачило са одговором. У марту 1935, када се МНО најзад одлучило да прихвати понуду Брна и уступи фабрици старе ПМ М26 за потребе експорта у замену за новије моделе, Југославија је већ била у стању да поставља нове услове по питању квалитета и цене.[32] Београд је, наиме, предност давао бел-

atašea 8.X 1930. Бјелајац наводи да су од 1. до 9. априла 1930. упоредне пробе извршене са ПМ Zbrojovka и Šatelroa. Но, како FM 7,5 mm Chatterlerault Mle.1924 нису тестирани, вероватно се мисли на Chauchat Mle.1915 или 15/26. Иначе, генерал Терзибашић је у време испитивања, 3. априла 1930, са места директора ВТЗ постављен за в.д. начелника Арт-техн одељења МВиМ, док је генерал Јоксимовић истог дана пензионисан.

[30] В. Новиков, *Опис Муниције за ручно ватрено оружје,* Крагујевац, 1936, 13-20, 25-27.

[31] Colt‘s Patent Firearms Manufacturing Company је још 16. јула 1917. откупила право на Браунингов патент бр. 1,293,022 и тиме стекла ексклузивно право на продукцију „Browning Automatic Rifle (BAR) M1918“. FN је 1929. године са Colt‘s Patent Firearms Manufacturing Company склопио уговор по коме је добио права за производњу и дистрибуцију „аутоматских пушака“ BAR и из њих развијених варијанти на европском тржишту (осим Русије, Велике Британије и Турске). „Fusil-Mitrailleur Browning FN Cal. 7,9 mm Mle.1930“ и његова усавршена варијанта из 1935 године, „Fusil-Mitrailleur Browning FN Cal. 7,9 mm Mod.D“, развијени су бази „Colt Automatic Machine Rifle, Model 1925“.

[32] Karel Straka, *Československá Armáda, Pilíř obrany Státu z let 1932–1939*, Historie československé armády 3, Vojenský Historický Ústav, Ministerstvo obrany České republiky,

гијској верзији браунинга (BAR у верзији M30 или MD). Плашећи се да губитак југословенског тржишта може утицати на престиж те да се може неповољно одразити и на текући велики посао са Румунијом (испорука 18.103 ZB vz.30 - puşti-mitraliere ZB md. 1930), министар одбране Брадач (Bohumír Bradáč, 1881-1935) а потом и Махник (František Machník, 1886-1967), као и војни аташеи у Београду, пуковници Хајек (František Hájek, 1894-1943) и Мали (Josef Malý, 1893-1941), вршили су притисак на Збројовку да снизи цене и понуди нове моделе (југословенско МВиМ је стално истицало мане ПМ M26). Чехословачка је на тестове послала усавршени ПМ vz.30 (са регулатором гасова, који се већ продавао Румунији) па чак и ПМ vz.34, који је још увек био у развојној фази. Како су се и ови модели показали осетљивим на варијације у квалитету и типу муниције 7,9x57mm, конструкциони биро у Брну развио је специјално за југословенску војску потпуно нови пушкомитраљез, vz.30J (J од југословенски).[33]

Коначно, 30. јула 1936. године представници МВиМ Краљевине Југославије и МНО ЧСР потписали су уговор А.Т.2530 о набавци 15.000 ПМ M30J (lehki klm, l.k. ZB vz.30J, југословенска знака M1937) и откупу лиценце за производњу истог модела. Вредност уговора износила је 32.500.000 Kč, са роком наплате од 5 година. Први део уговора подразумевао је испоруку 15.000 ПМ у вредности од 32.500.000 Kč, са тим што би 5.000 ПМ M30J било замењено за 5.000 ПМ M26, испоручених Краљевини СХС у периоду од 31. јула 1928. до 12. јуна 1930. године.[34]

Чехословачка страна је сматрала да је Југославији учињен велики уступак, рачунајући да су пушкомитаљезе, практично, уступили по јединичној цени од 1970 Kč (рачунали су да је наплаћено само 10.000 јединица), иако им је тржишна вредност била између 3500 и 4000 Kč. При томе, није узето у обзир да су ПМ M26 1928 године такође били наплаћени (70.826.544,88 Kč), те да је фабрика из Брна, одмах по повлачењу оружја, маја 1938, свих 5.000 пушкомитраљеза продала Кини.[35]

Praha, 2007, s.36, 122.

[33] Plk.Dr. Miroslav Šàda, н.д, 109-111.

[34] MZA, fond ZB, W/Vt, V Praze, 13 kvetna 1938, D/10289.

[35] Исто. Ако се узме у обзир курс чехословачке круне из 1927. и 1936. године, као и деноминација круне у односу на рајхсмарку из 1938, вредност 5000 ПМ M1926 је на дан када је писан извештај реално износила 60.190.82,594 Kč, односно, јединична цена ПМ била је 1204 Kč. 1938 године 1 RM је вредела11,6 Kč, односно, 17,54 динара. Radim Patočka, *Mênový výboj na území Čech a Moravy v letech 1938-1945*, Fakulta Mezinárodnich vztahů, Praha, sine anno, 15; Roland Schonfeld, *Deutsche Rohstoffsicherungspolitik in Jugoslawien 1934-1944*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 24 Jahrgang, /3 Heft, Wemding, 1976, 217

Други део уговора, вредан 6.600.000 Kč, подразумевао је:

1. израду планова адаптације старе хале V одељења (фабрика пушака M1924) у погон за производњу пушкомитраљеза;
2. испоруку конструктивних цртежа делова ПМ и цртежа мерних и контролних инструмената и алата;
3. испоруку списка сировина;
4. пружање свих других података и информација, за којима се укаже потреба током производње;
5. испоруку сировина за израду 1.000 пушкомитраљеза и,
6. помоћ чехословачких стручњака приликом израде 1.000 пушкомитраљеза.

Коначно, трећи део уговора подразумевао је исплату интереса у висини од 6.200.000 Kč.[36]

За разлику од контингента ПМ ZB vz.26, на којима су сви натписи били на чешком, уговором је било предвиђено да се на сандуцима 15.000 ПМ M30J/M37, израђеним у Брну, утискује грб Краљевине Југославије, ознака модела (ЗБ М. 37), серијски број и назив произвођача на српском, ћирилицом - „ЧЕХОСЛОВАЧКА ЗБРОЈОВКА А.Д. БРНО“ (бочно) и латиницом – „ČS. ZBORJOVKA A.D. BRNO“ (одозго на сандуку). Након почетка производње у Крагујевцу, модел би био означен као „П.м.М.37“ а назив произвођача је требало да гласи „ВОЈНОТЕХНИЧКИ ЗАВОД КРАГУЈЕВАЦ“ (бочно), односно, „ВОЈНОТЕХ. ЗАВОД КРАГУЈЕВАЦ“(одозго на сандуку).

Према извештају фабрике из Брна, јануара 1937. је планирано да се до 30. јула Југославији испоручи 10.000 а до 31. децембра – још 5.000 пушкомитраљеза M37. У то време, у производњи се налазило 3.000 ПМ прве серије (степен готовости 23%, предвиђени рок завршетка 28. фебруар 1937) и 4.000 ПМ друге серије (степен готовости 7%, предвиђени рок завршетка 7. мај 1937). У мају 1937, од 3000 ПМ прве серије било је довршено 99%, од 4000 ПМ друге серије – 80% а од 4000 треће серије – 41%. Рок испоруке друге транше од 5000 ПМ померен је на 31. јануар 1938. а управа се обавезала да ће израда даљих серија бити започета у терминима који гарантују завршетак у планираним роковима. Октобра 1937. реализовано је 99% делова за 3.000 ПМ прве серије, од којих је монтирано 2163 комада, упуцано 2.037 а предато за експедицију 1676; за 4000 ПМ друге серије израђено је 93% делова, за 4000 ПМ треће серије - 90% и за 4000 ПМ четврте серије – 5% делова. Југославија је прву партију од 2.500 ПМ примила тек 29. новембра. До 8. децембра монтирано је, упуцано и предато за експедицију још 500 ПМ прве серије; од 4000 ПМ друге серије довршено је 99% делова, монтирано 1.886 кома-

[36] MZA, fond ZB, W/Vt, V Praze, 13 kvetna 1938, D/10289.

да, упуцано 1.157 а предато за експедицију 880. За 4.000 ПМ треће серије израђено је 94%, а за 5.000 ПМ четврте серије – 1% делова. При томе, испорука прве количине од 10.000 пушкомитраљеза планирана је до краја јануара, а осталих 5.000 ПМ – до краја маја 1938. године. До 28. децембра 1937, Југославији је испоручено 5.000 ПМ, од наредних 5.000 довршено је 97% а од осталих 5000 – 30%, са тим што је планирано да се достава Београду оконча до априла 1938 године. Коначно, према извештају од 19. фебруара 1938, 10.000 југословенских (Aj) ПМ је било довршено, 9.000 испоручено, а од наредне транше, чија се експедиција очекивала крајем 8 недеље текуће године (до 27. фебруара 1938), комисија ВТЗ је у Брну примила 715 пушкомитраљеза. Последња партија (3.000 комада) од уговорених 15.000 ПМ 7,9mm M37, испоручена је са шест месеци закашњења, 30. јуна 1938 године.[37] Ако се узме у обзир и додатни контингент од 500 пушкомитраљеза од 19. марта 1940, Чехословачка је Југославији укупно испоручила 15.514 ПМ M30J.

У сваком случају, југословенска верзија ПМ, оспособљена да користи све типове муниције 7,92x57mm, без обзира на произвођача, за Збројовку је представљала уносан извозни артикал: од 1. децембра 1936. до 10. јануара 1941, Португалији, Никарагви, Чилеу, Боливији и Венецуели испоручено је 772 ПМ M.30J.[38]

У време када је Југославији испоручен и последњи уговорени ПМ, реализација дела уговора A.T.2530 који се односио на успостављање лиценцне производње у Крагујевцу, био је далеко од реализације.

Према извештају фабрике у Брну од 24. марта 1938, испорука машина-радилица за Крагујевац одложена је до 4. априла 1938. Као разлог за застој наведено је да је немачка конкуренција исте стројеве нудила 33% јефтиније.

Детаљна анализа тренутног стања са реализацијом уговора изнета је на основу извештаја инжењера Сланог (pan ing Slaný), поднетог МНО у Прагу, 13. маја 1938 године (D/10289).

Ставке од 1 до 3 из уговора A.T.2530 су до маја 1938. испуњене. Ставка 4 није исуњена јер производња (пушкомитраљеза) још није била започета. Што се тиче услова из става 5, сировине су се налазиле у Чехословачкој спремне за експедицију али, чекао се почетак производње у Крагујевцу. Што се тиче ставке 6, двојица експерата су била делегирана у Крагујевац још почетком 1937. године и тамо су оспособљавали

[37] MZA, fond ZB, Seznam leckých kulemetů odeslaných v roce 1934-1931, br. 1245/5.

[38] MZA, fond ZB, Seznam lehkých kulemetů ZB vz.30J odeslaných v roce 1936-1941. Један ПМ је испоручен непознатом наручиоцу (шифра Ак), један је предат Zavodu II ZB а један је упућен на тестирање у опитни завод Вермахта у Кумерсдорфу (Heeresversuchsanstalt Kummersdorf).

и прилагођавали разне затечене старе машине. Почетком 1938. године у Југославију су послати и остали стручњаци, тако да се 13. маја 1938. у Крагујевцу налазило 12 представника Збројовке. У ВТЗ су се у то време довршавали припремни радови за пуштање радионице у погон, али још увек је недостајало доста уређаја и машина. Наиме, било је неопходно набавити:

1. око 35 машина за алатницу у вредности од 2,3 милиона Kč. Брно је веровало да ће добити ову наруџбину;

2. око 360 машина за механичарску радионицу у вредности од 15,5 милиона круна; Брно је до маја 1938. рачунало на ову ставку, али сви су изгледи били да ће се набавка машина реализовати у Немачкој;

3. остале недостајуће машине нису биле наведене. Планирано је, наиме, да их клијент набави директно, без посредства Брна, од чехословачких произвођача, но оне још нису биле наручене. По свему судећи, СХС (Краљевина Југославија) је планирала да и њих купи у Немачкој;

4. мерно-контролни и стезни прибор и алат у вредности од 9 милиона круна. Брно је рачунало и на ову испоруку (независно од позиције 1).

Инжењер Слани је и даље заступао тезу да се радило о неповољном послу по Чехословачку; отворено је изјавио да је цена за испоруку пушкомитраљеза према уговору из 1936. године толико ниска да, чак ако јој се дода и вредност наплаћене техничке сарадње, она представља чист губитак, односно, да је лиценца и техничка помоћ практично уступљена бесплатно. Уколико се мислило да ће Брно профитирати на успорукама машина и мерних и стезних алата, Слани се бојао да од тих набавки у Чехословачкој неће бити ништа.[39] Штавише, чак је и чехословачки амбасадор у Београду, Вацлав Гирса (Václav Girsa, 1875-1954) у својим извештајима продају лиценце и ПМ М30J писао под наводницима.

Но, током исте, 1938. године, МВиМ Краљевине Југославије је са заводима Збројовка из Брна склопило уговор о испоруци материјала у вредности од 29.068.752 Kč са отплатом на четири године, закључно са буџетском 1941/1942. годином.[40] Овај кредит је због развоја спољнополитичке ситуације реализован за великим закашњењем. Наиме, 15. марта 1939. немачке трупе су ушле у Чехословачку, а наредног дана је формиран Протекторат Чешка и Моравска (Protektorat Böhmen und Mähren, Protektorát Čechy a Morava), при чему је Брно проглашено главним градом Моравско-шлеских земаља (Land Mähren-Schlesien,

[39] MZA, fond ZB, W/Vt, V Praze, 13 kvetna 1938, D/10289.

[40] Dr Živomir Spasić, Kragujevačka vojna fabrika 1853-1953, Beograd, 1973, 253: ВА (раније Архив Војно-историјског института, АВИИ), поп.17, к.209, ф.3, бр.20/2.

Země Moravskoslezská). Истовремено, Чехословачка државна Збројовка Брно АД (Československá zbrojovka v Brně a.s.) је, под новим називом „Збројовка Брно“ (Waffenwerke Brünn’), припојена Државним заводима АД за производњу оружја и машина „Херман Геринг“.[41]

Промена политичке ситуације и власничких односа није битније утицала на сарадњу Збројовке и ВТЗ у Крагујевцу. МВиМ и Фабрика оружја Брно (сада део концерна Херман Геринг), само је репрограмирало кредит из 1938. године. Тако су за механичарску радионицу, на кредит са роком отплате од пет година, набављене 363 машине у вредности од 23.170.556,49 динара (што тачно одговара цени од 15,5 милиона круна за „око“ 360 машина, предвиђеној у извештају фабрике у Брну од 24. марта 1938). У буџету за 1939/1940. годину предвиђена је отплата 1/5 овог дуга и издаци за довршетак свих радионица: 1.050.000,00 динара за инсталације, 16.000.000,00 динара за набавку алата и 12.918.793,00 динара за почетак фабрикације - од тога, 4.713.475,00 динара за радну снагу и 8.205.318,00 динара за сировине.[42]

Управа фабрике у Брну је 27. јуна 1939. године централи холдинга ’’Херман Геринг’’ достављала следећи извештај:

„Према уговору број 2530 између МВиМ (Краљевине Југославије) и (чехословачког) МНО од 30. августа 1936, а поводом испоруке оружја и техничке помоћи, ЗБ- Брно (тренутно) указује ВТЗ Арсеналу у Крагујевцу техничку помоћ приликом успостављања линије за производњу 1.000 пушкомитраљеза Модел ЗБ 30J. Релевантни технички цртежи су већ достављени, а започета је испорука машина и алата. Машине ће бити испоручене у првом кварталу 1940, након чега може почети производња. Ових дана, производња се организује под руководством нашег г. инжењера В. Дворачека (Herrn Ing V. Dvořáček; вероватно р. Ing. Voříček, како стоји у извештају од 13. маја 1938) и 12 наших стручњака’’.[43]

Наведени термини нису одговарали југословенској страни која се надала да ће производња стартовати знатно раније. Тако је МВиМ почетком 1940. године било приморано да у Брну, по хитном поступку, наручи још 500 ПМ М.37 (М30J), али и 1.000 тешких митраљеза 7,9mm ТК vz.37 (ZB-53), који су испоручени до 19. марта, односно, 17. априла 1940. године.[44]

[41] Reichswerke AG für Waffen- und Maschinenbau „Hermann Göring“, од 7. јула 1939 - Holding Reichswerke AG Hermann Göring.

[42] Dr Živomir Spasić, н.д, 250-252: ВА (АВИИ), поп. 17, к. 490, ф. 1, бр.1/1; поп. 17, к.206, бр. 33, ф. 1, лист 43.

[43] MZA, fond ZB, ,27. juni 1939: Laut dem Vertrag Nr. 2530 vom 30/VIII.36..“

[44] MZA, fond ZB, Seznam lehkých kulemetů odeslaných v roce 1940; MZA, fond ZB, Seznam kulemetů TK vz.37 (ZB-53) odaslaných v roce 1940.

До данас је било спорно питање не само броја пушкомитраљеза М37 и резервних делова који су у ВТЗ Крагујевац произведени до почетка рата, односно, престанка рада фабрике и њене окупације, него и укупног броја ПМ М37 набављених из Чехословачке.[45]

Производња у Крагујевцу је у сарадњи са чехословачким стручњацима са инж. Ворачеком на челу, започета априла 1940. и у року од годину дана комплетно је израђено 1.000 ПМ - значи, у свему према уговору из 1936. године. У истом периоду припремљени су резервни делови од којих се могло склопити 3.000 ПМ. Како су серијски бројеви готовог оружја представљали след бројева ПМ чехословачке продукције, то значи да су се ПМ домаће израде кретали у дијапазону од с.бр. 15.500 до с.бр. 16.500 (14 ПМ су представљали пробне моделе ван континуалног дијапазона серијских бројева). Ово се слаже са сачуваним примецима ПМ М37 са натписом „Војно-технички Завод Крагујевац“ (с.бр. 15.951, с.бр. 16.002).

Тачан број ПМ М37 и резервних делова произведених у Крагујевцу наведен је у службеном допису W.Nr. 1200/007 који је Фабрика оружја Брно А.Д, 4. септембра 1941, упутила Врховној команди копнене војске Вермахта. Врховна команда је преко Одељења за опремање копнене војске, јула 1941 године, дописом Бр. 2855.7.41 и налогом 2/Vh-162-1648/41, од фабрике у Брну наручила 3000 ПМ 7,9mm М30J. Руко-

[45] У недостатку чехословачких извора, И. Мијатовић, Н.Ђокић тврде да је „тешко дати тачан податак о броју збројовки у југословенском наоружању.... Чехословаци су вероватно испоручили 15.000 комада али врло тешко можемо проценити колико их је произведено у Крагујевцу...“ Ослањајући се на књигу В. Терзића (Југославија је у априлу 1941. имала у наоружању 17.000 збројовки), аутори закључују да је у Крагујевцу произведено 2000 ПМ М37. Терзићеву тврдњу да је из Чехословачке, после 1. септембра 1939, набављено 1000 савремених митраљеза 7,9 mm, тумаче као набавку 1000 ПМ ЗБ-30J постављених на троножном постољу ЗБ206. Коначни закључак је да је Југославија имала 18.000 збројовки али да није јасно да ли је у Крагујевцу произведено 2000 или 3000. И. Мијатовић, Н.Ђокић, н.д, 181-182. Мијатовић и Ђокић испуштају из вида да Терзић наводи набавку 1000 тешких митраљеза 7,9 mm TK vz.37 (ZB-53), извршену током 1940. године, као и чињеницу да Југославија није набавила троножна постоља (pedestal ZB206). Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzorci i posledice poraza*, 2, Beograd-Titograd, 1983, 122, 124, 142. У Војној енциклопедији се тврди да је до рата завршено 2000 ПМ и резервних делова за још 1000 (*Vojna enciklopedija*, knjiga 4, Beograd, 1961, s.250). Омер Пезо се у својим радовима позива на податке из Војне енциклопедије: „(u VTZ)....proizvedeno (je) oko 2000 PM sa nepoznatom količinom municije...“ (Omer Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd, 1983, s.8); „Godišnji kapacitet (BTЗ) bio je 6000 PM 7,9 mm a proizvedeno ih je 2000“ (O. Pezo, *Opremanje naoružanjem*, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985*, Beograd, 1989, s.15). Једино Јован Маринковић у својој писаној изјави, непосредно након рата, тачно наводи да је завршено 1.000 (ПМ М37) и 3000 у деловима. Јован Д. Маринковић, *Наоружање бивше југословенске војске* (у рукопису), ВА (АВИИ), поп. 16, кутија 44.

водству је постављен задатак да за производњу искористи резервне делове који се налазе у ВТЗ у Крагујевцу, али и да испита могућност наставка производње оружја у самом ВТЗ. Стручни тим из Брна је 4. августа 1941 налогодавцу послао допис бр. 11.333, из кога се види да је у пушкомитраљеском одељењу постојало довољно израђених делова (полуфабриката) за склапање 3.000 ПМ. Но, након сагледавања ситуације на терену, дописом од 4. септембра Берлин је обавештен да затечено стање производне линије, недостатак опреме, мерних алата и прибора, погонске енергије као и радне снаге, не допуштају поновно пуштање у рад пушкомитраљеског погона ВТЗ Крагујевац. У истом извештају се наводи да је пушкомитраљеско одељење у року од годину дана израдило 1.000 ПМ М37. Коначно, упознато о плановима Војно-привредног штаба Југоисток, руководство је изразило жељу да откупи машине из Крагујевца.[46]

Противавионски митраљези 15 mm ZB-60 vz.35

Средином тридесетих година XX века закључено је да југословенска одбрана заостаје у противваздушној одбрани, коју хитно треба модернизовати. Почетком 1937, МВиМ је покренуло питање код немачке Дирекције за експорт наоружања (Ausfuhr-Gemeinschaft für Kriegsgerät, AGK) о евентуалној набавци ПА топова калибра 20mm. На основу ових информација, Rheinmetall-Borsig AG' је од Уреда за оружје Вермахта (Heereswaffenamt) затражило одобрење за продају 2 cm-Flak-30

[46] MZA, fond ZB,. W.Nr. 1200/007 vom 1.8.41, MG ZB 30 J (t) aus aus der Erzeugung in Kragujevac. Vorgang: Auftrag 2/Vh-162-1648/41 Heer.
Током маја 1941, немачки Војнопривредни штаб Југоисток (Wehrwirtschaftsstab Südost, Wwi Stb. Südost) је предложио да се ВТЗ укључи у Reichwerke Hermann Göring. Месец дана касније, Вермахт је такође изложио захтев за коришћењем капацитета Арсенала Крагујевац'. На састанку у седишту Wwi Stb. Südost, одржаном 19. маја, подржано је мишљење да се ВТЗ уклопи у концерн „Херман Геринг" па је 4. јуна одлучено да се у Крагујевцу „обезбеди а, делимично, и изврши, пуштање у рад најважнијих постројења". Ситуација се променила након појаве оружаног отпора у Србији. У извештају за јули 1941. наведен је предлог да се завод испразни и да се постојеће машине искористе за појачање производних капацитета у немачким фабрикама наоружања. WiRüAmt OKW је 17. августа, у циљу сагледавања могућности извлачења алата и машина, у Крагујевац упутила стручњаке Уреда за оружје (Heereswaffenamt). У извештају за август 1941. наводи се да је постепена евакуација Арсенала Крагујевац већ започета. У ову сврху је у Крагујевац деташирана колона за извлачење 333 (Bergungskolonnen 333), која је од 28. августа 1940. у Француској била задужена за евакуацију ваздухопловне базе Коњак (base aérienne de Cognac Châteaubernard), тополивнице Руел (Fonderie nationale de Ruelle) и барутане Ангулем (La Poudrerie nationale d'Angoulême). Dr Živomir Spasić, н.д, 335-341. Према наведеном захтеву, машине пушкомитраљеског одељења су пребачене у Брно

(Flugabwehrkanone). Како Рајнметал-Борсиг није постигао договор са Београдом о кредитирању, на сцену је ступио Berlin-Suhler Waffen-und Fahrzeugwerke Gesellschaft (BSW), понудивши под повољнијим условима испоруку 100 ПА топова истог система.[47] Но, током 1937. године МВиМ је у Боки Которској тестирало чехословачки тешки митраљез 15mm ZB-60 vz.35. Показани резултати скренули су пажњу Југословена са немачких модела на најновије Збројовкино решење.[48]

Збројовка је 5. фебруара 1938. припремила по један усавршени ПА митраљез (Velky, Hruby kulomet) за нову рунду тестирања од домаћег МНО али и МВиМ Краљевине Југославије. Нову пробу југословенска комисија, са генералом Миланом Недићем на челу, извршила је између 14. и 19. марта на ваздухопловном стрелишту Опитне секције у Малацки (братиславски крај), улица Хлбока (Zkušební oddíl, Letecká střelnice v Hlboká u Malacky). Задовољни резултатима, Југословени су потписали уговор о испоруци 100 ПА митраљеза за потребе копнене војске и 20 за потребе ратне морнарице, а има назнака да је испитивана и могућност о откупу лиценце.

У цитираном извештају МНО ЧСР од 13. маја 1938, поводом ПАВ митраљеза 15mm (Hruby kulomet 15mm), наиме, наведено је следеће:

---

[47] И. Мијатовић, Н.Ђокић, х.д, 191.

[48] Plk.Dr. Miroslav Šàda, н.д, 133-137. Чехословачка армија је још током двадесетих година 20. века започела истраживања на пољу ПАВ и ПТ великокалибарских тешких митраљеза. Пажња је углавном била усмерена на Gast-Maschinengewehr Modell 1917 у калибрима 7,9 mm, 13 mm, 15 mm и 20 mm, који је Карл Гаст (Karl Gast) развио у Barmer Teppichfabrik Vorwerk & Co, Бремен, те на конструкцију Рајнолда Бекера (Reinhold Becker) у калибру 20 mm. У фабрици металних производа Stahlwerk Reinhold Becker, Вилих крај Диселдорфа (Willich), још 1914 године је развијено оруђе прилагођено муницији 20x70 mm. Након рата, због ограничења наметнутих немачкој војној индустрији по клаузулама Версајског уговора, производња топова Бекер је пресељена у Швајцарску, у Seebacher Maschinenbau A.G, Зебах-Цирих (SEMAG, Seebach/Zürich). Тако се 1924. на тржишту појавио SEMAG L 20x100 mm. Но, SEMAG је исте, 1924 године, банкротирао а патент је преузела фабрика Ерликон-Цирих (Werkzeugmaschinenfabrik Oerlikon, WO, Oerlikon/ Zürich), у којој је Бекерово решење послужило као основ за ПАВ митраљез „20 mm kulomet vz.36 Oerlikon“ на муницију 20x110mm.

Октобра 1928. године Збројовка из Брна је конкурисала са сосптвеном конструкцијом митраљеза у калибру 20 mm, који се још увек налазио у развојној фази. Прва тестирања тешког митраљеза 20 mm ZB H (Hruby) спроведена су током априла 1929, али оружје није задовољило војне норме. Фабрика је у зиму 1934. поново конкурисала са ПА митраљезом ZB-60, али у новом калибру од 15 mm. Ови тестови такође нису прошли успешно, но главне примедбе су се односиле на муницију коју је још 1926. године развила Шкода из Плзења. Тако је одлучено да се фабрици из Брна повери даљи развој како митраљеза, тако и муниције. Наредне године, Збројовка је око сопственог метка 15x105 mm довршила ПА митраљез ZB vz.35. МНО је коначно признало да је домаће оружје квалитетније од Ерликона vz.36

„Што се тиче овог типа, до сада (у периоду од 19. марта до 13. маја) у Брну није било даљих наруџбина од СХС (Краљевине Југославије) нити разговора о откупу лиценце и изградњи постројења. (Југословенска) копнена војска (је до сада) купила 100 тешких митраљеза, који се у текућој (1938) години налазе у производњи и требало би да буду готови половином 1939. године. Поред тога, за (југословенску ратну) Морнарицу је наручено следећих 20 комада, који ће бити довршени до краја 1939. године. Тешки митраљез није званично усвојен у војсци СХС (Југославије) јер су и у ЧСР испитивања тек последњих дана ушла у завршну фазу и оружје такође није званично усвојено. Брно чека даље наруџбине од око 200 митраљеза, као и захтев клијента за преговоре о откупу лиценце.

На примедбу (представника МНО ЧСР) да ће, према информацијама (МНО), даље наруџбине бити веће (400 или чак 500 комада), инж. Слани је одоговрио да су веће наруџбине добродошле и да (је Збројовка Брно) спемна да уз 200 митраљеза испоручи лиценцу и уговор о техничкој помоћи. Но, до тог тренутка у интерним разговорима није разматрано под каквим условима би ово било реализовано, а такође је сматрао да ни ген. комисија која ускоро треба да стигне у Брно, неће о тој теми разговарати. Ако се у Брну о томе буде уопштено расправљало, тј. ако (комисија), уз сагласност МНО, буде имала нека потраживања, (Слани ће) бити против уступања лиценце без тачно дефинисаних услова, али се неће противити даљим наруџбинама митраљеза калибра 15mm. Брно ће о продаји лиценце наставити да расправља тек када добије прецизно дефинисане услове под којима би се митраљези производили у СХС (Југославији).

Ово питање није тако једноставно, јер подразумева изградњу потпуно нове фабрике, а клијент би тражио да се искористе већ постојеће машине погодне за израду (ПАВ) митраљеза калибра 15 mm. Што се тиче техничке помоћи, клијент би од Брна вероватно захтевао исто као под А/ (услови из уговора о откупу лиценце и техничкој помоћи за израду ПМ 7,9 mm М37), али о овоме би се могло разговарати тек када буду познати сви услови“.[49]

Како је и само МНО ЧСР одуговлачило са званичним увођењем „Hruby kulomety“ у официјелно наоружање а реализација уговора везаног за постављање линије за производњу пушкомитраљеза М37 у Крагујевцу је још увек била оптерећена бројним проблемима, МВиМ се коначно одлучило само да наручи још 248 ПАМ 15mm ZB-60 vz.35 за копнену војску и 109 за морнарицу. Тако је Збројовка од марта 1938. до

[49] MZA, fond ZB, W/Vt, V Praze, 13 kvetna 1938, D/10289.

17 априла 1940. године Краљевини Југославији испоручила укупно 477 ПАМ 15mm ZB-60 vz.35.[50]

Branko BOGDANOVIĆ

MODERNISATION OF RANGED WEAPONS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND CZECHOSLOVAKIA

Summary

After WWI, the Kingdom of SHS and the Republic of Czechoslovakia developed a strong military cooperation. As early as 1920 the two countries started a cooperation on the Mauser-Yelen rifle design but the project has never been completed. In the course of 1923, 50.000 German repaired 7,9 mm Mauser Gew.98 with bayonets and 34 million of the cartridges were purchased in Czechoslovakia at total sum of 37.280.000 crowns.

In December of 1925 the Czechoslovakian Ministry of Defence delivered to Yugoslavia more 20.000 of German Gew.98 as well as 42.000 new domestic rifles 7,9 mm vz.24.

On September the 1st 1927, the Ministry of Army and Navy of the Kingdom of Yugoslavia signed an agreement with the plant of Zbrojovka of Brno on purchasing 5000 light machine guns 7,9 mm vz.26 and 20.000 rifles7,9 mm vz.24. LMG were delivered by June 12, 1930. However, being short of money to fund this, by March 21st of the same year, Yugoslavia was able to pay off and takeover only 10.000 rifles out of agreed 20.000.

On July 30, 1936 a new agreement on purchasing of 15.000 new light machine guns 7,9 mm M.37 (vz.30j) as well as the licence for their production in the Yugoslav factory at Kragujevac. The agreement stipulated that Yugoslavia was to pay off 10.000 LMG to the Checks and to recompense the reminder giving them back 5000 LMG vz.26 bought in 1927.

[50] MZA, fond ZB, čtvrtletni reditelske zpravy; zapis ze schuze zavodniho vyboru, 09. 12. 1942; И. Мијатовић, Н.Ђокић, н.д, 191-192: L.Cvijetić, *Prodaja naoružanja kao metoda pritiska Nemačke na Jugoslaivju*, istorija XX veka Zbornik XII Beograd 1975, 190; A. Pavlović, *Organizacija Jugoslovesnke vazdušne odbrane za aprilski rat 1941. godine*, Glasnik RViPVO 4/1976, 55. Терзић на више места наводи ове набавке: „око 500 пав модерних митраљеза (15 и 20mm)“; „ПАВ митраљеза 15 mm Збројовка било је око 400 комада“; „Југославија је ипак у периоду од 1. септембра 1939 до 27. марта 1941. набавила....1000 митраљеза 7,9 mm Збројовка (ТК ZB vz.37), 347 пав митраљеза 15 mm Збројовка (ZB-60), све из Чехословачке..“. Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzorci i posledice poraza*, 2, Beograd-Titograd, 1983, 122, 124, 142.

By March 19, 1940, Zbrojovka delivered to Yugoslavia a shipment of 15.514 light machine guns M37 (vz.30j), and in the period from April of 1940 to April of 1941 only 1000 LMG of the same pattern were manufactured at Kragujevac. Besides, by the beginning of WWII Yugoslavia, purchased from Zbrojovka 1000 heavy machine guns 7,9 mm TK vz.37 (ZB-35) and 477 anti-aircraft machine guns 15 mm ZB-60 vz.35.

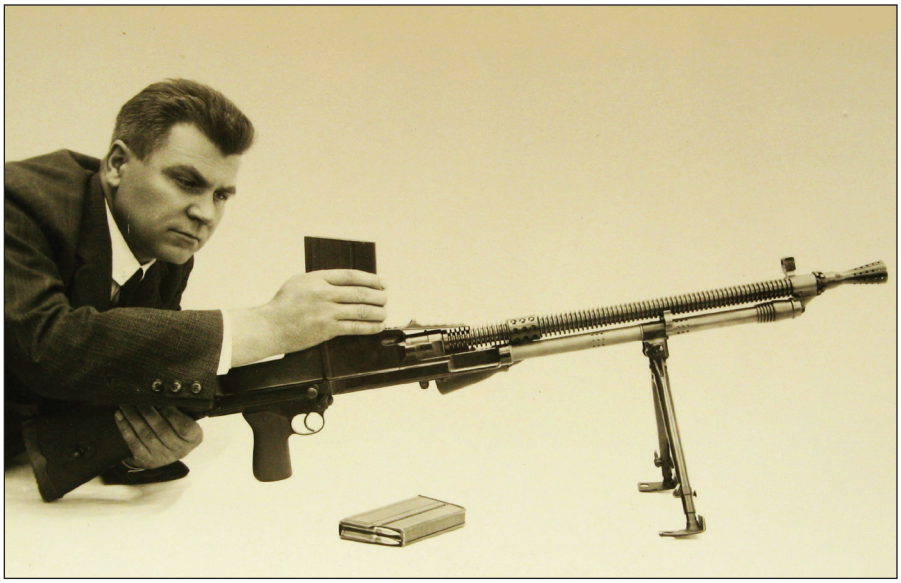

Z426

PI
338

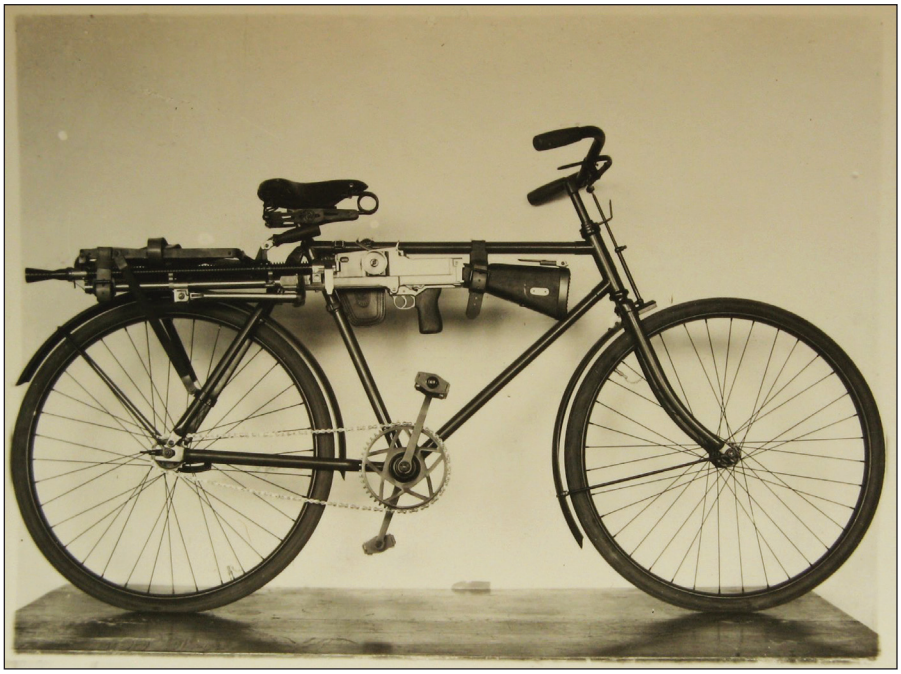

1653
1926
ДОБРО ДОШЛИ

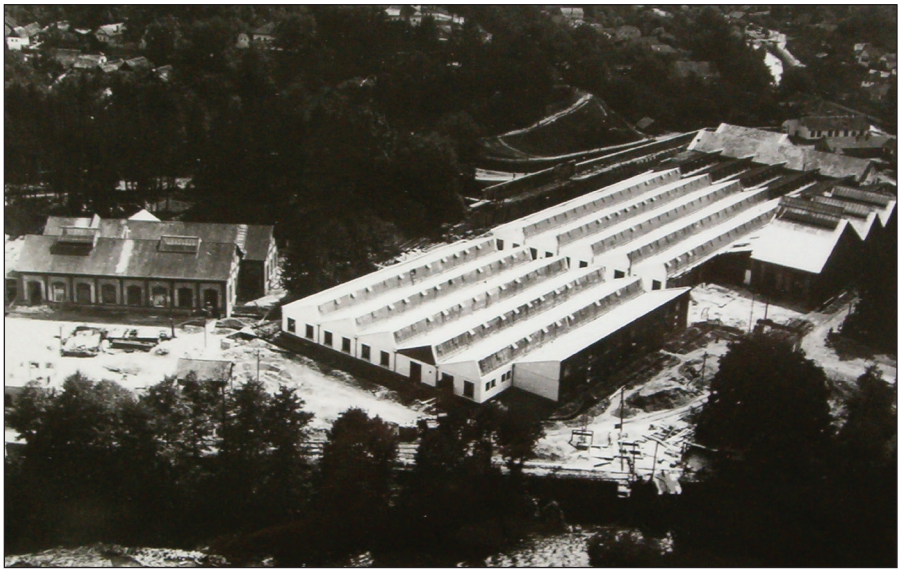

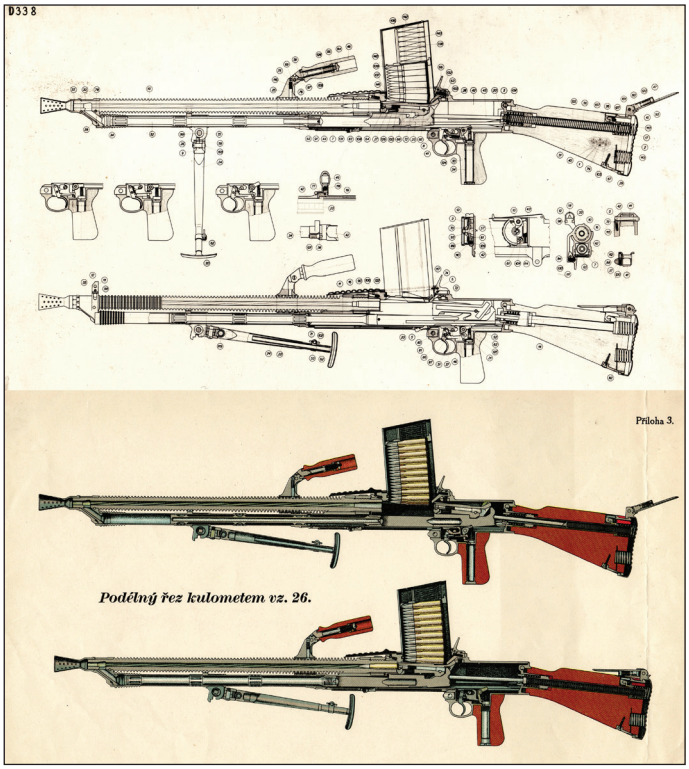
D338
Příloha 3.
Podélný řez kulometem vz. 26.

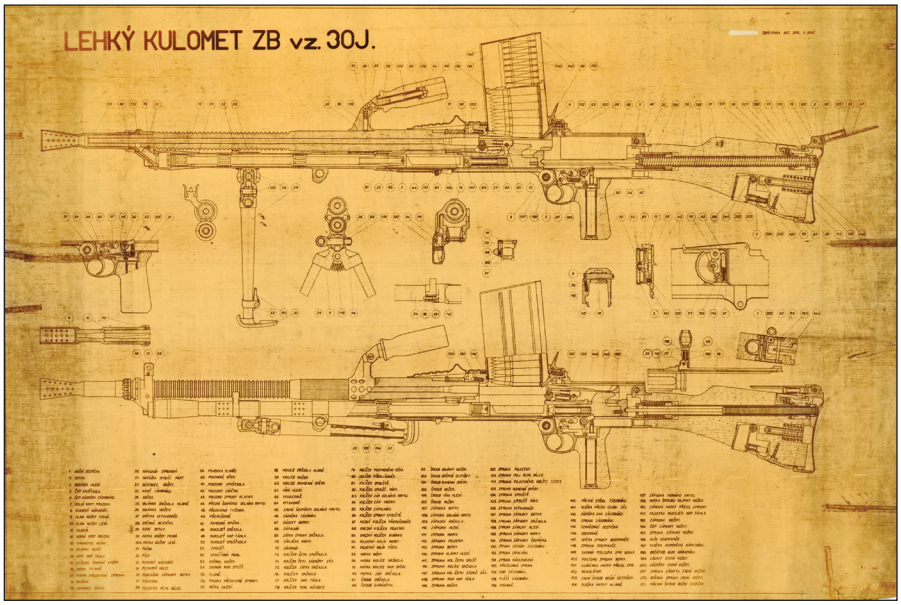
LEHKÝ KULOMET ZB vz. 30J.

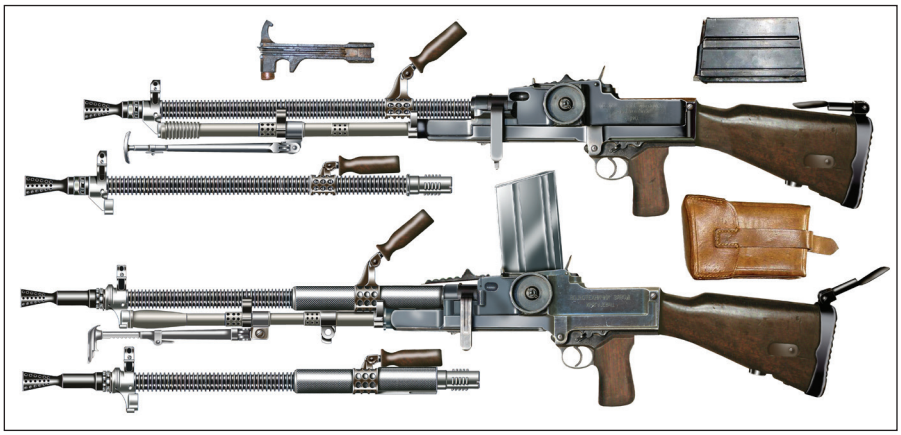

15 БОЈ. МЕТАКА
— за —
ПУШКУ мод. 24. г.
Калибра 7.9мм.
ЗРНА ДУПЛО ШПИЦАСТА
УПРАВА
АРТ. ТЕХН. ЗАВОДА
В. Т. З.
15 МЕТАКА
7.9мм. М. 38

ЧЕХОСЛОВАЧКА ЗБРОЈОВКА А.Д.
БРНО
ВОЈНОТЕХНИЧКИ ЗАВОД
КРАГУЈЕВАЦ
ЗБ М 37
П.м.М. 37

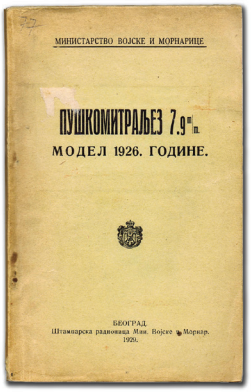
МИНИСТАРСТВО ВОЈСКЕ И МОРНАРИЦЕ
ПУШКОМИТРАЉЕЗ 7.9mm
МОДЕЛ 1926. ГОДИНЕ.
БЕОГРАД
Штампарска радионица Мин. Војске и Морнар.
1929.

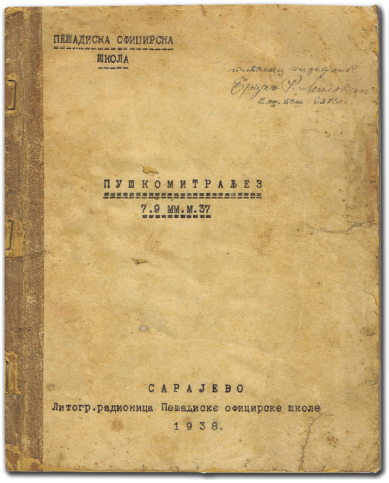
ПЕШАДИСКА ОФИЦИРСКА
ШКОЛА
ПУШКОМИТРАЉЕЗ
7.9 мм.М.37
САРАЈЕВО
Литогр.радионица Пешадиске официрске школе
1938.

МИНИСТАРСТВО ВОЈСКЕ И МОРНАРИЦЕ
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
ПРАВИЛО
ПУШКОМИТРАЉЕЗ
7.9 мм М. 37
БЕОГРАД

7,92 mm Těžký kulomet vz. 37 (ZB-53)

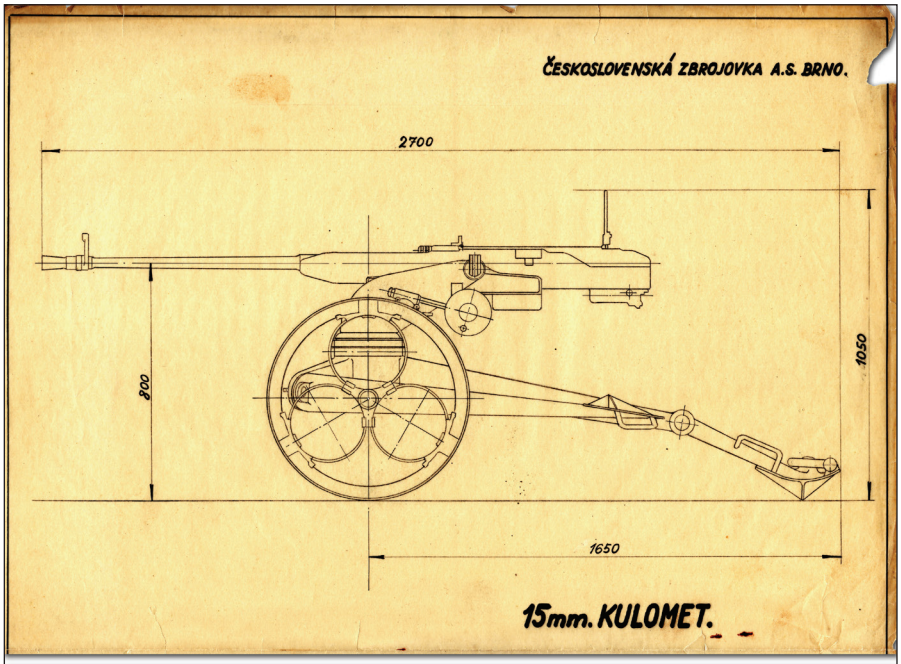
ČESKOSLOVENSKÁ ZBROJOVKA A.S. BRNO.
2700
800
1050
1650
15mm. KULOMET.

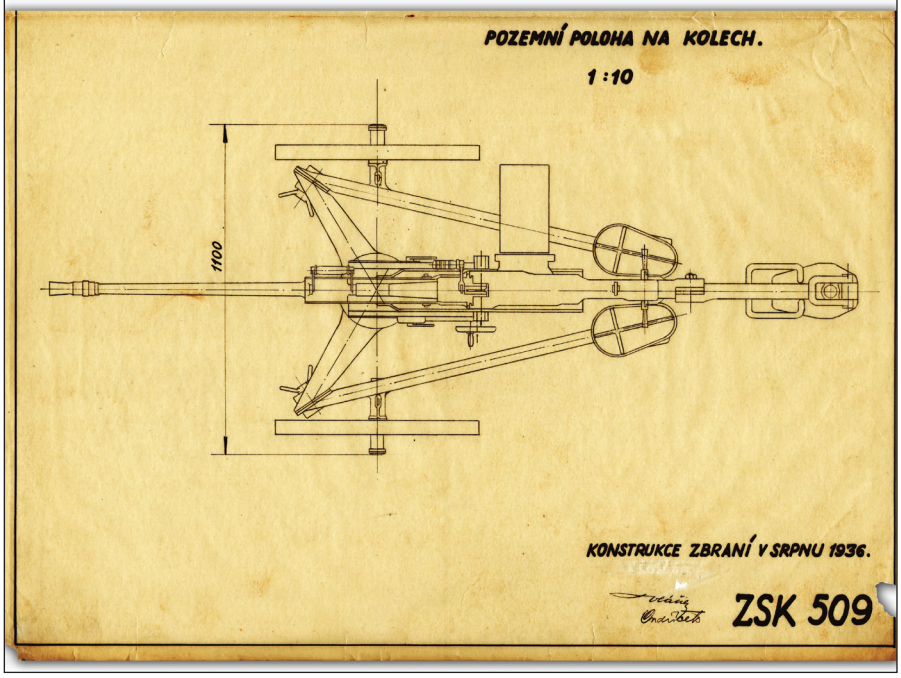
POZEMNÍ POLOHA NA KOLECH.
1 : 10
1100
KONSTRUKCE ZBRANÍ V SRPNU 1936.
ZSK 509

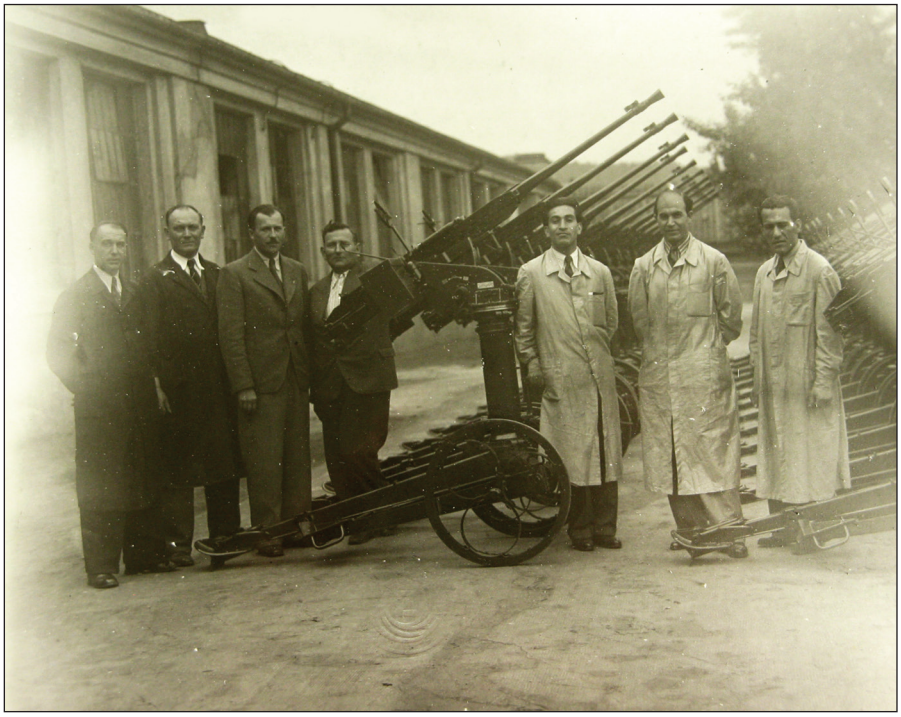

UDC: 929.52Alatović

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

Savo MARKOVIĆ*

PRETHODNICA MODERNOG GRAĐANSTVA: BARSKI ROD ALATOVIĆ

ABSTRACT: *On the basis of documents from the State Archives in Dubrovnik and a historiography, civic kindred Alatović of Bar was considered prozopographically and multidisciplinary. Their social activity and influence in the sixteenth century announced the bourgeois dynamics of a later times throughout Europe. A member of this kindred was Ratac's abbot between 1510/11 and 1522. The testament of Dubrovnik's inhabitant Luka Alatović from 1591, among other, reveals the data on the property of the Archbishopric of Bar and on the church of St. Mary out of the walls* (fuori delli muri di Antivari).

KEY WORDS: *Bar, Ratac Abbey, Dubrovnik, the 16th century, citizenry, testament*

Uvod

Rod koji se u istorijskim izvorima bilježi u varijantama *Allatovich* (1512), *Alatovich, Alattovichio, Alatonich* (1521), *Alloti* (1522), *Allatouich* (1531, 1594), *Alatouich* (1531, 1630), *Altomichio* (1562), *Alatovig* (1587), *Alattouich* (1594); najpoznatiji je građanski, vodeći pučki rod u Baru u XVI i XVII vijeku. Njegovi pripadnici, preduzetni pomorski trgovci, stekli su imovni status koji je iziskivao repozicioniranje u javnom životu Bara. Otuda postaju najaktivniji u zahtijevanju reforme komunalnog ustrojstva, ali i pozicija u crkvenoj hijerarhiji, što će izazvati krvave sukobe sa barskim patricijatom. Najraniji poznati podaci o sukobu Alatovića i njihovih pristalica sa pripadnicima višeg gradskog staleža potiču iz 1512. godine, kada je pučanin Luka Alatović izabran za novog opata benediktinske opatije Sv. Marije Ratačke.[1] U vezi sa njihovim društvenim djelovanjem, dokumentarna svjedo-

* Autor je doktor pravnih i istorijskih nauka

[1] „*La Sede Ap(ostoli)ca conferiva d(et)ta dignità ordenariam(ente) alli Nobili della Città*

čanstva znakovito odražavaju onovremenu realnost („*E perchè fù poi questa conferita a d. Lucca Antoniche, cittadino di detta città, naque tra i due ordini de' nobili e cittadini una grave rissa, che durò per lunghissima serie d'anni con mortalità d'ambe le parti.*“).[2] U pismu barskih sudija, vijećnika i Tajnog vijeća od 10. marta 1512. Vijeću desetorice u Veneciji, predstavnici patricijata s ogorčenjem govore o štetnosti djelovanja kuće Alatovića. „*Casa di Allatouichi*“ je, prema njima, „*causa di ogni seditione, pericolo, tumulto, concitatrice del populo, et origine di ogni discordia*“[3] („uzrok svake pobune, opasnosti, nereda, podstrekač puka i izvor svake nesloge“), te se radi smirivanja društvenih napetosti u gradu Vijeće moli za brzo i djelotvorno kažnjavanje pripadnika te kuće.[4] Odnosne okolnosti naglašene su i u istoriografiji (na početku VII toma djela *Illiricum sacrum,* 1817): „(..) *cum vero Lucas Alatavichius secundi ordinis civis eam Pontificis decreto suscepisset ante captam a Turcis urbem, ingentes inter utrumque ordinem rixæ, & intestini motus exorti sunt, quos plurimæ cædes subsecutæ, & civitatis longa tristaque perturbatio*.“[5] Sukobi patricija i pučana su u tom razdoblju karakteristični u priobalnim i ostrvskim komunama Dalmacije. U širem, zapadnoevropskom kontekstu, pod uticajem novih tržišnih odnosa (agrarna konjunktura i revolucija cijena XVI vijeka, industrijalizacija) tanak sloj pograđanjenih agrarnih preduzetnika formiran je iz seljačke klase, dok, tipologijom koja se odnosi na južnoslovenske prilike, Bogo Grafenauer razlučuje pet tipova seljač-

d'Antivari". Marko Jačov, *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI-XVIII veka*, Beograd: SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II odeljenje, knjiga XXII, 1983, 133.

2 Autor izvještaja koji preuzima i M. Jačov je vjerovatno „*Petrus Bogdanić, primum antibarensis dein scopiensis archiepiscopus*.“ („Prelati etc. 1685. vol 68. fol. 335“). Agustino Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, Tomus secundus: a Clemente VII. usque ad Pium VII. (1524-1800) cum additamentis saec. XIII. et XIV, Zagrabiae: Edidit Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, ex Officina societatis typographicae, 1875, 217.

3 Dokument se čuva u Archivio di Stato di Venezia (ASV), u fondu *Capi del Consiglio dei Dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche* (skraćeno se navodi i kao *Consiglio dei Dieci: Lettere Rettori ai Capi*), b. 274, ff. 47r-47v. Objavljen je u: *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog - Epistolae et communicationes rectorum Dalmatiae et Albaniae Venetae / Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije,* Vol. 1, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Vol. LV; Prepisali i uredili Lovorka Čoralić i Damir Karbić; kazala izradili: Maja Katušić i Ivan Majnarić, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2009., 40.

4 Podrobnije o Alatovićima u Baru, pripadnicima ovoga roda i njihovom djelovanju u XVI vijeku v.: Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast: NIP „Gospa od Škrpjela“, 2014, 565–568; Lovorka Čoralić, Staleški raskol – tragom građe o društvenim sukobima u Baru u prvoj polovici XVI. stoljeća, *Povijesni prilozi*, god. 26, br. 32, Zagreb 2007, 68.

5 Daniele Farlati, Jacobus Coleti, *Illyrici Sacri* tomus septimus. Venetiis: apud Sebastianum Coleti, MDCCCXVII, 13.

kih pokreta, od kojih jedan čine *pokreti protiv monopolnog položaja plemstva u Dalmaciji*.[6] Hvarski pučki ustanak 1510-1514. g. podignut je u nadi da se Mlečani, zbog prezauzetosti neće moći umiješati i da će prihvatiti izmijenjeno stanje – postignuto ograničenje plemićke samovolje.[7] Sukob u Baru će svojim intenzitetom i pogubnošću rastakati ionako krhke uslove života gradskog stanovništva, doprinoseći opštoj nesigurnosti i pojačavanju migracijskog usmjeravanja prema dalmatinskoj i italijanskoj obali.[8] Društvena zbivanja u Baru ipak su se odvijala pod nadzorom Mletačke Republike, koja je čuvala načelnu objektivnost prema društvenim grupacijama, tako da je onemogućavala znatnije ugrožavanje patricijata.[9]

Kroz prizmu socijalne mobilnosti pojedinca, do izvjesnog bržeg pomaka - kako to izbor ratačkih opata pokazuje - moglo je doći na ljestvici crkvene hijerarhije. To je takođe, nagovještavaju rijetki arhivski izvori, bio razlog kolektivne uznemirenosti u gradskoj zajednici. Sudije, vijećnici, „*atque Consilium secretum Communis Antibari*“, pismom Vijeću desetorice od 10. marta 1512. „nanovo najglasnije protestuju i Nebu i Zemlji“,[10] navodeći što sve čine pripadnici kuće Alatovića. Taj je najpodliji dom, kako je i ranije izvještavano, gotovo jedini uzročnik sveg meteža u gradu. Pripadnici višeg staleža u Baru ističu da je to gotovo jedina kuća, koja ih, stekavši izvjesnu naklonost, i sljedbu nitkova, kako se zbiva kad zločini ostanu nekažnjeni, već dugi niz mjeseci drži zaključanim u kućama, a iste kupivši, skrnavi crkve i Božje oltare, zloupotrebljava luku, more („*el mare Nostro*“), vrijeđa i prijeti poštovanim izaslanicima ove Slavne države, progoni čak i plemićke žene i djecu - po prirodi otrovna na pomen nobiliteta, čije se krvi nikad nije nasitila.[11] Plemići nada-

[6] Učešće u politici kao samosvjesne klase, „u svoje ime“ (švajcarski rotni savez npr.), trebalo je da vodi i društvenom preobražaju. László Makkai, Periodizacija i tipologija istočnoeuropskih seljačkih pokreta, *Radovi*, 5, U povodu 400. godišnjice hrvatsko-slovenske seljačke bune, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1973., 43, 44, 45.

[7] Ivo Kasandrić, Društveno-politički uzroci sukoba pučana s vlastelom na Hvaru, *Radovi*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 10, Zagreb 1977, 101.

[8] L. Čoralić, Staleški raskol – tragom građe o društvenim sukobima u Baru, 65, 67-69.

[9] S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 141-142, 186.

[10] „(..) *cridamo de nouo, et protestamo al Cielo, et alla terra, che perimo, perimo Signori Excellentissimi ma cum pocha gloria ueramente, cum pocha laude di questo Inclyto, et celeberrimo Stado. Aposta di quella sola quasi, et uilissima Casa di Allatouichi per tante lettere nostre horamai celebrata, quella e causa di ogni seditione, pericolo, tumulto, concitatrice del populo, et origine di ogni discordia. Quella sola quasi Signori, hauendo acquistato certo fauore, et seguito di scelerati, come accade, quando li delicti sono impuniti, ne tiene za tanti mesi serati nele case, et quelle comperato, viola le chiese, uiola li altari diuini, uiola el porto, el mare Nostro, iniuria, manacia ali reuerenti mandati per questo glorioso Stado, perseguita per fin le donne, et fioli nostri naturalmente infesta al nome della nobilitade, ne mai del sangue suo saciata.” Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog*, 40.

[11] *Isto*.

lje kazuju da sve to, međutim, podnose, tolerišu s nevjerovatnom strpljivošću, možda i više nego što im pripada, tek čekajući nekakvu pravdu, kakvu odredbu mletačkih vlasti, što im nije nikada prebačeno. Stoga se mletačke središnje vlasti mole da se pobrinu i obezbijede da se iz Bara ukloni ta zlikovačka kuća - tj. *Zorzi* i njegovi sinovi – da se izvade iz plemićkih očiju i utrobe, da se riješe te kuge, toga otrova, te sramote iz ove jadne Komune, da ne ostane spomen svijetu, da ih iskopaju i iščupaju iz njihovih trajno zaslijepljenih očiju – ako radije ne žele da vide voljni i vječni njihov egzil iz nesretnog i zlom opsjednutog njihovog zavičaja; jer bi prije bilo moguće da vatra i voda budu zajedno, nego „*nui cum loro*"; „toliko smo uništeni, tako obilježeni vječnom stigmom". „A to svakako ne zaslužuju naša vjera i postojanost iskazani u mnogim opsadama, brojnim najtežim i najokrutnijim ratovima s Turcima protiv ove Slavne Države. Kojoj se mi *„profusissimus lachrymis, ac suprema uoce commendamus."*[12]

Nakon 1. decembra 1512. g. - kada su uz isticanje zahtjeva za učestvovanjem u radu tijela javne vlasti, međustaleške, mentalitetske i ideološke netrpeljivosti kulminirale - uspostavljena su dva vijeća: plemićko i pučko.[13] „*Era già in questa città un solo consiglio, nel quale v'entravano i nobili solamente, che erano al numero di quattrocento; ma del mille quattrocento*(!) *dodeci i popoli invidiosi et pieni d'ambizione si sollevarono, mille disturbi in questa materia. Laonde per conservare il pacifico vivere fù dichiarito, che si facessero due consigli, uno dei popolari, l'altro dei nobili, come sono al presente*".[14] Ovakvim preuređenjem komunalne vlasti dodatno je

[12] „*Nui tamen ogni cossa suportamo, toleramo cum incredibile patientia, et piu forsi di quello che ne se apartiene pur aspettando qualche iustitia, qualche prouision Vostre, accio mai ad alcun tempo vi possa essere imputato. Imperho prouedete, prouedete Signori. Rimouette tal scelerata Casa cioe Zorzi cum li fioli dali ochi, dale uiscere nostre, cauate tal peste, tal veneno, tal ignomia da questa miseranda Communitade, che facto ne ha diuentare certa fabula dil mondo, et imperpetuum obcechati li occhi nostri leuatela, extirpatela Signori, se non uolete uedere piu tosto uoluntario e perpetuo exilio nostra da questa infelice, et mal posseduta patria, perche piu possibill e, chel fogo possia stare insieme cum laqua, che nui cum loro talmente disstrutti semo, talmente bulati cum perpetua infamia. Che non lo merita non lo merita, certamente la fede nostra, et constantia dimostrata in tanti assedii, tante accerbissime et crudelissime guerre di Turchi verso questo glorioso Stado. Cui nos profusissimus lachrymis, ac suprema uoce commendamus." Isto.*; S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 141-142.

[13] Savo Marković, Izvještaj potestata Andrije Capella o građanskim nemirima u Baru 1512. godine, *Istorijski zapisi*, god. LXII, br. 1-2, Podgorica 1999, 189.

[14] „*Quel di nobili è ordinato ogn' anno alli 25 d'aprile il giorno di s. Marco, et quel dei popolari si fà il dì seguente. In quel dei nobili, che non può essere di meno di trenta, et al più sono quarantacinque, è minuita et mancata la nobiltà, si fanno quattro giudici nobili et due procuratori, avvocati ordinarii, auditori due, uno sopra la sanità, un fontegaro, un tesoriero, procuratore di Chiesa, un capitanio della pianura, et un scontro di camera, tutti nobili. In quel dei popolari appartatamente si creano non con suffragii ma a voce gli stessi ufficii,*

oslabljen položaj plemstva u sistemu uprave (*„capitoli, delli quali i nobili non furono molto contenti"*),[15] dok su ojačana staleška tijela pučana, u kojima su uticaja mogli imati imućni i ugledni pripadnici gradskog, neplemićkog stanovništva,[16] stvorila protivtežu patricijatu. Prokuratori puka sada su se imali plaćati od prihoda iste kase iz koje su se isplaćivali plemićki prokuratori, i to u istom iznosu.

Izvori iz 1512. i 1514. g. govore o upravnoj strukturi barske komune koja je dosegla svoje zrelo doba, razvivši administraciju koja je pokušala da odgovori izazovima dugotrajnih staleških suprotnosti, uvažavanjem kolektivnih zahtjeva koje su isticali neplemićki slojevi društva. Senatskom odlukom iz 1514. g. ukazano je da pučani treba da se okupljaju u vijeće „*come sempre hano facto*", pri čemu se vjerovatno mislilo na njihove negdašnje skupove ili na neku neimenovanu, stalešku bratovštinu. Jedna od najranije pominjanih bratovština u Baru bila je ona *Sv. Jakova* (galicijskog), kojoj je po testamentu iz 1479. godine namijenjen jedan legat. Takvi su slojevi dakle i prije navedene promjene javno i privatno postupali shodno patricijskim takmacima, simulirajući neke od obrazaca njihovog života; u Dubrovniku su se, na primjer, okupljali u bratovštini Sv. Antuna (*Antunini*), utemeljenoj sredinom XIV vijeka, i u bratovštini Sv. Lazara (*Lazarini*), osnovanoj 1531. g.[17] Može li se u tome pronaći začetak savremene ideje srednje klase?[18]

Članovi jednog ogranka, odnosno porodice Alatović, ali i neki drugi barski pučani, zasigurno su, odlukom mletačke vlasti, bili tada prognani iz Bara. To posredno potvrđuje dokument iz 1531. godine, u kojem Pietro Ma-

---

che stano in officio un'anno insieme con i nobili. Estrasordinariamente poi si fà un consiglio menor nel quale si provede alle cose, che occorrono per giornata, ove entrano i giudici vecchi et novi che sono otto, procuratori novi et vecchi che sono quattro, tesorieri nove et vecchi, il magnifico podestà misser Antonio Cocco, camerlengo misser Zan Alvise Michiel et il nodaro della terra, che sono in tutto diecinove." *Commissiones et relationes Venetae,* collegit et digessit Šime Ljubić – Tomus II, Annorum 1525. – 1553., *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, volumen octavum, Zagrabiae: Sumptibus Academiae scientiarum et artium, 1877. (dalje: *Commissiones* II), 234-235.

[15] *Commissiones* II., 235.

[16] *Povijest Hrvata, Srednji vijek*, glavni urednik Franjo Šanjek, Zagreb: Skolska knjiga, 2003, 388, 406-407.

[17] Zrinka Pešorda Vardić, Orders of Society in Ragusan Narrative Sources: The Case of *Cittadini Ragusei*, *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and/or Fiction?* Edited by Irena Benyovsky Latin and Zrinka Pešorda Vardić: Zagreb: Hrvatski institut za povijest / Croatian Institute of History, 2017, 293.

[18] Z. Pešorda Vardić, „Orders of Society in Ragusan Narrative Sources: The Case of *Cittadini Ragusei*", 294. Bogatstvo toga sloja nastajalo je akumuliranjem bogatstva, na osnovu čega su trgovci postajali građanima. „*Constat Ragusina civitas Venetae ad instar triplici ordine nobilium, sive patriciorum, civium, sive popularium, et artificium*." – S.-M. Cerva, u *Prolegomeni*, XVIII v. *Isto*, 302, 306. *Up*. „*populari"* u barskom slučaju (fusnota 25).

ria Diedo, načelnik i kapetan Bara, izvještava o Baranima koji su prethodnih godina izgnani, a sada traže dozvolu boravka u gradu. Predvodio ih je ugledni *ser Marin Allatouich*, a uz njega su u prilogu dokumenta potpisana i ostala trojica izgnanih Barana [*Marin Medi*, Marko *Cussa* i Jakov *N(S)uro*].[19] Vijeće desetorice zamoljeno je 11. decembra 1531. da uvaži njihovu molbu i omogući im nesmetan povratak u grad na nekoliko mjeseci, odnosno produžetak boravka u zavičaju.

Alatovići su boravili u Veneciji, upravo u vrijeme kada prisutnost Barana u gradu na lagunama dostiže svoj vrhunac. Izuzetno poslovni i snalažljivi ljudi,[20] već 1521. godine tamo ostavljaju značajnog traga, a bilježe ih i isprave bratovštine Sv. Đorđa i Tripuna, 1539. i 1557. g. Zbirka vrijednih isprava ove bratovštine, koju je prepisao upravo barski iseljenik, pisar Ivan Krstitelj Anastazijev Bianchi (1572/73), sadrži nekoliko spisa vezanih za barski udio u njenom članstvu; Baranin je pisar najvećeg dijela *Katastika* („*Cattastico della Scuola di SS. Giorgio e Triffon della Nation Dalmata"*), nezaobilaznog izvora o istoriji bratovštine Sv. Đorđa i Tripuna u Veneciji.[21]

Pripadnici roda Alatovića su živjeli i u Dubrovniku, gdje su se preselili vjerovatno oko 1531. g., nakon pobune i izgona od strane mletačkih vlasti. Nešto kasnije su obnovili i poslove u Baru.[22] Poslovno su bili aktivni u Baru i nakon pada grada pod vlast Osmanlija, kada preuzimaju niz dužnosti od važnosti za tamošnju hrišćansku zajednicu.

Istaknuti predstavnici roda Alatovića u XVI i XVII vijeku

U poznatim i raspoloživim istorijskim dokumentima pominje se nekoliko pripadnika ovog roda (dalje u tekstu potcrtanih), koji ostavljenim trgovima oslikavaju slijed istorijskih zbivanja u njihovom zavičaju i krajevima u kojima su Barani najvećim dijelom boravili.

Zorzi* i njegovi sinovi** [„Casa di Allatouichi*** (..) ***Casa cioe Zorzi cum li fioli"***] pominju se u prikazanom pismu barskih sudija, vijećnika i Tajnog vijeća od 10. marta 1512, upućenom Vijeću desetorice u Veneciji.[23]

[19] ASV, *Consiglio dei Dieci: Lettere Rettori ai Capi*, b. 274, ff. 58r-58v. Na dokument se ukazuje već u: Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1962, 270, 287 („DAV, Cons. dei X, Disp. dei Rett. B. 274, 58."). *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog*, 55–56. O Alatovićima u društvenim nemirima u Baru vidi: L. Čoralić, Staleški raskol – tragom građe o društvenim sukobima u Baru, 65, 66, 68.

[20] Bogumil Hrabak, Pod okriljem mletačkoga lava, *Bar grad pod Rumijom*, ur. Nikola Damjanović, Bar: Izbor, 1984, 53.

[21] Lovorka Čoralić, *U gradu svetoga Marka, Povijest hrvatske zajednice u Mlecima,* Zagreb: Golden marketing, 2001, 26.

[22] B. Hrabak, Pod okriljem mletačkoga lava, 53.

[23] *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog*, 40.

Francesco Allatovich se bilježi u izvoru od 5. decembra 1512.[24] Bio je jedan od vođa pučana u pobuni protiv patricijata 1512. g., koji je zajedno sa drugim vođom pučana, *Marcom* Medinom, pregovarao sa Mlečanima i patricijima o uslovima mira i uspostavljanju dva gradska vijeća.[25] *Allortovichij* (27. jul i 5. decembar 1512), možda pripadnik ovoga roda (ukoliko nije prije riječ o žitelju Mrkojevića),[26] zabilježen je kao jedan od rođaka napadača na jednog mladog barskog patricija - sina *Nicole de Comisa*; „(..) *et bandir precipue quelli Allortovichij et Turchovichij si trovarono in una barcha andata a quella dove erra el fiol de Sier Nicolo de Comis Nobile amazato da uno Andrea Turchovich parente deli ditti exsistente nela propria barcha* (..)".[27] Barski patriciji su tražili da se prije sporazuma o miru sa pučanima delinkventi kazne i protjeraju odnosni zločinci, ali je 28. i 29. novembra 1512. došlo do novih neslaganja, a 30. novembra i do žestokog sukoba.[28]

Januara 1521, u vrijeme barskog potestata Girolama (*Hironimo*) Soranza, kojeg su suditi malo slušali, Frano Alatović je u verbalnom sukobu s predstavnicima gradske vlasti, te je mletačka središnja vlast, uz pojačanje, tamo odlučila poslati providura flote.[29] Nakon prijema njegovih pisama o postupku i sprovedenom ispitivanju Frana *Abatovicha*, Soranzu je februara

---

[24] *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*; Marina Sanuda Odnošaji skupnovlade mletačke prama južnim Slavenom (priobćeni u izvadcih iz rukopisnih ljetopisah Marina Sanuda od godine 1496. do 1533); *Rapporti della Republica Veneta coi Slavi meridionali. Brani tratti dei diarj manoscritti di Marino Sanudo. (continuazione) 1501-1517.*; knjiga VI. (uredio Ivan Kukuljević Sakcinski). U Mletcih, 1863. Izdan troškom družtva za jugoslavensku povjestnicu i starine. U pečatnji Del Comercio. (dalje: *Arkiv* VI), 393, 396.

[25] „(..) *quali* ***populari*** *reposando et sopra dicto campo* (sc. *‚al campo de San Zorzi'*) *refreschandosi hessendomi zio relato mandai per Francesco Allatovich Marcho Medin de principali* ***capi del populo*** (..)." *Arkiv* VI., 396. Potcrtao S. M. *Up.*: Luka Dančević, Pokreti pučana na našem primorju početkom 16. stoljeća (po mletačkim izvještajima), *U povodu 460-godinšnjice pučkog ustanka na Hvaru i Visu pod vodstvom brodara Matije Ivanića*, *Pomorski zbornik*, knjiga 12, Rijeka 1974, 151.; „(..) *ad me arcessivi Franciscum Allatovichium, & Marcum Medinum plebis Præfectos* (..). D. Farlati, J. Coleti, *Illyrici Sacri* t. septimus, 99.

[26] Da je transkripcija u ovome slučaju potpuno nesigurna, svjedoči latinski prevod istog izvora u *Svetom Iliriku*: „(..) *eosque in primis e Marcovichiis & Turcovichiis mulctari exsilio, qui cum Andrea Marcovichio lembum aggressi, in quo filius erat Nicolai de Comis viri patritis* (..). D. Farlati, J. Coleti, *Illyrici Sacri* t. septimus, 98.

[27] *Arkiv* VI, 393.

[28] *Arkiv* VI, 393-394.

[29] „*Item* fo scrito a sier Hironimo Soranzo podestà di Antivari, in risposta di soe di 10, de le parole li ha dito Francesco Alatonich citadin de lì contra de lui Podestà e dil suo canzelier, e la pocha obedientia ha di quelli subditi, et *licet* habbi uno contestabele con 8 fanti et 12 cavalli di stratioti, *tamen* ordenamo al Provedador di l'armada vadi lì etc." *I diarii di Marino Sanuto*, Tomo XXIX, Venezia (Fratelli Vesentini tipografi editori), a spese degli editori (ed. Federico Stefani, Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi), MDCCCXC, c. 546.

1521. preko providura flote naloženo da se tamošnji „buntovni čovjek“ ako treba ponovo ispita i odmah pošalje u Veneciju.[30]

Don Luka Alatović (***Alloti***),[31] ratački opat (***D. Lucas Alatovich abbas***), navodi se u izvorima iz razdoblja 1510/11 - 1521/22. g. Mletački potestat *Vincenc Zane* i plemićko vijeće odredili su opatiju Sv. Marije Ratačke jednom svešteniku „plemićke obitelji; dok ju je Sveta Stolica 1512. namijenila Don Luki Alatoviću, pučaninu, za kojeg je i mletački senat 21. XI 1512. izdao odluku.[32] Poradi toga nastade u gradu velika pobuna. Iste godine, uoči Sv. Andrije, plemići i pučani latiše se oružja, i učini se strašno krvoproliće i pogiboše 62 čovjeka s obje strane: a izginulo bi ih mnogo više da se plemići ne budu zbjegli u prvostonu crkvu Sv. Jurja, i ondje se spasili dokle kotorski providur Anzolo Malipiero ne doletje u Bar sa 200 vojnika i ne utiša oluju; ali već bijahu opljačkane mnoge plemićke kuće“.[33]

Marino Sanudo zapisuje, oko 21. septembra 1510, sljedeće: „*Di Antivari, di sier Vicenzo Zen, podestà, et etiam di la comunità*. Zercha una aba-

[30] „In questo zorno, fo scrito a sier Agustin da Mula provedador di l‘armada, che havendo auto le letere di sier Hironimo Soranzo, podestà di Antivari del processo fato et examination contra Francesco Abatovich homo seditioso de lì, el fazi comandamento el prefato Francesco vengi subito di qui, et bisognando fazi lui nova eximination et mandi di qui“. *I diarii di Marino Sanuto*, Tomo XXIX, cc. 647-648.

[31] Njegovo prezime se u lieraturi i izvorima nalazi i kao: Antonić, Tonić, *Tovich, Maconich, Alloti* (I. Ostojić s pozivom na Vatikanski arhiv, *Indice* 349, f. 7‘). Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj,* sv. III, Split: Benediktinski priorat Tkon, 1965., 315.

[32] „*Sed, dum alteri alteris minime cedere vellent, pars utraque pro sua electione tuenda acriter obstitit, & sumptis armis, multos utrinque lethaliter saucios cecidisse fuerunt. Res ad Senatum delata est, ejusque tantum valuit auctoritas apud exacerbatos civium animos, ut quo tamen nescio modo, pax urbi saltem in speciem fuerit restituta, teste Marino Sanuto in Annal. mss. Illæ tamen veteres inter nobiles & populares discordiæ, veluti sopitus cineribus ignis, clam per ambitiosa homunum pectora serpebant, & in dies, quavis oblata contentionum occasione, nutriebantur adeo, ut anno demum 1512. in perniciosissimam flammam & latum incendium exarserint*; (..).“ D. Farlati, J. Coleti, *Illyrici Sacri* t. septimus, 98.

[33] Ivan Marković, *Dukljansko-barska metropolija*. Zagreb: tisak Antuna Scholza, 1902., 126. Oružani sukobi otpočeti 1507, završili su se uspostavom dva gradska vijeća 1512. godine (*Giustiniani,* 1553); *„Ma poco durò ferma la pace, perciocchè avendo due sacerdoti, uno di nobili l‘altro popolare, impetrata l‘abbazia di santa Maria di Rotezzo, et non volendo uno all‘altro cedere, corsero per questa cagione questi et quelli all‘ire et finalmente all‘armi, di manieria che dall‘una et l‘altra parte caderono sessanta due la vigilia di S. Andrea del mille cinquecento dodeci. Per la medesima cagione furono saccheggiate molte case di nobili dai medesimi popolari* (..).*“ Commissiones et relationes Venetae,* collegit et digessit Šime Ljubić, Tomus II, Annorum 1525. – 1553, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, volumen octavum, Zagrabiae: Sumptibus Academiae scientiarum et artium, 1877, 235. *Up.*: „*E sostendo con bugie, che la plebe per la cupidigia di rubbare, et per odio naturale, che suole simil gente portare alli Gentil‘huomini, suscitara pericoloso tumulto*.“ Jakov Petrov Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Rausa* (1605): Z. Pešorda Vardić, Orders of Society in Ragusan Narrative Sources: The Case of *Cittadini Ragusei*, 305.

tia di Rotazo, intervendo uno domino Zorzi de Ubertis, qual vol darla a uno altro et è mal, *etc*.“[34]

Čini se da je Giorgio de Uberti (de Ubertis, Uberti, Georgius de Obertis, Obertić), u ovim zbivanjima imao značajnog udjela. „Naime, kad su gradski knez *Vincentius Zane* i plemićko vijeće izabrali sveštenika koji će ratačkog opata naslijediti na mjestu i položaju, *Johannes de Ubertis* se založio da neko drugi, koji je kako se čini bio od druge strane, preuzme taj svešteničkі naslov.“[35] Šibenski kanonik *Juraj* de Obertis bio je komendatarni opat Ratačke opatije do 1506, kada se odrekao toga naslova; komendatar Sv. Stjepana kod Splita bio je već 1489. g.[36] Očito imajući jake veze sa Svetom Stolicom, 12. aprila 1518. imenovan je titularnim nadbiskupom Herakleje (zbog njegove smrti, već je 12. avgusta iste godine imenovan drugi), s kojim je dostojanstvom bila trajno sjedinjena komenda splitskog samostana „*s. Stephani de Pinu* (*Spina?*)“;[37] nosio je naslov apostolskog protonotara te bio opat Sv. Nikole pred Šibenikom 1485-1518. g.[38] Kako tu vijest navodi M. Sanudo još

[34] *I diarii di Marino Sanuto*, Tomo XI, pubblicato per cura di Rinaldo Fulin, Venezia, a spese degli editori (ed. Rinaldo Fulin, Nicolò Barozzi, Federico Stefani, Guglielmo Berchet, Marco Visentini, *tipografo*), MDCCCLXXXIV, c. 390.; *Arkiv* VI., 357, 359. Vincenzo (Vicenzo) Zen, *qu. sier Piero,* „*Podesta et Capitanio“*, 1507-1512. Bio je potestat „*in Antivari anni 3 e mexi 3“*; zapravo pet godina i tri mjeseca. S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 221.

[35] D. Farlati, J. Coleti, *Illyrici Sacri* t. septimus, 98.

[36] Juraj de Ubertis je imao od 1513. do 1518. isplaćivati penziju (*pensio*) dračkom nadbiskupu Gabrijelu godišnju penziju od 23 dukata. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj,* sv. III, 279, 315; D. Farlati, J. Coleti, *Illyrici Sacri* t. septimus, 98-99.

[37] „(T. 33 1/3 fl)“; *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi : sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, Volumen tertium, Saeculum XVI ab anno 1503 complectens, quod cum societatis Goerresiane subsidio inchoavit Guilelmus Van Gulik, absolvit Conradus Eubel, Monasterii MDCCCCXXIII, sumptibus et typis librariae Regensberianae, 208.

[38] Godine 1480. preuzeo je mjesto mansionara u zadarskoj katedrali. „Šibenska opatija sv. Nikole u luci prešla je u XV st. u komendu - privremeno povjeravanje — redovniku, a kasnije dijecezanskom svećeniku.“ Nadarje je podjeljivao šibenski biskup, a nadarbenik je nosio naslov opata sv. Nikole i sv. Benedikta. Ipak je prihode od nje skupljao biskup Luka Tolentić. Oberti je 13. septembra 1486. kao naslovni opat preuzeo šibensku crkvu Sv. Benedikta, koja je tada postala zbornom (*collegiata*), s priorom i pet pomoćnika („quattro capellani“). „God. 1486. komendator, opat Juraj de Obertis, skupio je nekoliko svećenika oko crkve Sv. Benedikta (danas Sv. Barbare), a stanovali su u kući uz nju.“ Petar Runje, Don Juraj Zubina, svećenik hrvatske knjige (o. 1400 –1480), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 45, Zadar 2003, 34; Josip Soldo, Crkvene prilike u Šibeniku u 15. stoljeću, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3-6, Zagreb 1979-1982, 107, 113; Krsto Stošić, Tvrdjava sv. Nikole, *Narodna Straža*, god. VIII, br. 13, Šibenik, 7. travnja 1928, 4. Obertis se pominje i u vezi sa optužbama na račun dominikanca Vinka de Andreisa, biskupa Otočca (1493-1520); Andreis je, dok je boravio na papinom dvoru, bio optužen zbog sklonosti prema nećaku Nikoli i stavljen na sud. Vinko je za tu optužbu krivio Jurja de Obertisa. Mile Bogović, Moji predšasnici biskupi - u Senju, Otočcu, Krbavi,

Sl. 1. Otisak pečata Luke Alatovića, Bar, 1587. Photo: Nella Lonza.

1510, prema izvještaju gradskog potestata, i po svoj prilici, plemićkog vijeća, u gradu je nastao pravi metež i veliko zlo.[39]

U vrijeme barskog nadbiskupa Jeronima *de Montagna*, 1514. godine, papa Lav X[40] je Ratačku opatiju dodijelio barskom kleriku Luki *Toviću*, koja mu je bila određena odlukom Senata („*Idem Pontifex hoc anno Sacerdotium Rataciense contulit Lucae Tovichio Clerico Antibarensi, eique ejusdem possessio a Senatu decreta fuit, Sanuto auctore,*[41] *XI. Kal. Decembris.*“).[42] Sanudo za novembar 1513. bilježi: „*A dì 21, luni*“ – „Fu posto, per li consieri, che sia dà l'abazia di Rotazo, diocesi di Antivari, a domino Luca Allatovich clerico antivarense, qual l'ha auta dal Papa, *ut in parte*. E fu presa.“[43] Možda otuda potiče znamen na pečatu koji je 1587. godine koristio istoimeni izdanak Alatovića.

Modrušu, Vinodolu i Rijeci, *Senjski zbornik*, 42-43, br. 1, Senj 2015-16, 70. Melchiorre Oberti i njegovi nećaci pripadali su Vijeću plemića Skradina. *Il Re d'armi di Sebenico, con illustrazioni storiche*, di F. A. Galvani, Volume I. Venezia, Pre. Stabil. Tip. di Pietro Naratovich, 1884, 19 (na tabli XVIII, br. 42, dat je grb Obertija); I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj,* sv. III, 278, 299, 302.

[39] S. Marković, Izvještaj potestata Andrije Capella o građanskim nemirima u Baru 1512. godine, 187.

[40] Giovanni de' Medici, sin firentinskog kneza Lorenza Veličanstvenog, bio je papa od 1513. do 1521. g.

[41] M. Sanudo jedno razmatranje stanja u Baru navodi 4. novembra 1513: „Fu posto, per li consieri, expedir li capitoli di oratori di Antivari per Collegio a bossoli e balote, qual avesseno quella autorità come fosseno presi in Pregadi. 19 di no, 121 di si.“ *I diarii di Marino Sanuto*, Tomo XVII, Venezia (Fratelli Vesentini tipografi editori), a spese degli editori (ed. Federico Stefani, Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi), MDCCCLXXXVI, c. 275.

[42] D. Farlati, J. Coleti, *Illyrici Sacri* t. septimus, 99.

[43] *I diarii di Marino Sanuto*, T. XVII, c. 330, 332.

Sl. 2. *Scuola Dalmata S.ti Giorgio e Trifone,* Venecija; photo: Trip Advisor.[47]

„*D. Lucas Alatovich abbas monasterii S.te Marie de Rataz de Antibaro confessu fuit recepisse ipp. duos secundum legatum a D. Thesaurariis S.te Marie*."[44] *D. Lucas Alatovich* je 28. maja 1521. primio 2 perpera kao izvršenje testamenta Marina *Jacobi de Lebro*, koji je umro čak 52 godine ranije – 1469. g. Navedenu oporučnu odredbu izvršavaju tada rizničari dubrovačke katedrale jer su izvorni izvršitelji ostaviočeve volje bili pomrli. Don Luka Alatović je umro prije 8. avgusta 1522, jer se upravo zbog njegove smrti Ratačka opatija dodjeljuje drugom komendataru, Mlečaninu i kardinalu Francescu Pisaniju (1522-1553):[45] „*Francisco tituli S. Marie in Porticu commendatarius monasterii S. Marie de Rotezzo ordinis S. Benedicti Antibaren. diocesis per obitum Luce Alloti*."[46]

Ne bi se mogla isključiti ni poveznica don Luke Alatovića sa bratovštinom Sv. Đorđa i Tripuna u Veneciji (*Scuola dei SS. Giorgio e Trifone,*

[44] Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Distributiones testamentorum*, ser. 10.2, sv. 28, f. 35v (28. 5. 1521). Snimci dokumenata iz DAD ustupljeni su mi ljubaznošću prof. dr. sc. Nelle Lonze, koja je njihove transkripcije kolacionirala, na čemu joj, kao i na vrijednim napomenama i saopštenim podacima, najljepše zahvaljujem.

[45] Smrću Obertisa, u Mlecima je 27. avgusta 1518. izglasana dodjela posjeda benediktinske opatije Sv. Stjepana kod Splita Francescu Pisaniju (1494-1570). Kardinal od 1517, Pisani je imenovan biskupom Padove 8. avgusta 1524, a đakonat Sv. Marije *in Porticu* dobija 27. februara 1527. *Santa Maria in Portico* crkva je na trgu Campitelli u Rimu. Pisani će je i kasije držati u komendi. Pokrovitelj umjetnosti, zaslužan je za gradnju *ville Pisani* kraj Montagnane (Veneto), koju je 1552. g. projektovao Andrea Palladio.

[46] Jadranka Neralić, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u tajnom vatikanskom arhivu, od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII stoljeća – Schedario Garampi*, sv. 1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2000, 111.

[47] <ahref="https://www.tripadvisor.com.pe/LocationPhotoDirectLink-g187870-d3211414-i263697157-Scuola_Dalmata_S_ti_Giorgio_e_Trifone-Venice_Veneto.html#263697157">
Esta foto de Scuola Dalmata S.ti Giorgio e Trifone es cortesía de TripAdvisor (31. 8. 2018).

Scuola Dalmata, *Scuola degli Schiavoni*),[48] u svojstvu njenog člana. U katastiku, zbirci isprava ove bratovštine, našla se presuda od 1. avgusta 1539. u vezi sa nasljedstvom pok. Luke Alatovića.[49] Međutim, ukoliko se, kao i u prethodnom slučaju, nije radilo o izvršenju oporučne odredbe preduzete nakon dugog niza godina (po ovome dokumentu ako je u pitanju bio opat Luka), neposredna veza te sudske odluke s bratovštinom nije evidentna.

S druge strane, priloženi snimak otiska pečata, sa dokumenta nastalog u Baru 1587. godine, koji se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku (*Isprave i akti 16. st., Miscellanea saec. XVII*), vjerodostojno je svjedočanstvo tradicija društvenog života i u bitno promijenjenim istorijskim okolnostima. Na pismu upućenom vlastima Dubrovačke Republike od Luke Alatovića iz Bara, nalazi se otisak jajolikog grbovnog pečata (*sigillum minus*), koji u pečatnom polju sasvim izvjesno odražava znamenje toga roda. Svojom višeslojnom simbolikom indicira njegovu opstojnost, hrabrost pred izazovima, ali i privatnu i javnu religioznost. Kao vanjski element isprave, slikovnim karakteristikama koje se mogu odvojeno analizirati, posebno doprinosi barskoj sigilografiji i heraldici. Njime je autentifikovana, dopunjena i potvrđena isprava povjerljivog sadržaja, ali su saopšteni i dragocjeni podaci o genealogiji vlasnika pečatnjaka.

Prikaz uspravljene životinje, koja moguće drži mač, čija je oštrica usmjerena ka glavi štita, okrenut je ka simbolu vlasti. Nazire se nosilac dostojanstva, moglo bi se pretpostaviti - znak najvišeg duhovnog autoriteta u katoličkom svijetu – papinska tijara: visoka konično-ovalna „*mitra turbinata*",[50] kapa ukrašena krunama, koja se završava blagim šiljkom, globusom na kojem

[48] „Bokelji, Budvani i Barani u Mlecima su se isticali kao vrsni pomorci (kapetani, mornari, barkarioli, gondolijeri), obrtnici zaposleni u svakovrsnim pogonima mletačkoga arsenala, kao obnašatelji svećeničkih i redovničkih službi i zvanja, ali i kao državni činovnici pri mletačkim magistraturama. O njihovu ugledu među istočnojadranskom useljeničkom skupinom posvjedočuje i činjenica da su upravo Kotorani i Barani među najzaslužnijima za utemeljenje hrvatske bratovštine sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni, Scuola dei SS. Giorgio e Trifone*) 1451. godine te su sveci zaštitnici Kotora i Bara, sv. Tripun i sv. Juraj, ujedno postali (uz sv. Jeronima) i glavni padroni rečene bratimske udruge." Lovorka Čoralić – Maja Katušić – Maja Matasović, Svjedočanstva uklesana u kamenu – grobnice i nadgrobni natpisi Bokelja, Budvana i Barana u Mlecima i na otocima mletačke lagune (16. – 19. stoljeće), *Croatica Christiana periodica*, god. 40, br. 78, Zagreb 2016, 106.

[49] Archivio Scuola Dalmata (ASD), *Cattastico della Scuola di SS. Giorgio e Trifone della Nation Dalmata*, f. 64r (1. avgust 1539). Savo Marković, *Studia Antibarensia*, Perast: Gospa od Škrpjela, 2006, 164, 165.

[50] Papskom bulom Klementa V, sastavljenom u Lionu 1306, opatu Ripolla je dozvoljeno da narod blagoslovi *more episcoporum*; čini se da je ta povlastica proizilazila iz ranije, koju je izdao papa Bonifacije VIII 1297. g., kojom je opatu Ripolla bilo dozvoljeno da nosi bijelu mitru i prsten. Manuel Castiñeiras, The portal at Ripoll revisited: an honorary arch for the ancestors, *Romanesque and the Past*, Leeds: British Archaeological Association, Manley Publishing, 2013, 139.

se nalazi krst. Dok tri krune na tijari (*triregnum*) indiciraju tri sloja Božjeg kraljevstva (Pakao, Čistilište i Raj) te tumače i u vezi sa trostrukom podjelom univerzalne Crkve: borbenom, ispaštajućom i proslavljenom (*Militans, Penitens, Triumphans*), izgleda da ispod nje padaju trake. Ostali znakovi ranga na pečatu mogli bi sugerisati plašt, mitru (koju po posebnoj povlastici nose i neki opati) odnosno nazad okrenuti duždevski rog (krunu mletačkog dužda obličja frigijske kape), no time bi se već zašlo u područje domišljanja o ugraviranom sadržaju. S referencom na društveni položaj i crkvenu službu, ovakva kompozicija mogla bi sugerisati događaj koji je obilježio istoriju roda Alatovića 1512. g., kada su potestat i kapetan Zen i plemićko vijeće Bara odredili opatiju Sv. Marije Ratačke jednom svešteniku patricijskog roda, dok ju je Sveta Stolica namijenila pučaninu don Luki Alatoviću.

Ukoliko se na grbovnom pečatu uistinu nalazi mač (a ne npr. žezlo ili luč), kojega vuk pridržava, mogao bi simbolisati borbeni duh Alatovića i prijetnju neprijateljima familije, osnažene amblemom eklezijastičkog dostojanstva.[51]

*

Ser Marin Allatouich (**Alatouich, Alatovich**), 11. jul, 11. decembar 1531. Pobunjenik protiv mletačke vlasti, proglašen je razbojnikom i izgnan,[52] nakon čega je prešao u Dubrovnik.[53] U ime još trojice izgnanika, tražio je 1531. povratak u grad na nekoliko mjeseci, živeći mirno i tiho u proteklom periodu i izmirivši se sa sugrađanima i strancima. O tome je, o njegovoj poslušnosti, kao i o njegovoj potrebi produženja boravka u Baru, potestat Bara Pietro Maria Diedo pisao Vijeću desetorice. Moguće je da je to **Marko**, otac Petra Alatovića, prokuratora koji je 1557. g. boravio u Veneciji.

[51] Savo Marković, Vrijedno nasljeđe kolektivne memorije: dva barska pečata na spisima iz XVI i XVII vijeka, *Agora*, br. 122; *Pobjeda*, god. LXX, br. 17534, Podgorica, 6. oktobar 2014, 1, 8.

[52] „(..) *concesse a quatro Antiuarani per quelle a tempo banditi (..) di quelle se contien del loro bando, che dicte quattro potessero repatriar libere in questa Citta Vostra per alquanti mesi, come in quelle (sc. lettere) se contien perho essendo venuti de qui li sopranominati tra loro, et altri infra dicto tempo uiuendo pacifice et quiete et essendo richiesto ad instantia de ser Marin Allatouich douessi dar aduiso a Vostre Excelentissime Signorie del suo pacificarsi con tutti tanto terreri quanto forensi sui suspecti. Similiter di sua partita de qui in tempo assignatoli non potendo recusar a tal loco iuxta richiesta, mi ha parso riuerentemente dar submixione a Vostre Excelentissime Signorie de sua obedientia ut supra esser stato obedientissimo come per sua presentation de li potrare esser cerciorate nec plura per non esser tedioso de quello*, (..). „11 Decembris 1531. Receptum 16 Augusti 1532 Antibarum dicit obedienciam Marini Alatouich baniti“. *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog*, 55–56.

[53] Kao izgnanici navedeni su: „*Marin Madi, Marco Cussa, Jacomo Suro, Marin Alatovich*“. Đ. Bošković, *Stari Bar*, 270, 287. Ratački opat 28. januara 1531. bio je Marin Medin („*a quelli ne se atrouauano de qui, qual sonno labbate de Rotezo Marin Medin*“). *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog*, 55.

„***Marcus Fior det. Alattovichio***“; **Marko** (**Cvjetkov**?) **zvani Alatović**, ime je uklesano na grobnom spomeniku koji se nalazio s lijeve strane u klaustru venecijanskog samostana S. Francesco della Vigna:[54]

SEPVLCHRVM MARCI FIOR DET[to]**.**
ALATTOVICHIO ET SVORVM
HAEREDV[m]**. MDXXI. DIE XX MAII.**

„Grob Marka Fiora, zvanog Alatović, i njegovih nasljednika 1521, dana 20. maja.“ Natpis je sada izgubljen. Sepulhralni monument **Marka Fiorovog** zvanog **Alattovicchio** i njegovih nasljednika, podignut 20. maja 1521, otkriva ime njegovog oca, koje će u tom rodu istorijski izvori u Baru ponovo zabilježiti 1630. g., ali i moćnu porodicu, utemeljenu u Veneciji.[55] Kako je uloga Barana u životu bratovštine Sv. Đorđa i Tripuna bila znatna, u Veneciji se i u XVII v. nalaze oni s imenom od kojeg je moglo biti izvedeno odnosno prezime ili zapisan patronim.[56]

Godine 1557, Katarina, kćerka Nikole Rezenića (*Reisinichi*; Reževići u Paštrovićima?) iz Bara, posredstvom prokuratora **Petra Markovog Alatovića** potražuje od bratovštine Sv. Đorđa i Tripuna u Veneciji 10 dukata.[57]

U vezi sa ovim podatkom indikativan je izvor koji kao opunonoćenika bratovštine Sv. Đorđa i Tripuna u Veneciji 27. septembra 1557. bilježi barskog iseljenika Petra Fiora („*missier **Pietro Fior** habitante a Venezia”*).[58]

---

[54] „Samostan i crkva S. Francesco della Vigna ubrajaju se među mletačke crkvene i samostanske ustanove s kojima su Hrvati, osobito franjevački redovnici, stoljećima održavali posebno učestale veze. Tamošnja crkva sv. Franje »u vinogradu« zasigurno je – uz teško nadmašivu baziliku S. Maria Gloriosa dei Frari – vodeće središte franjevačkoga reda u Mlecima. Podignuta je u 13. stoljeću na mjestu gdje se, prema legendi, nalazila crkvica Sv. Marka. U 16. stoljeću zdanje pregrađuju Jacopo Sansovino i Andrea Palladio. Riječ je o jednobrodnoj građevini u unutrašnjosti ukrašenoj brojnim slikarskim uradcima mletačkih majstora kista (Girolamo Santacroce, Jacopo Palma Mlađi, Domenico Tintoretto, Giovanni Bellini i drugi). (…) Smješten nedaleko od sjedišta hrvatske bratovštine Sv. Jurja i Tripuna, samostan je oduvijek imao iznimno dobre veze s hrvatskom zajednicom, čiji su brojni članovi i podupiratelji nerijetko bili franjevački redovnici iz samostana *della Vigna*.“ L. Čoralić – M. Katušić – M. Matasović, Svjedočanstva uklesana u kamenu, 116, 117.

[55] Emmanuele Antonio Cicogna, *Corpvs delle iscrizioni di Venezia e delle Isole della Lagvna Veneta*, t. I., Biblioteca orafa di Sant‘Antonio abate, Venezia 2001, 445 (*chiesa S. Franceseco della Vigna*, br. 155).

[56] *Fiorin di Nicolò d‘Antivari* bio je član Velikog vijeća (*Capitolo Grande*) „*della Veneranda Scuola di San Giorgio e Trifone della Nation Dalmata“* 1635-1661; član odbora (*II di nazion*) 1637., 1640., 1653. g.; jedan od desetorice dekana (*Degan di mezzo anno*): 1638, 1645, 1649, 1654, 1661. g.; dekan: 1645. g.; *Guardian di mezzo anno*: 1647. g.; član odbora za gradnju (*II sopra fabriche*): 1648. i 1653. g.; zamjenik predstojnika (*Vicario*): 1650. g.; sindik bratovštine: 1656. g. S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 776-777.

[57] Lovorka Čoralić, Iseljenici iz grada Bara i hrvatska bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima (XV-XVII stoljeće), *Hrvatska obzorja*, Časopis Matice hrvatske, br. 1-4, Split 2006, 62.

[58] Archivio della Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone (ASD): *Cattastico della Scuola*

Moguće je da je Petar Markov Alatović sin Marka Alatovića, pomenutog na nadgrobnom natpisu u klaustru crkve S. Francesco della Vigna, a podatak da se u dokumentu iz 1557. godine bilježi i Petar Fior ostavlja mogućnost, zapravo pretpostavku, da su se prezime, odnosno patronimik Alatović i Fior odnosili, makar kada je riječ o useljeničkom ogranku, na istu porodicu.[59] Indikativno je da se na osnivačkoj skupštini bratovštine Sv. Đorđa i Tripuna 1451. g. (koja je tada bila u sklopu crkve Sv. Ivana od Hrama ili Sv. Ivana Furlanskog; vlastito sjedište je izgradila 1551. g), među utemeljivačima pominje i *mistro Mathio de Fior sartor*, čije očevo ime, odnosno prezime, upućuje na barskog iseljenika Petra Fiora, zastupnika bratovštine 1557, ali i na prezime muža Viktorije, sestre Viktora Besalija (*„quondam Hieronymi Floris de Antibaro"*), 1591. g.[60]

Missier ***Piero*** (**Petar**) ***Fior***, barski iseljenik „*habitante a Venezia*", bio je zastupnik bratovštine Sv. Đorđa i Tripuna u Veneciji 27. septembra 1557.[61] U testamentu Ivana Petrova s Visa[62] od 11. aprila 1549, stanovnika župe S. Pietro di Castello u Mlecima, osim njegove žene, za izvršitelja posljednje volje imenuje se i Pietro Fior, njegov prijatelj i osoba od najvećeg povjerenja i odanosti. Njima se prepušta izbor oporučiteljevog posljednjeg počivališta.[63] Višanin je bio vlasnik zemljišta u Valle di Jesolo u mletačkoj laguni te terena u Spiču kraj Bara. ***Betini***, nećakinji Pietra Fiora, ostavio je 100 dukata. U završnom dijelu oporuke, Ivan Petrov je imenovao svoju ženu Isabettu i Pietra Fiora za glavne nasljednike sve svoje preostale imovine. Dodijeljenu imovinu imali su da uživaju doživotno, osim što je Pietru dopustio da od naslijeđenog novca slobodno raspolaže sa 100 dukata, a nakon njegove smrti imetak u cjelini da pripadne „*a mia Scuola degli Schiavoni*". Testament je otvoren 1. aprila 1552. g.[64]

di SS. Giorgio e Trifone della Nation Dalmata (*Cattastico*), f. 188v (27. septembar 1557). Lovorka Čoralić, *Barani u Mlecima, povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*, Zagreb: Dom i svijet; Hrvatsko građansko društvo Crne Gore Kotor – Podružnica Bar, 2006, 123.

[59] L. Čoralić – M. Katušić – M. Matasović, Svjedočanstva uklesana u kamenu, 118.

[60] DAD, *Testamenta notariae* (dalje: TN), sv. 48, f. 88v. S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 585.; L. Čoralić, *Barani u Mlecima,* 125.

[61] L. Čoralić, *Barani u Mlecima,* 123, 125.

[62] Trgujući vinom i poljoprivrednim proizvodima s istočnojadranske obale, uskoro je stekao priličan imetak i razgranate poslovne veze. U Mlecima je imao spremišta i dućane za prodaju vina (u blizini crkve S. Domenico u Castellu), i snabdijevao arsenal raznim potrebnim sirovinama. Lovorka Čoralić, Hrvatski iseljenici u Mlecima i Scuola grande S. Rocco, *Croatica Christiana periodica*, god. 33, br. 63, Zagreb 2009, 71.

[63] Lovorka Čoralić, Višanin Ivan Petrov – istaknuti hrvatski poduzetnik u Mlecima u XVI. stoljeću, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, br. 19, Split 2005, 116-120.

[64] Ivan Višanin je obavljao funkciju predstojnika Bratovštine 1541, 1544, 1549. i 1551. g. Njegovom zaslugom bratovština Sv. Đorđa i Tripuna je 1551. g. sklopila ugovor s mletačkim graditeljem Giovannijem de Zanom i kiparom Pietrom da Salòom, koji su radili na uređenju pročelja novog sjedišta bratovštine. Lovorka Čoralić, Iseljenici sa otoka Visa i hrvat-

Sl. 3. Fasada crkve *S. Francesco della Vigna:* Andrea Palladio[65]

ska Bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima, *Croatica Christiana periodica*, god. 28, br. 54, Zagreb 2004, 114-115.

[65] Photo: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Facade_of_San_Francesco_della_Vigna_(Venice).jpg#/ media/File:Facade_of_San_Francesco_della_Vigna_(Venice).jpg (11. 8. 2018).

Sl. 4. Klaustar samostana *S. Francesco della Vigna*[66]

Sl. 5. Grobne ploče u klaustru samostana *S. Francesco della Vigna*[67]

[66] Photo: Di Didier Descouens - Opera propria, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=41286759 (11. 8. 2018).

[67] Photo: Di Didier Descouens - Opera propria, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=41299423 (11. 8. 2018).

Đuro (Đorđe) Alatović, pomorski trgovac iz Bara, zabilježen je u ispravama razdoblja 1562/70. g. Vrlo vjerovatno se on pominje već u inventaru imovine jednog od najbogatijih trgovaca iz Bara, Ivana Ferra, u kontekstu zapisa o 10 dukata za jednu peču kariseja: „*Un scritto di Zorzi Altomichio de ducati 10 per una pezza di carisea*“, 1562. godine.[68] Brat je Luke Alatovića; bilježi se i u izvorima iz 1587. (*messer* ***Zorzi Alatovig***), 1591. (*messer* ***Zorzi Alatovich***) i 1594. g. (***Georgius Alattouich*** *Antibarensis*).

Bavio se pomorsko-trgovačkim, a izvjesno i obavještajnim poslovima na relaciji Bar – Dubrovnik.[69] Upisao je 1569. g. u notarske knjige dubrovačke države pomorsko osiguranje tereta koji je bio uskladišten u potpalublju i na palubi brigantina pod zapovjedništvom patruna Stijepa Marinova Kovačića (*Ragugea*, iz Osojnika). Godine 1570. u Dubrovniku je obavio pomorsko osiguranje brodskog tereta ulja koji je ukrcao u Baru u brigantin istog patruna, prevezao ga i iskrcao u Dubrovniku.[70] Pišući dubrovačkim vlastima iz Bara 10. maja 1587, Luka Alatović navodi da će ga jednako pouzdano, dok on bude u Dubrovniku, njegov brat *Zorzi*, istinski službenik, zamjenjivati u svim neophodnim poslovima isplata, prijema i odašiljanja pisama.[71]

Đuro se pominje u Lukinom testamentu i prilikom izvršenja te izjave posljednje volje. Testator je 26. jula 1591. odredio da, ukoliko budu preminuli njegova kći Kate i njena djeca, a u to vrijeme budu živi *Zorzi Alatovich*, odnosno njihov rođak *Zorzi Passaponta*, svakom od njih do kraja života treba godišnje da bude isplaćivano po 20 škuda od 36 dinara.[72]

Shodno istom dokumentu, bio je i osoba od povjerenja Barske nadbiskupije. Luka navodi da mu je gospodin Đuro predao jednu manju škatulu i jednu vrećicu sa dragocjenostima Barske crkve („*beni della chiesa di Antivari*“), da bi ono što je u njima spasio zavještaočevi prokuratori položili na neko sigurno i bolje mjesto, „*fino sara bisogno di detta chiesa*“.[73]

U pomenutom testamentu se još navodi da ostaviočev brat, *messer Zorzi Alatovich*, kao i rođak, *Zorzi Passaponta*, u odnosu prema ostalim Lukinim rođacima koji su mu nešto dugovali nisu trebali ništa potraživati, jer im je ostavitelj to oprostio („*di tutto quello me dieno dar sia perdonadi et che non daga niente a niuno*“).[74]

[68] Lovorka Čoralić, Trgovac i poduzetnik Ivan Ferro iz Bara, *Bibliographica*, sv. 3, Zagreb 2009, 43.

[69] Josip Luetić, O pomorsko-gospodarskim vezama Boke Kotorske i Dubrovačke Republike XVI – XIX stoljeća, *Naše more*, god. XXXVII, br. 3-4, Dubrovnik, prosinac 1990, 161.

[70] Josip Luetić, O međunarodnoj djelatnosti moreplovaca, trgovaca i brodova iz Herceg-Novog, Perasta, Kotora, Budve i Bara u pomorskoj privredi Dubrovačke Republike 1566/1650, *Boka*, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 17, Herceg-Novi 1985, 56.

[71] DAD, *Isprave i akti 16 st*., *Miscellanea saec. XVII* (ser. 76). sv. 463, br. 7.

[72] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 162r.

[73] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 163r.

[74] DAD, TN, 10.1, sv. 49, ff. 163v-164r.

Nekoliko godina kasnije Đuro i njegov sin se pominju na margini prepisa iste izjave posljednje Lukine volje, u postupku njenog izvršenja. Prema zapisu od 9. jula 1594., *Georgius Alattouich Antibarensis* se navodi u vezi sa predajom 52 žbana barskog ulja („*quinquaginta duos sbanna olei Antibarensis*“) za prodaju u Dubrovniku.[75] *Žban* je manja bačva, sinonim za malu posudu; tip drvene posude za tečnost (10-15l), burilo. Od prihodovanog su isplaćeni preko g. Ivana Marinovog Restija i ortaka, odnosno zavještaočevih epitropa. Odnosnom zabilješkom u vezi sa pošiljkom ulja indicirano je i pismo velečasnog prezvitera Antonia *Thomæ*, jednog od legatara i barskog vikara u vrijeme nadbiskupa Ambroza Antuna Kapića (Osor, 1529. – Budva, 1598).

Đurov sin bio je **Jakov** (Jakob; „***Jacobus Alattouich** filius prædicti **Georgii***“), koji se pominje 3. i 9. jula 1594,[76] a nešto prije 1630. g. kao pokojni.[77] Unosom od 9. jula 1594. na odnosnoj oporučnoj ispravi, Jakov i sveštenik Francesco Novelli, dubrovački žitelj s barskom rođačkom poveznicom,[78] primivši izvršenje, izjavili su da drže i smatraju epitrope testamenta Luke Alatovića imunim od bilo kakvih i bilo čijih zahtjeva i uznemiravanja.

Jakov se pominje i kao prokurator (prema notarskoj prokuri sastavljenoj 12. oktobra 1594); zabilješkom od 19. oktobra 1594, prilikom izvršavanja testamentarne odredbe dekujusa Luke koja se odnosila na zavještanje **Ivanu** Alatoviću („*Jacobus **Alatovich** procurator **Joannis** Alatovich legatarii*“),[79] izjavio je da je primio od epitropa oporuke 30 talira za navedenog legatara, odričući se svih potraživanja po tom osnovu.

*Jacobus **Alatovichius**, **Jacomo Alattouich*** (**Jakov Alatović**), odredbom barskog nadbiskupa Marina Bizzija od 6. januara 1611. postavljen je za jednog od prokuratora crkve Sv. Marije, koja se nalazila izvan gradskih zidina.[80] Moguće da je, kako nagovještavaju raspoloživi, imao sina i kćerku. Vjerovatno je umro prije 1630. g., kada se bilježi da je i njegov sin bio pokojni: „*quondam **Florio** di quondam **Jacomo Alattouich***“;[81]

Florio (Cvjetko – shodno navedenom nadgrobnom spomeniku u Veneciji iz 1521. g.?) bio je vjeren vjerovatno pripadnicom roda **Pasquali**, koja

[75] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 161v.

[76] *Isto*.

[77] S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 568.

[78] Dubrovački žitelj, sveštenik Frano Pavlov iz Bara, u testamentu od 20. juna 1585. za svojeg univerzalnog nasljednika određuje rođaka Frana: „*Lasso l'herede mio universale Venerabile messer pre Francesco sopradetto Novelli, et anchora l'instituisco per lo mio epitropo, et esecutore di questo mio ultimo Testamento*, (..).“ DAD, TN, 10.1. sv. 46, ff. 246r, 247r.

[79] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 164r.

[80] Marin Bizzi, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Budva: Opštinski arhiv – Budva, 1985., 68.

[81] S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 568.

se 1630. g. pominje kao *Zitella*.[82] Isti izvor navodi i da je „***B. M.*** *di quondam* ***Jacomo Alattouich***“ bila *moglie*[83] – vjerovatno nekog od pripadnika familije Pasquali.[84]

Zuane, Joannes Alatovich (**Ivan Alatović**) je naveden kao rođak – jedan od primalaca legata po testamentu Luke Alatovića od 26. jula 1591: 30 talira trebalo je isplatiti njemu ili njegovom nasljedniku („*Item lasso a mio* ***parente Zuane*** *Alatovich talari trenta per amor li ho portado sia dato a lui over suo herede*.“).[85] Dana 19. oktobra 1594. ostaviočev sinovac Jakov će se pojaviti kao prokurator rođaka Ivana, te od epitropa za njega primiti 30 talira, odričući se svih prava i potraživanja po tom osnovu.[86]

Frano Alatović bio je trgovac; 1594. g. je pored ulja nabavljao i soljeno meso.[87] Pominje se 9. jula 1594. u zapisu na margini testamenta svojeg rođaka, pok. Luke Alatovića, u vezi sa njegovim izvršenjem koje se odnosilo na prodaju ulja: („*et affirmaverit* ***Franciscus Allatouich gener*** *eiusdem quondam Lucæ*“).[88]

D. Luca Alattouich (***Alatouichi***) se pominje u izvoru od 25. marta 1630, kada je posredstvom generalnog vikara u Baru Petra Samuelija doveden da održi misu u crkvi sv. Marije u Baru, umjesto suspendovanog *D. Antonia*. Naveden je i kao svjedok istog dokumenta.[89]

Sacristivko Alatouich, takođe se pominje kao svjedok dokumenta iz 1630. g., kada potvrđuje svjedočenje *Don Francesca Pasqualija*, ili *Nicola Nasiachija*: „rečeni Vikar *Don Pietro Samuelli* u petak, 25 (?) marta 1630, pretvarao se vrijeđajući me javno u crkvi sv. Marije ružnim riječima i govoreći mi: sramotni nitkove, gdje je vaš brat *Don Antonio*, zašto ne drži misu kad ima obavezu? A on je obezbijedio *Don* ***Lucu Alatouicha*** da za njega drži misu. Navedeni vikar je ovo rekao kako bih ja otišao na imanje da bi me ubili. Budući da sam od strane prijatelja bio upozoren, poslao sam mojeg brata umjesto da ja odem.“[90] O njemu nema drugih raspoloživih podataka, pa bi se

[82] Burime dhe Materiale për historinë e Shqipërisë 3, *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë veriore e të mesme në shekullin XVII*; teksti origjinal dhe përkthimi përgatitur nga Injac Zamputi, vëll. I (1610-1634), Burime dhe Materiale për historinë e Shqipërisë 3, Tiranë: Universiteti Shtetëror, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1963. (dalje: I. Zamputi), 406.

[83] I. Zamputi, 406.

[84] S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 568.

[85] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 163v.

[86] „*Die XIX Octobris 1594 / Jacobus Alatovich procurator Joannis Alatovich legatarii suprascripti, ut de procura constat in procuris Notariæ sub die 12 mensis presentis sponte est confessus se recepisse a suprascriptis epitropis talaros triginta secundum formam legati. Renunciando.*“ DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 164r.

[87] J. Luetić, O međunarodnoj djelatnosti moreplovaca, trgovaca i brodova iz Herceg-Novog, Perasta, Kotora, Budve i Bara u pomorskoj privredi Dubrovačke Republike 1566/1650, 65.

[88] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 161v.

[89] I. Zamputi, 406.

[90] *Isto*.

možda moglo pretpostaviti da je *Sacristivko* lično ime koje je nastalo od lat. *sacristia*, naziva crkvene odaje koja u samostanima može biti i odijeljena od crkve, a u kojoj se preoblače prezviteri i akoliti te poslije službe odlažu kazule, stole, pluvijali i dr., liturgijski predmeti (kaleži, patene, pikside), a često i župni registri. U sakristijama se čuvaju hostije i posvetno vino. Obično zabranjene za ostale osobe osim za one koje služe obred, za sakristije je zadužen sakrstan (ital. *sacrista*, *sacrestano*).

Luka Alatović, veletrgovac i pomorski preduzetnik, posjednik i obavještajac

Hronološki nekoliko decenija unatrag, od pripadnika roda Alatović, najviše podataka sačuvano je o Luki, svakako jednom od njegovih najistaknutijih predstavnika. **Luka (Luko)**[91] **Alatović** (***Alatovig***, ***Luca Alatovich Antibarensis***), bio je veletrgovac i pomorski preduzetnik, koji se najkasnije 1572. godine nastanio u Dubrovniku.

Prema dokumentu od 3. novembra 1571, Luko Alatović iz Bara je „za svoj račun“ osigurao teret ulja koji je bio ukrcan na pristaništu u Baru i otpremljen brodom u Dubrovnik. Taj posao pomorskog osiguranja, uz 3% rizika, obavili su dubrovački veletrgovci Frano Sorgo (Sorkočević), Kleme i Sigismund Gučetić, Marin Bucignoli i dr.[92] Luka se možda već tada bio iselio u Dubrovnik, ili je to, s obzirom na svoje poslovne veze, ubrzo nakon toga imao u planu.[93] U Dubrovniku je osigurao teret-pošiljku čuvenih engleskih štofova, posebno tipa kariseja, koji je u Londonu ukrcao Nikola Gučetić; ta je pošiljka bila osigurana za putovanje trgovačkim jedrenjakom iz Londona u Hamburg, iz te luke kopnenim prijevoznim sredstvima za Veneciju, a odatle brodom u Dubrovnik.[94] Pominje se u jesen 1583. g. Obavljao je i obavještajne poslove za dubrovačku vladu (1587), preko glasnika koji su se kretali od Dubrovnika do Lješa. Sjevernoalbansko područje nabavke proizvoda koji su se izvozili u Veneciju u tom je razdoblju dobijalo na značaju. Tokom boravka u Dubrovniku, za odsustva iz Bara, instrukcije o prikupljanju traženih obavijesti, odašiljanju pisama i potrebnim isplatama povjerio je bratu Đuru („*Zorzi Alatovig mio fratelo et vostro servitore*“). S tim u vezi, imao je po-

[91] J. Luetić, O pomorsko-gospodarskim vezama Boke Kotorske i Dubrovačke Republike XVI – XIX st., 161.

[92] Josip Luetić, Iz nautičko-brodarskih i lučko-trgovačkih odnosa između luke Bar i Dubrovačke Republike 1564 – 1630, Moreplovci i brodovi iz Župe Dubrovačke u Baru, *Naše more*, god. XXXIII, br. 3-4, Dubrovnik 1986, 155.

[93] J. Luetić, O međunarodnoj djelatnosti moreplovaca, trgovaca i brodova iz Herceg-Novog, Perasta, Kotora, Budve i Bara u pomorskoj privredi Dubrovačke Republike 1566/1650, 56.

[94] J. Luetić, Iz nautičko-brodarskih i lučko-trgovačkih odnosa između luke Bar i Dubrovačke Republike 1564 – 1630, 155 (DAD, *Noli e sicurtà*, 56-1, sv. 16, ff. 224v-225).

teškoća s mletačkim podanicima Budvanima (čije su mu fregate ugrožavale život), koji su smatrali da je, nalogom dubrovačke vlade, ucijenio njihove glave sa po 100 dukata („*che io abia fato il bando a loro de chi li amaza che per ogni testa abia ducati cento da me*“). On je, informišući dubrovačke vlasti o tome, to negirao, ali Budvane nije razuvjerio, s obzirom da su znali da je sposoban („*meglio de gli altri*“) dubrovački pouzdanik, te se morao obratiti i njima i gradskom potestatu. U opovrgavanju prevarnih vijesti koje su za njega mogle biti pogibeljne pozivao se i na tradiciju svog doma („*cognieseno me et la casa mia*“).[95] *Testamentum Lucæ Alatovich Antibarensis* sačinjen je u Dubrovniku 26. jula 1591, a otvoren 23. marta 1594.[96] Izjavu svoje posljednje volje Luka je sastavio u Dubrovniku, tjelesno i umom zdrav, na čemu je zahvaljivao Bogu, slaveći ga i preporučujući mu svoju dušu među drugim odabranim, prisjećajući se evanđeoske opomene koja započinje riječima „*estote parati*“.[97]

Za desetine i prvine ostavio je legat dubrovačkoj katedrali sv. Marije Velike 12 denara, koliko i svetilištu sv. Marije na Dančama. Za svoje univerzalne nasljednike – koji će naslijediti svu njegovu imovinu, tj. sva pokretna i nepokretna dobra koja postoje u Dubrovniku i koja su u Baru i na njihovim teritorijama, koja bi se našla u rukama njegovih povjerilaca, kako u Dubrovniku, tako i u Baru, i na bilo kojem drugom mjestu - odredio je svoju kćerku Kate[98] i njenu djecu („*la mia fiola Cate con li sua fioli et fiole*“), kako rođenu, tako i onu koja će se roditi, *cum pleno iure*.[99] Međutim, ovu je ključnu testamentarnu odredbu vezao za jedan striktan uslov, koji se ticao Katinog muža: nikako nije htio da njegovi nasljednici ta dobra posjeduju, odnosno uživaju dok je njegov zet Frano, otac Katine djece zajedno s njima („*gli*

[95] DAD, *Isprave i akti 16. stoljeća* (ser. 76), sv. 463, br. 7.

[96] DAD, TN, 10.1., sv. 49, ff. 161v-164v („*cui testamento erant ascripti Testes Ser Petrus Fr. de Goze Iudex et Valerius Gigantis Notarius*.“; f. 161v)

[97] „(..) *il quale sia al honor di Dio, et della salute dell'anima mia, la quale raccommando al suo Creatore, che per la sua misericordia si degni riceverla tra le altre anime ellette*.“ DAD, TN, 10.1., sv. 49, f. 161v.

[98] Ukoliko nije bilo muških nasljednika, kćeri su nasljeđivale svu imovinu. Statut Dubrovnika određuje: „*Statuimus quod filie, si non habent fratrem vel fratres sint tamquam masculini in patrimonio*; (..). *Que si fratrem masculum non habuerit, sit sibi ipsa idem masculus*.“ (Statut, IV: 26, 41). Zdenka Janeković Römer, Nobel Women in Fifteenth-Century Ragusa, *East Central Europe/L'Europe du centre est: Eine wissenschaftliche Zeitschrift,* Vols. 20-23, part 1, Publisher: University of Pittsburgh. University Center for International Studies; Temple University; Arizona State University; University of Southern California. Center for Multiethnic and Transnational Studies; Magyar Tudományos Akadémia. Szociológiai Kutató Intézet, Brill Academic Publishers, 1993-1996, 150.

[99] „*Instituisco mio universale herede de tutti li mei beni esistenti qui in Ragugia, et tutti quelli sono in Antivari et suo Teritorio mobili et stabili, et tutti quelli si atrovano in mano delli mia crediti, cusi quelli si atrovano qui, come in Antivari, et in ogni altro luoco dove si atrovano,* (..).“ DAD, TN, 10.1., sv. 49, f. 161v.

a insieme con loro"),[100] tako da na kraju ne bi Frano nikako mogao uživati i od njega imati bilo što. Stoga je testator odredio da, dok je Frano živ, Lukina dobra budu u rukama prokuratora, epitropa oporuke, tamo gdje oni budu najbolje našli za shodno. Kad Frano umre, ili ako više ne bude živio zajedno sa Katom[101] i njihovom djecom, nasljednici će moći da dobiju svoj (u)dio po glavama, tj. majka, sinovi i kćeri – ako Kate umre („*et morendo Cathe*") sve ostaje njenoj djeci – a ako umru djeca sve ostaje Kati, kako je gore rečeno. Ali ni na koji način Luka Alatović nije želio, ni za života, niti usljed smrti navedenih, da Frano išta dobije, „*ne galda ne usufrutta*".[102]

Luka testamentom obznanjuje – ako Frano umre prije Kate i njihove djece, a ona bude željela da se uda – želi da mu kćer dobije trećinu svih njegovih dobara preko miraza koji je već dobila, odnosno dio koji joj pripada uz njenu djecu, kako je već navedeno. S tim bi onda mogla raspolagati, a njenoj djeci bi pripao preostali dio. Ukoliko bi ne daj Bože smrću kao nasljednici izostali Kate i njeni sinovi i kćeri, a bili živi *Zorzi Alatovich* ili *Zorzi Passaponta*, svakome od njih treba godišnje da bude isplaćivano iz zavještaočeve imovine po 20 škuda od 36 denara, dok su živi, a ako bi što ostalo nakon njihove smrti, to da bude utrošeno za oslobađanje mnogih zarobljenih siromaha iz njegovog zavičaja („*vadi lo resto siano rescatadi tanti poveri della mia Patria*"). Ni dvadeset godina nakon što su Osmanlije osvojile Bar i od Lepantske bitke izvjesno nije bio završen otkup i oslobađanje tada zasužnjenih građana, od kojih su mnogi, poput nadbiskupa Brunija, okončali kao veslači na galijama. Međutim, ukoliko bi bili živi Kate i njena djeca, Luka nije želio da, osim njih, iko drugi dobije bilo što, „*come di sopra*".

Takođe je odredio da njegova pokretna i nepokretna imovina koju ima („ovdje") u Dubrovniku i Baru bude sva prodata i iz tog utroška da najprije bude izmiren ostatak miraza[103] njegove žene Kate („de *mia moglie Cate*").[104] Luka se vjerovatno oženio nakon preseljenja u Dubrovnik, djevojkom iz porodice Živankovih (Ivankovića?). Ukoliko je to bilo prije tog vremena, značajno je ukazati da se, kada je o pripadnicima plemićkog staleža riječ, samo

[100] *In marg. super.*: „*vide solutionem factam de talaris* (?) *centum duobus Catæ filiæ contrascripti quondam Lucæ testatoris ab epitropi presenti testamenti* In Diversis Cancel. 1604 die 21 Maii folio 187" - DAD, TN, 10.1., sv. 49, f. 162r.

[101] O očekivanjima i pritiscima na kćeri v. i Z. Janeković Römer, Nobel Women in Fifteenth-Century Ragusa, 152.

[102] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 162r.

[103] Miraz je bio doprinos ženine porodice privređivanju novostvorene porodice, čime je isključivao kćerku iz nasljeđivanja porodice iz koje je potekla. Žene su bile nominalni vlasnici svojih miraza, imajući pravo da raspolažu njihovom ¼ u svojim testamentima. Muž je garantovao ovu imovinu i trebao je vratiti ženinoj porodici ako ona umre. Uticaj Justinijanovog Kodeksa na mirazni sistem bio je u Dubrovniku ograničen limitiranjem prava žene. Z. Janeković Römer, Nobel Women in Fifteenth-Century Ragusa, 150.

[104] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 162r.

2-3% brakova zaključivalo sa „izvanjkama“ i „izvanjcima“, i to samo sa žiteljkama i žiteljima drugih dalmatinskih gradova i Venecije.[105] Odnosni će „*denari*“ biti[106] isplaćeni nasljednicima Nikole[107] Živankova (*Giuanco*), za koji je miraz obećao dati 800 dukata, kako i stoji u ceduli,[108] ali je Luki dato ukupno 765 dukata, za koje[109] je, i na račun rečenog miraza, dao više puta novac pomenutima Živankovima, majci i djeci, za njihovo prehranjivanje, kako i svjedoči notarska isprava Valeria Gigantija na 414 dukata. Luka navodi da je takođe isplatio g. Stefanu Nikolinom Laurentiju, rođaku Živankovih, 5 dukata i 18 denara, da im ih preda, jer se Živo Živankov razbolio te se liječio, dok je *Stephano* trebao hraniti oboljelog i njegovu sestru. Nadalje, testator ističe da je gospođi Janki Mihajlovoj, služavki kod navedenih Živankovih, sa saglasnošću posluživanih, za njenu službu – dao 22 škude – kako proizlazi iz izjave („*confessione*“) Janke i Mihajla sačinjene u Kancelariji rukom Antuna Borisa,[110] 13. juna 1589.,[111] kao i iz naknadne isprave (škrita) između Luke i *Anke*.

S obzirom da je zavještalac Alatović dao 30 škuda još i mužu Marije, kćerke Živankove (*Maria fiola de Zivanchi*) na račun njenog miraza, to, koliko je čitljivo iz oporuke, ukupno čini 27 dukata, a kako je dao i Micheleu Squadru kao prokuratoru Blaža, njegovog sina, muža rečene Marije, 33 dukata i 30 groša sa željom i saglasnošću iste Marije, koje je obračunao,

[105] Z. Janeković Römer, Nobel Women in Fifteenth-Century Ragusa, 144.

[106] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 162r.

[107] *In marg.*: „*vide in margine cuiusdam sententiæ obtente a Ser Augustino Matthei de Pozza sociis tutoribusque Aloisiii Radi Allegretti in* Sententiis Cancellariæ die IX Martii 1595 folio 23 *eiusdem libri solutionem ducatorum auri triginta trium et grossorum XX factam ab epitropis contrascripti testamenti Petro Stringherio uno ex tutoribusque ipsius Aloisii pro debito quondam Nicolao Giuanchich. Die primo Augusti 1596. Cathæ filia suprascripti testatoris et Lucas ipsius Cathæ filius, sponte sunt confessi se recepisse pro diversis eos indigentiis a Ser Joanne Marini de Restis epitropo solvente de consensu Ser Andreæ de Restis alterius epitropi, scutos auri centum, pro quibus promiserunt conservare indemnem dictum Ser Joannem a molestia cuiuscunquæ personæ. Renunciando*.“ DAD, TN, 10.1., sv. 49, f. 162v.

[108] U odnosu na dubrovačke plemkinje u XV v., visina miraza bila je 1423. g limitirana na 2.300 perpera (1.600 u novcu i 700 u odjeći i nakitu), da bi 1446. taj iznos dosegao 2.600 perpera. Z. Janeković Römer, Nobel Women in Fifteenth-Century Ragusa, 151.

[109] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 162v.

[110] Sveštenik Aleksandar Bazzan iz Bara, koji je posljednje razdoblje svojeg života proveo u Dubrovniku, za jednog od izvršitelja svojeg testamenta, kojem je preporučio svoju dušu, imenovao je 1587. g. gospodina Antuna Boriša, odredivši ga i sa zvanjem kancelara („*messer Antonio Borisc Cancilier*“) - takođe Baranina iseljenog u Dubrovnik (Antun Boriš je, izvršavajući legat svoje žene, pok. Katarine rođ. Dalmas, 1580. g. istom svešteniku Aleksandru predao zlatni prsten). Savo Marković, Izjava posljednje volje na kraju jedne epohe: Aleksandar Bazzan, *Istorijski zapisi*, god. XC, br. 3-4/2017, Podgorica 2019, 29-30.

[111] „*fatta in Cancelaria per mano di messer Antonio Boris di 1589. 13 zugno*“; DAD, TN, 10.1., sv. 49, f. 162v.

ukupno je isplatio zlatnih 500 dukata na račun pomenutog miraza, što je razvidno i iz notarske isprave g. Valeria, gdje su izjavili da je tako te da im bude namiren ostatak. Luka Alatović zatim pominje zapljenu kase i denare pok. Nikole Živankova u vrijednosti 10.000 aspri, koje nije još dobio,[112] tako da (pre)ostaje pod sekvestrom (zaplijenjeno) i drugim ukupno 265 dukata.[113]

Ostavitelj testamentom takođe obznanjuje da se u sumu od 265 navedenih dukata podrazumijeva i jedna njegova kućica, koja se nalazi u Duičinoj ulici[114] kod Prijekog, koju je kupio, kako proizlazi iz isprave od 17. aprila 1572, za koju plaća poštovanim kaluđerima Sv. Jakova (od Višnjice, benediktinskog samostana) 10 perpera godišnje, a za odnosnu zemljišnu česticu sedam denara – koja je bila namijenjena gđi Frani, ženi Evangeliste, kao susjedi pokojnog Vicka Bogišića, prvog muža pokojne Kate, Lukine žene, a zatim mu je 20. juna 1573. *Madonna Frana* sa svojim mužem[115] nju odrekla, kako je odredio *Divni grad Dubrovnik*, a mogao trošiti za uređenje kuće shodno *Knjizi presuda* iz 1572. godine (godina s kojom počinje registar), utrošivši do trenutka sastavljanja oporuke za mnoge izdatke preko 101 dukat, jer je bila ruinirana od krova do temelja na više mjesta.

---

[112] *Isto*.

[113] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 163r.

[114] Duičina (*via di Doimo*), *Duičini skalini*, danas gornji dio Palmotićeve ulice, naspram *Place*. U njoj se nalazio bordel, mjesto gdje su stanovale prostitutke. U *Noveli od Stanca* Marina Držića, u kojoj se vjerno prikazuje gradski život u kasnim noćnim satima, Kata Matkova Profumanica iz Duičine ulice bila je popularnija od svojih družbenica u noćnom životu. „Među oporukama sačuvanim u Državnom arhivu u Dubrovniku zabilježena je i oporuka Milosave, žene Junija Duice iz 1457. Prema tom Duici nazvana je Duičina ulica, odn. Duičini skalini. Riječ je o strmom dijelu današnje Palmotićeve ulice. Duičini skalini uspinjali su se od ulice Prijeko do ulice Peline. (…) Ulicu spominje Vlaho u *Noveli od Stanca*: „Činit skakat umije s Duičinijeh skalina / gamad'ju kako s' ti." Slavica Stojan, Duičini skalini, *Leksikon Marina Držića*, http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/duicini-skalini/ (29. 9. 2018). *Ista*, Autentični stanovnici Držićeva Njarnjas-grada, *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol. 35, br. 1, Split, 2009., 29. *Ista*, Darsa e i suoi personaggi nella quotidianità della Ragusa rinascimentale, *Studi Slavistici*, V, Firenze, 2008, 52.

[115] Sasvim vjerovatno se radi o *Francisci Marini* (kćerki Antuna Rugie, antunina) i njenom mužu Evangelisti, sinu Gabrijela Evangelistinog i Margarite Bratosaljić, koji su sklopili brak 1539. g. Imali su sinove Gabrijela (koji je 1595. oženio Ivu Mate Stay), Marina, Ivana, Damjana i Antuna, koji su umrli do kraja 1620-ih. Evangelisti (ranije Tributinići, neka bilježeni i kao *Vangelisti*) antuninski je rod porijekom iz Jajca. *Bielosav* Gradoja Tributinića oženio je Anđelu, kći Evangeliste Moro i smatra se utemeljiteljem roda (XV v). Marijan Sivrić, Rod Tributinić – Evangelisti (Vangelisti) – starinom iz Jajca u središnjoj Bosni i njegov uspon u Dubrovniku od sredine 15. do početka 17. stoljeća, *Ascendere historiam*: zbornik u čast Milana Kuheka, ur. Marija Karbić - Hrvoje Kekez – Ana Novak – Zorislav Horvat, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014, http://bib-irb.hr/prikazi-rad?rad=752711&table=rknjiga&print=true (29. 9. 2018), 1-2.

Sl. 6. Ulica u Dubrovniku, photo: TripAdvisor[116]

Pomenuti Evangelista Gabrijelov Tiburtinić, kao i njegovi preci u rodu, bio je agilan u sastavljanju građanskih rodoslovlja; kompilirao je genealogije rodova do 1500. g.[117]

Luka pominje i druge iznose koje je potrošio za popravku kuće: 21 dukat i 10 groša, po četrdeset denara po dukatu, „*si che la detta casa l'è mia*" – da se s tim isplati rečenim Živankovima ostatak navedenog miraza – jer nikako ne želi da se ta kuća proda, već da pripada njegovim nasljednicima kako je već odredio („*ma che vada di herede in herede mio, come dico ut supra*"). Živankovima treba da se isplati ukupno 265 dukata, a da oni plate za zapljenu.

Luka oporukom objavljuje i da su u njegovim rukama neka dobra Barske crkve („*delli beni della chiesa di Antivari*")[118] – jedna kutija s nešto malo srebrnine i malo bijelih nanizanih bisera („*et poco di perle bianche menade*"), te malo zlata, sve u rečenoj škatulici granuliranog izgleda (zrnaste površine) i maloj vrećici s posebnim srebrnim volanima („*et sachetto picolo con certi volami d'arzento*"). Za Barsku mu je crkvu to predao g. ***Zorzi Alatovich*** (njegov brat) s tim da mora sačuvati pod znakom krsta (†) ono što je unutra, što pripada navedenoj Crkvi, tako da to bude smješteno do strane njegovih prokuratora gdje će sigurno i bolje biti deponovano dok ne bude potrebito rečenoj Crkvi.[119] Izvjesno se ta-

[116] *Antica Ragusa*, https://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/01/e7/47/2c/street.jpg (19. 10. 2018).

[117] Prema *Vlajkijevoj genalogiji antunuina*, njegov rod se iz Jajca doselio u Trnovo u Dubrovačkom primorju, kad je to područje bilo u sastavu Bosanskog Kraljevstva. Četiri pripadnika roda Vangelisti (Tiburtinić) sastavili su 129 genealogija: Bjeloslav Gradojev Tiburtinić, njegov unuk Evangelista Brajlov Tiburtinić, njegov pomenuti unuk Evangelista, da bi kompilaciju oko 1570. završio Ivan Gabrijel Vangelisti. Pomagao mu je i dubrovački sekretar Marin Staij (iz antuninskog roda koji se po predanju doselio iz Bara oko 1400. g), a nadopunjavao ih do 1728. g. dubrovački kancelar Kristo Ivan-Batistin Vlajki (iz antuninskog roda koji se po predaji iz Bara doselio oko 1450. g). Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Hrvatski institut za povijest, 2012, 42, 43, 107, 109.

[118] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 163r.

[119] *Isto*.

kva potreba mogla ukazati desetak godina kasnije, u vrijeme barskog nadbiskupa Tome Ursinija. Na margini odnosne stranice prepisa testamenta navedeno je da su 24. maja 1601. gospoda rizničari Augustin Matejev *de Pozza* i Toma Ivanov *de Gondula*, u ime svih rizničara[120] o deponovanoj vrijednosti slobodno izjavili da su primili od oporučnih epitropa g. Ivana Marinova Restija i Vincenza Grassija dvije škatule i to jednu u drugoj, s oznakama na većoj pečata navedenog g. Ivana i pečata pomenutog Vicenza Grassija, s tri komada srebrnine težine od oko pet i devet unci, ali ničeg drugog, za koje su stvari u odnosnim kutijama sami izvršitelji zavještanja izjavili da pripadaju Barskoj crkvi.[121]

Sljedećom testamentarnom odredbom Luka Alatović objavljuje da mu Đuro Puljiz (*Pugliese*) i Marin Grgurov (*Marino de Gregor*) „*simul et in solidum*" duguju 480 dukata[122] i da zajedno treba da mu isplate drugih 480 dukata, a garant[123] je Đivo Fačenda,[124] od maja 1590, dok Sekundo Nenkov, zet *Alovisea Zelatija,* treba od juna 1590. da isplati 1.440 zlatnih dukata, za koje

[120] Rizničari, prokuratori katedrale i drugih crkava i samostana u Dubrovniku uvijek su bili laici, uglednici birani od patricijskih tijela. Nadležnost državne riznice obuhvatala je upravljanje privatnim zakladama (*in perpetuum*). Nella Lonza, *Za spas duša, na dobrobit države:* Dubrovački rizničari i vremenita dobra za vječnu nabožnu svrhu (13-15. stoljeće), *Knjiga rizničarskih najmova – Liber affictuum thesaurarie (1428-1547)*, prir. Danko Zelić, *Monumenta historica Ragusina*, XII, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012, 9, 10, 18.

[121] *In marg. inf.*: „*Die 24 Maii 1601 Ser Augustinus Matthei de Pozza, et Ser Thomas Joannis de Gondula domini Thesaurarii seu maior pars dominum Thesaurariorum ad hoc intervenire valentium sponte confessi sunt habuisse a Ser Joanne Marini de Restis, et a Vincentio Grassi epitropis prescripti testamenti duas scattulas alteram inclusam in altera signatam videlicet maiore sigillo dicti Ser Joannis et sigillo predicti Vincentii Grassi, cum tribus petiis argenti ponderis zirca quinque, et unicarum novem, nonnullis aliis rebus, quas omnes res existentes in dictis scattulis ipsi epitropi dixerunt esse ecclesiæ Antibarensis. Renuntiando*." DAD, TN, 10.1., sv. 49, f. 163r.

[122] *Isto*.

[123] *Up*.: Elke Sallach, *Studien zum venezianischen Wortschatz des 15. und 16. Jahrhunderts*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993; *piezo*: „mallevadore, garante", 167.

[124] Ivan Faccenda (*Joannes Facenda*) je 1595. g. bio tutor benediktinke Virginije i prokurator Hortenzije nastanjene u Sacileu, sestara pok. Prokulijana i Viktora Camillovog Besalija, u postupku izvršenja po testamentu pok. Prokulijana. Barani *Mattheo Ruzzi* i *Nicolo Borisc* početkom 1599. osiguravaju robu u poduhvatima pomorskog prevoza: terete je osiguravao za njihov račun i u njihovo ime dubrovački agent Ivan Faccenda. Njegovo pominjanje svjedoči o najpreduzetnijim Dubrovčanima toga vremena, ali i o krugu ljudi u kojem su se kretali iseljeni Besali i Alatović. Rad „Posljednja volja Prokulijana Camillovog Besalija" je u postupku objavljivanja u časopisu *Povijesni prilozi* Hrvatskog instituta za povijest, Zagreb; 23-25, 32-33. Isti, „Jadranske trajektorije *De Ruggiis*", rad u postupku objavljivanja u Zborniku radova sa 8. *Istarskog povijesnog biennalea* (*Artisani et mercatores*: o obrtnicima i trgovcima na jadranskom prostoru), Svezak 8, ur. Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić, Poreč: Zavičajni muzej Poreštine; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Filozofski fakultet; Državni arhiv u Pazinu, 2019, 27-28.

je garant i glavni isplatilac *Alovisi Zigliati*, shodno notarskoj ispravi g. Valeria. To je istaknuto uz mnoga i različita dugovanja koja su Luki „ovdje“ u Dubrovniku i u Baru trebalo da budu isplaćena, kako je navedeno u knjizi koju drži u Dubrovniku i drugoj slično u Baru („*et altro in Antivari simil*“).[125]

Luka takođe oporukom obznanjuje da je kod njega kao sluškinja boravila imenom Paula, koja ga je služila, za koje joj posluživanje od svojih dobara ostavlja 80 srebrnih talira i zlatne prstene koje joj je kupio, njih četiri na broju, i sve tkanine koje je dao da se načine i za nju skroje, te jedan restl zelene „*bianchette*“[126] koji je za nju kupio, da bude njeno. Objavljuje i da je navedena bila služavka poštovane gospođe Vice Ivanove (*Madonna Vizza Ivanova*), njegove dugogodišnje susjede, koja joj je, nemajući načina da je isplati gotovinom, dala dva zlatna prstena „*con pietre rosse*“ kao dio njene plate, a to prstenje se nalazilo na sigurnom kod Luke; predala mu ih je Paula, sa znanjem „*di detta sua madre*“. Testator je izrazio želju da se prsteni predaju rečenoj Pauli, jer su njeni.

Sljedeći legat ostavio je Anici, koja je takođe s njim stanovala u njegovoj kući u Dubrovniku. Sa zavještanjem od 10 talira trebala je da moli Boga za Lukinu dušu i da joj niko ne traži ništa za zakupninu kuće u kojoj je bila.

Svojem rođaku **Ivanu Alatoviću**, u znak ljubavi, ostavlja legat od 30 talira, da budu predati njemu ili njegovom nasljedniku. Takođe, izražava želju da drugim njegovim rođacima, g. *Zorziju Alatovichu* (ne navodi da je to njegov brat!) i **Zorziju Passaponti** bude oprošteno sve ono što mu trebaju dati i da ne[127] daju nikome ništa.[128]

Naredni legat se odnosi na tadašnju barsku katedralnu crkvu Sv. Marije, nekad koleđatu, koja se nalazila izvan gradskih zidina („*chiesa di Santa Maria fuori delli muri di Antivari*“). Ostavlja joj 20 talira, da budu potrošeni za pomoć i obnavljanje navedene crkve, ali ne i za povraćaj njenih posjeda („*che quelli siano spesi in aiuto et recuperatione di detta chiesa, non delle sue possessioni*“) – i to u ruke velečasnog g. sveštenika Antuna Tomasija, vikara Bara i nadsveštenika te crkve.[129] Nadpop Antun Tomašev trebalo

[125] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 163v.

[126] „*scavezo di bianchetta verde*“, *isto*. *Scavezo* je (pre)ostatak platna veće dužine (metraže).

[127] *Isto*.

[128] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 164r.

[129] Ukoliko nije riječ o njegovom mlađem rođaku, možda je imenovani istovjetan sa dum Antunom Tomasijem, kojeg je shodno pismu Petra Samuelija od 26. septembra 1629. isti generalni vikar barskog nadbiskupa suspendovao od držanja mise, navodno zbog pokušaja uzurpiranja crkvenih dobara, neodazivanja na posluh i što „*takogier gouori suprotiua xiuotu nascimu*“. Vjerovatno je tada *D. Antonio* zazvao Apostole u svoju obranu, na što mu se vikar Samueli narugao. Don Antun Tomašev je 1633. g. bio jedan od najuticajnijih sveštenika u Baru. Župnik u Zupcima, otac Antonio de Tomas, barski arhiđakon, 1. februara 1637. opsluživao je i crkvu Sv. Ilije u Baru. Sveštenik *Antonio Tomasi*, „osrednje učenosti“, pominje se i 1640/41. g. Ako je riječ o istoj osobi, razdoblje od 50 godina, u kojem bi se

je da ih drži za tu potrebu. Očito su se posjedi jedne od nekadašnjih barskih zbornih crkava osipali već krajem XVI vijeka.

Od svojih je dobara ostavio da se izdvoji 100 srebrnih talira i da se daju svešteniku Antunu, da ih on rasporedi za Lukinu dušu, najpotrebitijima, ili za otkupljenje iz ropstva onih koje bude mogao iz njegovog zavičaja („*descomprar dalla schiavitu quelli che pole della mia Patria*"). Kako je navedeno, u to doba je još moglo biti zarobljenih iz vremena osmanskog osvajanja Bara i Lepantske bitke.

Takođe je navedenom g. svešteniku Antunu ostavio tri cekina, s tim da mu bude obavezan održati tri para misa Sv. Grgura za dušu; poštovanom g. svešteniku Franu Krajini (*Francesco Craina*)[130] jedan cekin da slično održi jedan par misa, a poštovanom g. svešteniku Franu (*Francesco*) Bonbardieru[131] jedan cekin da isto tako održi jedan par misa.[132]

Luka je ostavio ocima (propovjednicima) Sv. Dominika legat od pet talira, da ga, ukoliko umre u Dubrovniku, sahrane „*in una arca"* u njihovom samostanu i da mole Boga za njegovu dušu; ako ne premine u Dubrovniku i ne bude sahranjen kako je navedeno, da im se ne daju rečeni taliri.

Isto tako je obznanio da želi, budući da kuća u kojoj stanuju ostaje njegovim nasljednicima – da u konobi ispod („*in canava abasso*") može stanovati pomenuta Anica, dok je živa i da ne plaća ništa, a da moli Boga za njegovu dušu. Takođe želi da u „kamari" iznad konobe te kuće može stanovati pomenuta Paula i da ne plaća ništa, i da isto moli Boga za njegovu dušu. Ostatak kuće treba da bude iznajmljen i da bude plaćeno svetim kaluđerima i za zemljišnu česticu. Ukoliko dođu njegovi nasljednici, oni tu mogu stanovati, ali da ne istjeraju pomenute žene, niti da im one plaćaju išta dok su žive.

Epitropima Luke Alatovića, tj. prokuratorima njegovog testamenta učinjeni su „*Magnifico*" g. Frano Resti i „divni" g. Andrija, njegov brat,[133] te

pominjala kao živa, ukazivalo bi na doživljenu duboku starost. S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 712.

[130] U testamentu Ivana Župana iz 1570/72. g. bilježi se barski sveštenici Frano Krajina (*Pre Franc.o Craina*), koji zajedno sa još jednim barskim sveštenikom dobija „*terreno, ouer campo*" koji je testator kupio od Dimitrija Panasola „*qual fo di Tiechlichi"*, s tim da služe mise za njegovu dušu. *Francesco Craijna* je bio i svjedok dubrovačke oporuke don Ivana Župana. Savo Marković, *Una chasa in la zitade de Antivari*: patricijski rod *Zupan* (Župan), *Istorijski zapisi*, god. LXXXVII, br. 1-2, Podgorica 2014., 214, 218.

[131] *Reuerendo quondam D. Francesco Sumbardier*, pominje se i nešto prije 1630. g. Vikar Petar Samueli prijetio mu je suspenzijom „*In perpetuo a Diuinis*". I. Zamputi, 406.

[132] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 164r.

[133] Frano Ivanov Resti, rođ. oko 1568, bio je senator, a poslije *Velike zavjere*, 1622. i 1631. dubrovački knez. Pružao je podršku urotničkom poduhvatu svojeg brata Petra-Andrije (oko 1578 – 1624), jednog od glavnih urotnika Bobaljevićevog klana u *Velikoj zavjeri* 1610/12. g. Međutim, na njega se nije odnosila ni jedna osuda. Oženio se oko 1610. g. vladikom iz roda Gozze, ali nisu imali potomaka. Umro je oko 1623. g. Jedan od njegove mlađe braće bio je i Andrija (rođ. oko 1573), koji se pominje u mladićkim nestašlucima. U Lučarici je

g. Vincenzo Grassi i g. Vlaho Lukin, kojima preporučuje svoje testamentarno utanačenje „i tako kažem, određujem i potvrđujem ja *Luca Alatovich*, kako proizilazi iz naprijed navedenog i napisah svojom rukom da se ovaj testament ne može[134] opovrgnuti ni na koji način, niti bilo kojim svjedočanstvom, već da u cjelini ostane nepromijenjen."

Slijedi uobičajena notarska formula *Hoc autem testamentum*.

Indikativno je da su Frano (rođ. oko 1568) i vjerovatno njegov brat Andrija (rođ. oko 1573) navedeni kao epitropi i prokuratori testamenta Luke Alatovića iz 1591, a da će se nekoliko godina kasnije, pri izvršenju oporuke, po svoj prilici pominjati stariji uglednici iz istog ogranka roda – njihov otac Ivan Marinov i stric Andrija.[135] Frano Ivanov Resti bio je blizak prijatelj Prokulijana Camillovog Besalija i epitrop njegovog testamenta, sastavljenog u 1589. g. u Anconi.[136] Luka Alatović se oko deceniju ranije od Besalija iselio u Dubrovnik.

Luka Alatović je preminuo nešto prije 23. marta 1594. Raspodjela novčanih sredstava shodno prethodno izloženom testamentu započela je 23. maja 1594, pod rukovođenjem epitropa Vlaha Lukinog. Decimari dubrovačke katedrale sv. Marije Velike voljno su izjavili da su od epitropa primili jedan perper shodno testamentarnom zavještanju, odričući se svih potraživanja po tom osnovu. Gospoda oficijali Sv. Marije na Dančama primili su istovjetan legat.[137] Anica Ivanova, sluškinja pokojnog ostavitelja, svojevoljno je izjavila da je od epitropa primila legat od 10 talira.[138]

---

13. marta 1589. nožem ranio u nogu Frana Sigismundovog Tudisio (oko 1578 – 1617), a 31. avgusta 1591. Marin, sin Mata zlatara, tužio je Andriju i plemiće Marina Mihovog Bobalio, pjesnika Martolicu Ivanovog Ragnina i Petra Franovog Sorgo jer su „bacali velike stijene u njegovu *butigu*, prijetili mu bodežom i tukli ga; (..)". Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 3, *Vlasteoski rodovi (M – Z)*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012, 221-222.

[134] DAD, TN, 10.1, sv. 49, ff. 164r-164v.

[135] Ivan Marinov Resti (oko 1527 – 1605), trgovac u Londonu (1555/8), 1558. je bio poklisar kod engleske kraljice Marije I, od koje je nastojao ishoditi ukidanje zabrane izvoza čohe iz Flandrije preko Italije. Kao poklisar harača 1572. g. je otišao sultanu Selimu II. Od 1575. do 1605. g. jedanaest puta je bio dubrovački knez, a na tom ga je položaju zatekla i smrt. Imao je šest sinova: Miha (oko 1567 - 1635), Frana, Andriju, Petra-Andriju, Jakova (rođ. oko 1578) i Mata (oko 1592 – 1648). Andrija Marinov (oko 1528 – 1601) se bilježi između 1568. i 1571. kao trgovac u Sofiji. Oženio se oko 1577. djevojkom iz roda Bona; imao je šest sinova. Od 1577. do 1600. devet puta je bio dubrovački knez. Ivanov i Andrijin stariji brat Miho (oko 1525 - 1609) bio je trgovac u Londonu. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 3, 221-222, 223. Nečitko za transkripciju, nije isključeno da se ime Miho pominje pri izvršenju Alatovićevićevog testamenta, u zapisu od 13. aprila 1596.

[136] Rad „Posljednja volja Prokulijana Camillovog Besalija", u postupku objavljivanja.

[137] U testamentu je navedeno: „*Lasso per le Xme et primitie à Santa Maria magiore danari XII, et altri danari XII a Santa Maria delle Danze*." DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 161v.

[138] DAD, TN, 10.1., sv. 49, f. 164v.

Na margini prve stranice testamenta pok. Luke dopisano je da je 9. jula 1594.[139] Baranin Đorđe Alatović izjavio da je predao testatoru 52 žbana barskog ulja da se proda u Dubrovniku. U vezi s tim, navedeno je da su epitropi izmirili svoju obavezu.

Nešto kasnije, 19. oktobra 1594, Jakov Alatović, prokurator navedenog legatara Ivana Alatovića, kako se konstatuje iz notarske prokure od 12. oktobra 1594, izjavio je da je od onerata primio zavještanje od 30 talira.[140]

Poslije mjesec dana, 19. novembra 1594, pokojnikova sluškinja Paula je svojom voljom – i uz saglasnost tutora Miha Klementova *de Goze*, Jeronima Vitovog *de Ghetaldis* i Jeronima Vlajkija te dan ranije datom dozvolom Malog Vijeća – izjavila da je od epitropa testamenta primila 80 talira, šest prstena, odjevne predmete te restl „*di bianchetta verde",* što joj je zavještano odnosnim kapitulom, odričući se svih eventualnih daljnjih prava po tom osnovu.[141]

Dvije godine nakon testatorove smrti, 23. marta 1596, Baranin Nikola Franov *de Thomasiis*, prokurator velečasnog prezvitera Antuna *de Thomasiis*, barskog vikara, shodno prokuri sastavljenoj u Kancelariji 20. marta 1596, list 100, svojevoljno je izjavio da je primio od ostaviteljevog epitropa g. Ivana (!) Marinovog Restija tri navedena legata, tj. 20 talira - za koje je određeno da se imaju utrošiti za popravku crkve Sv. Marije izvan zidina; 100 talira – koje treba raspodijeliti siromasima, ili za otkup barskih zarobljenika, te tri cekina za održavanje tri para gregorijanskih misa za dušu Luke Alatovića. Nikola Franov Tomasi se za svojeg rođaka, barskog vikara, odrekao svih eventualnih daljnjih potraživanja po tom osnovu.

Sljedećeg mjeseca, 13. aprila 1596, g. Ivan Resti je u vezi s nasljedstvom izjavio da je isplatio 100 talira, te iznose dukata, odnosno cekina i par-

[139] *In marg.: „die IX iulii 1594 cum sit quod Georgius Alattouich Antibarensis asserat dedisse quondam Luca Alattouich quinquaginta duos sbanna olei Antibarensis ut illinc illut mitteret Ragusium et pro computu eiusdem et Georgii venderet cumque id consisterit dominis epitropis per litteras Reverendi presbiteri Antonii Thomæ Vicarii Antibarensis, nec non oretenus eis id significaverit, et affirmaverit Franciscus Allatouich gener eiusdem quondam Lucæ, hinc est quod Jacobus Alattouich filius prædicti Georgii presens et stipulans sponte confessus est virtute litterarum euisdem sui patris dati Antibari die 3 presentis mensis iulii habuisse a dominis Joanne Marini de Restis, et sociis epitropis testamenti contrascripti quondam Lucæ Alattouich predictos quinquaginta duos sbannos olei, pro qua olei consignatione, et pro pretio ipsius quod est talarum triginta et gr. unius ipse Jacobus nec loc* (?) *presbiter Franciscus Novellus sponte cum omnes eorum partibus simul et insolidum* (..) *se obligaverunt et obligant, atque promiserunt, et promittunt in omni tempore et loco manutenere, et servare predictos epitropos imunes, et indamnes ab omni damno, et molestia, quod at que ipsis epitropis et cuilibet eorum seu in eorum bonis, vel in bonis dicti quondam Lucæ* testatoris (cancell) *Alattouich quandocumque quomodocumque, et qualitercumcunque* (?) *dari, et inferri posset a quavis persona et officio roba. Renunciando*." DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 161v.

[140] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 164v.

[141] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 163v.

vula (14 malih denara), koje je zajedno sa svojim bratom g. Andrijom Restijem[142] primio od epitropa testamenta pok. Vlaha Lukina, što je 4. aprila konstatovano u spisima *Diversis Notariæ.* Ostatak novčane svote, obračunska sredstva i držaoca braća Resti su naznačila uobičajenom notarskom formulacijom.[143]

Dana 1. avgusta 1596, Kate, kći pok. Luke Alatovića, i njen sin Luka (nazvan po djedu), izjavili su da su po različitim osnovama od epitropa g. Ivana Marinovog Restija, po saglasnosti drugog testamentarnog izvršitelja, g. Andrije Restija, primili 100 zlatnih škuda, obavezavši se da će u vezi sa tim čuvati od bilo čijeg uznemiravanja g. Ivana i odričući se svih odnosnih daljih prava.[144]

Raspoređivanje ostaviočevih dobara proteglo se do 24. maja 1601, kada se bilježi navedeno raspolaganje dobrima *Barske crkve*,[145] te 21. maja 1604, isplatom 102 talira (?) u odnosu na Katu, Lukinu kćerku, od strane testamentarnih epitropa, što je konstatovano listom 187 u spisima *Diversis Notariæ.*[146]

Zaključna razmatranja

Najistaknutiji barski građanski rod Alatović na istorijsku scenu stupa početkom XVI vijeka, kada inicira značajne promjene u crkvenoj hijerarhiji i u ustrojstvu komunalne uprave. Pripadnik ovoga roda bio je ratački opat između 1510/11. i 1522. godine, u vrijeme kada institucionalni mehanizam gradskog plemićkog vijeća, ne bez socijalnih potresa, dobija svoju repliku u pučkom vijeću. Društveno djelovanje Alatovića time je najavilo buržoasku dinamiku kasnijih vremena širom Evrope. Uspon trgovačke klase obilježio je rađanje samosvjesnog, individualnog duha, i autopercepciju koji su odudarali od srednjovjekovnog konformizma, te se uz širenje međunarodne trgovinsko-komercijalne mreže ovoga roda pojavljuju i vizuelna (epigrafska, sfragistička) svjedočanstva u funkciji njegove reprezentacije. Vektori njihovog imaginarija doticali su London, Flandriju, Hamburg, Veneciju i Levant. Finansijska moć omogućila je Alatovićima udruživanje kapitala, bratovštinsko, profesionalno i ženidbeno povezivanje s istaknutim poslovnim preduzetnicima i porodicama iz drugih gradova, ponajprije Dubrovnika, pri čemu je težište njihove aktivnosti bilo na trgovini uljem i karisejima. Poslovna mobilnost omogućila im je i rezidencijalnu, te su Alatovići prebivali u Veneci-

[142] *Up.*: N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 3, 221-225.
[143] *„Renunciando“.* DAD, TN, 10.1., sv. 49, f. 164v.
[144] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 162v.
[145] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 163r.
[146] DAD, TN, 10.1, sv. 49, f. 162r.

ji i u Dubrovniku, čime su se otvorile mogućnosti i za njihovu obavještajnu djelatnost, posebno u novonastalim uslovima izmijenjenog zavičajnog političkog konteksta. Povjerljivi poslovi koje su obavljali, kreditni odnosi i mirazi, posluga, imovina kojom su raspolagali na kraju XVI stoljeća, potvrđuju da su se od buntovnog uzdigli među najznačajnije i najuticajnije rodove, koji se patriotski starao o otkupu zarobljenih sugrađana te čuvao preostale dragocjenosti Barske crkve. Prozopografski pristup, dosadašnja istoriografska saznanja i analizirani dokumenti iz Državnog arhiva u Dubrovniku rasvijetlili su genealoške pojedinosti, pružili sigilografske uvide i donijeli nova saznanja o građanskom staležu i sakralnom krajoliku grada porijekla roda koji je do sredine XVII stoljeća u istoriji južnog Jadrana ostavio neizbrisiv trag i bez plemićkog prerogativa.

*

Prilog I. Poznati pripadnici roda Alatović

D. ***Lucas Alatovich*** *abbas*; Ratačka opatija 1510/11 - 1521/22.

„*Casa di Allatouichi* (..) *Casa cioe* ***Zorzi cum li fioli***", 10. mart 1512.

Francesco Allatovich, „*de principali capi del populo*", 1512; „*homo seditioso*", 1521.

Marcus Fior *det.* ***Alattovichio***; klaustar samostana S. Francesco della Vigna u Veneciji, 1521.

Marin Alatovich, 1531.

Petar Markov Alatović; *missier* ***Pietro Fior*** *habitante a Venezia*; 1549, 1557.

Betina?, nećakinja Pietra Fiora, Venecija, 11. april 1549.

Zorzi Altomichio, 1562; ***Alatovig***, 1587; ***Georgius Alattouich*** *Antibarensis*, 1594; trgovac.

Jacobus Alattouich filius prædicti Georgii, 1594; prokurator crkve Sv. Marije u Baru, 1611.

quondam ***Florio*** *di quondam* ***Jacomo Alattouich***, c. 1630.

Luca Alatovich Antibarensis, 1571/94. Trgovac i preduzetnik.

Cate, pok. žena ***Luke Alatovića***, rođ. ***Giuanco***? † a. 1591.

Cate (***Cathe***), kći ***Luke*** *i* ***Cate Alatović***, 1591/1604. Udata u Dubrovniku za Frana; sin Luka.

Zuane, Joannes Alatovich, 1591/94.

Franciscus Allatouich gener *eiusdem quondam* ***Lucæ***, 1594. Trguje u Dubrovniku.

D. ***Luca Alattouich, Alatouichi***, misi u crkvi Sv. Marije u Baru, 1630.

Sacristivko Alatouich, u Baru, 1630.

*

Prilog II i sl. 7. DAD, *Isprave i akti 16. stoljeća* (ser. 76), sv. 463, br. 7. Pismo Luke Alatovića iz Bara dubrovačkim vlastima, 10. maj 1587.

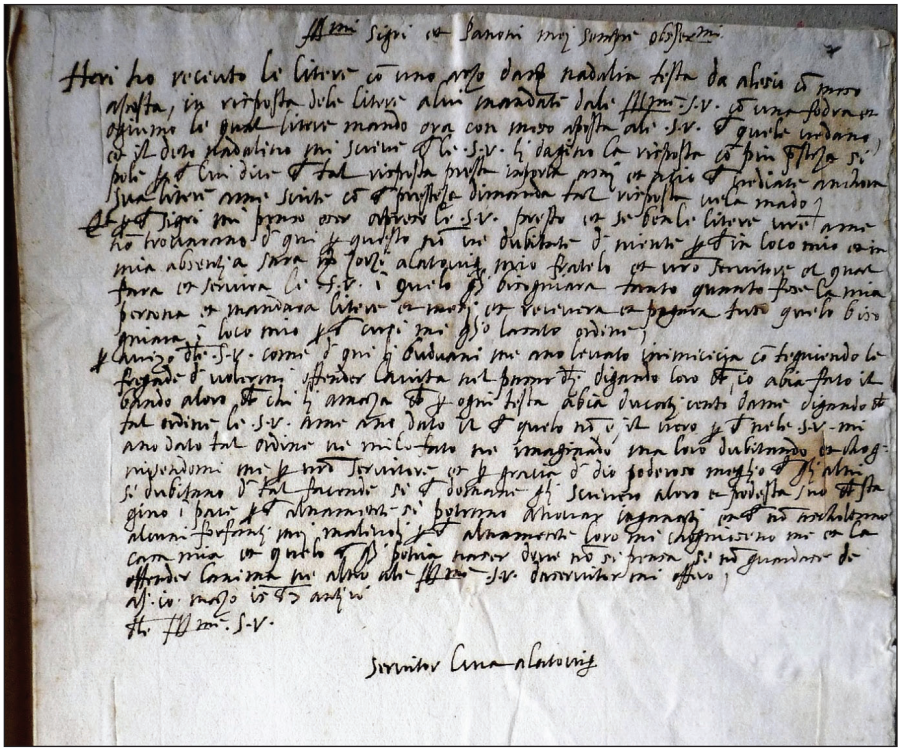

Na omotu: Illustrissimi Signori, Signor Rector con Suo Consilio de Ragugia, Padroni mei sempre observantissimi

Illustrissimi Signori et Padroni mei sempre observantissimi,

Heri ho ricevuto le litere con uno mezo (?) detto Nadalin Testa da Alesio con miso (?) aposta, in risposta dele litere a lui mandate dale Illustrissime Signorie Vostre con una fodra et ogniuna le quali litere mando ora con miso aposta ale Signorie Vostre che quele vedano con il deto Nadalino mi scrive che le Signorie Vostre li dagino la risposta con piu presteza si pole perche lui dice che tal risposta presto importa asai et piu che crediate anchora sua litere a me scrite che prestete dimanda tal risposta, ve la mando.

Et perche Signori mei penso eser apreso le Signorie Vostre presto et ben le litere vostre a me non trovarano che qui per questo sum (?) ne dubitate di niente perche in loco mio et in mia absenzia sara messer Zorzi Alatovig mio fratelo et vostro servitore el qual fara et servira le Signorie Vostre in quelo gli bisogniara tanto quanto fose la mia persona et mandara letere et mezi et recevera et pagara tuto quelo bisogniara in loco mio perche cusi mi g'ho lassato ordine.

Per avizo dele Signorie Vostre come de qui gli Buduani mi ano levato inimicicia contegniendo le fregade di volermi offender la vita nel parer (?) che digando loro che io abia fato il bando a loro de chi li amaza che per ogni testa abia ducati cento da me digando che tal ordine le Signorie Vostre a me ano dato et che questo non e il vero perche ne le Signorie Vostre mi ano dato tal ordine ne mi ho fato ne imaginado, ma loro dubitando et cognisendomi me per vostro servitore et per gracia de Dio poderoso meglio de gli altri si dubitano de tal facende si che domani gli scrivero a loro et podesta suo che stagino inpare perche altramenti si potrano atrovar inganati et che non molestano alcuni forfanti mei Radivoli (?) perche altramente loro mi cogniesino me et la casa mia et quelo che gli potria narar de mi non si pensa se non guardare de offender l'anima ne altro ale Illustrissime Signorie Vostre d'Antivar mi offro

a di 10 Mazo 1587 Antivari
delle Illustrissime Signorie Vostre
Servitor Luca Alatovig

*

Prilog III. DAD, TN, 10.1, sv. 49, ff. 161v-164v. Testament Baranina Luke Alatovića sačinjen u Dubrovniku 26. jula 1591; proglašenje i izvršenje izjave njegove posljednje volje

Testamentum Lucæ Alatovich Antibarensis.

M. D. XCIIII. Indictione VII. Die vero XXIII Martii. Ragugii. Hoc est testamentum quondam Lucæ Alatovich Antibarensis repertum in Notaria publica Ragusii, ubi datum fuerat servandum inter alia Testamenta viventium ex consuetudine civitatis, cui testamento erant ascripti Testes Ser Petrus Fr. de Goze Iudex et Valerius Gigantis Notarius, cuis testamenti tenor sequitur, videlicet:

Al nome di Dio, Amen. 1591 26 luio a Ragugia trovandomi io Luca Alatovich sano del corpo et intelletto mio per la gratia di Dio, et considerando quella admonitione evangelica, la quale dice: *estote parati*, faccio questo

mio ultimo testamento, il quale sia al honor di Dio, et della salute dell'anima mia, la quale raccommando al suo Creatore, che per la sua misericordia si degni riceverla tra le altre anime ellette.

Lasso per le Xme et primitie a Santa Maria magiore danari XII, et altri danari XII a Santa Maria delle Danze.

Instituisco mio universale herede de tutti li mei beni esistenti qui in Ragugia, et tutti quelli sono in Antivari et suo Teritorio mobili et stabili, et tutti quelli si atrovano in mano delli mia crediti, cusi quelli si atrovano qui, come in Antivari, et in ogni altro luoco dove si atrovano, la mia fiola Cate con li sua fioli et fiole quelli sono al presente, et quelli saranno *cum pleno iure*, et con questa conditione, che nullo modo non voglio che quello possano havere et usufrutar fino che Frano mio cugnato marido di[147] /162r/ detta mia fiola et padre di detti putti sià et gli a insieme con loro,[148] acioche lui Frano in nessum conto possi 'ne per modo ne via goder ne havere per lui, ne per sua mano di quello niente, ma che in vita, et comando che detto Frano li detti mei beni staghino per mano dei mie procuratori, overo epitropi del testamento, et dove meglio a loro parera con sro (?) delli detti mie heredi, et morendo Frano, overo non stando con loro insieme, voglio che tali habiano la loro parte cioè per rata portione à quanti capi sara, cioé madre et tutti maschi et femine, et morendo Cathe resta alli fioli et fiole, et morendo fioli et fiole, resta à lei Cathe come detto *ut supra*, ma che nullo modo ne per morte ne vita di sopradetti voglio che Frano non habia niente ne galda ne usufrutta.

Dichiaro che morendo Frano et restasse Cathe, et li putti sui, et volendo maritarsi, voglio che lei habia il terzo de tutti li mei beni ultra la dote prima abuda da mi, overo la sua parte li tocasse a lei con li putti come dico ut su-

[147] *In marg. inf: f. 161v: die IX iulii 1594 cum sit quod Georgius Alattouich Antibarensis asserat dedisse quondam Luca Alattouich quinquaginta duos sbanna olei Antibarensis ut illinc illud mitteret Ragusium et pro computu eiusdem et Georgii venderet cumque id consisterit dominis epitropis per litteras Reverendi presbiteri Antonii Thomæ Vicarii Antibarensis, nec non oretenus eis id significaverit, et affirmaverit Franciscus Allatouich gener eiusdem quondam Lucæ, hinc est quod Jacobus Alattouich filius prædicti Georgii presens et stipulans sponte confessus est virtute litterarum euisdem sui patris dati Antibari die 3 presentis mensis iulii habuisse à dominis Joanne Marini de Restis, et sociis epitropis testamenti contrascripti quondam Lucæ Alattouich predictos quinquaginta duos sbannos olei, pro qua olei consignatione, et pro pretio ipsius quod est talarum triginta et gr.unius ipse Jacobus nec loco* (?) *presbiter Franciscus Novellus sponte cum omnes eorum partibus simul et insolidum* (..) *se obligaverunt et obligant, atque promiserunt, et promittunt in omni tempore et loco manutenere, et servare predictos epitropos imunes, et indamnes ab omni damno, et molestia, quod at que ipsis epitropis et cuilibet eorum seu in eorum bonis, vel in bonis dicti quondam Lucæ* testatoris (cancell) *Alattouich quandocumque quomodocumque, et qualitercumque (?) dari, et inferri posset a quavis persona et officio rob. Renunciando.*

[148] *In marg. super. f. 162r: vide solutionem factam de talaris* (?) *Centum duobus Catæ filiæ contrascripti quondam Lucæ testatoris ab epitropis presenti testamenti* In Diversis Cancel. *1604 die 21 Maii folio 187 -*

pra, che stia in sua volonta di detta Cate et altro alli sua putti maschi et femene, et di quello Iddio guardi mancando et morendo Cate et fioli et fiole, et che all' hora fosse vivi Zorzi Alatovich overo Zorzi Passaponta, che ad ogniuno di loro sia dato del mio scudi vinti a danari 36 l'uno all' anno in vita loro, et se restasse qualche cosa dapoi morte loro vadi lo resto siano rescatadi tanti poveri della mia Patria, ma vivendo Cate et sua fioli, non voglio che habbia altri niente ne niuno, ma a Cate et fioli et fiole come di sopra.

Item voglio che li mei beni mobili et stabili quali ho qui à Ragusa et in Antivari tutti siano venduti et di quelli tratti primo lo resto di dote de mia moglie Cate, queli denari vengano /162v/ alli[149] heredi di Nicolo Giuanco, la qual dote fo promesso darmi ducati otto cento, come nella citula, ma non mi sono dati solo ducati settecento sessanta cinque in tutto, dico ducati 765. per li quali, et al conto de ditta dote ho dato in più volte alli detti di Ziuanco, madre et fioli per suo nutrimento come apare in Notaria per mano di messer Valerio Giganti ducati quattrocento quatordici, et a messer Stephano Nicolo Laurenti loro parente ho dato per dar a loro ducati cinque, danari 18, perche Zivo Jivanco si amalò, et si medicava et a lui Stephano deva in nome loro per nutrirli et lui Zivo et sorela et come apar per sua conti.

Et ho dato ancora a Donna Janca de Michaijlo fo massara de ditti Jiuanchi, et detti con volonta de ditti per sua servitu perche a me haveva sequestrato detta Janca, et li ho dato scudi venti dua come apare per confessione di detta Janca et Michaijlo fatta in Cancelaria per mano di messer Antonio Boris di 1589. 13 zugno et come apare per uno scritto tra mi et Anca dapoi fatto presenti li testimonii del resto, et per haver dato ancora al marido de Maria fiola de Zivanchi per conto de sua dote, et al conto mio scudi trenta, fanno ducati 27 (?), et per haver dato ancora a Michele Squadro come al procuratore di Biagio suo fiolo marido de detta Maria ducati pro detto trenta tre et grossi 30. et con la volontà et consenso di detta Maria con li quali ho fatto il conto, fo in tutto dato ducati cinquecento d'oro al conto di dote di sopra, et come meglio apare per Notaria di mano di Ser Valerio, dove hanno confessato detti esser cusi del iperperi 16 luio (?), si che a loro sia satisfatto lo resto, però advertendo al sequestro di cassa (?) lui sequestrato in mano mie delli danari di quondam Nicolo Zivanco aspri dieci mille, quali non ha habudo ancora, si

[149] *In marg.: vide in margine cuiusdam sententiæ obtente a Ser Augustino Matthei de Pozza sociis tutoribusque Aloisii Radi Allegretti in* Sententiis Cancellariæ *die IX Martii 1595 folio 23 eiusdem libri solutionem ducatorum auri triginta trium et grossorum XX factam ab epitropis contrascripti testamenti Petro Stringherio uno ex tutoribusque ipsius Aloisii pro debito quondam Nicolao Giuanchich. Die primo Augusti 1596. Cathæ filia suprascripti testatoris et Lucas ipsius Cathæ filius, sponte sunt confessi se recepisse pro diversis eos indigentiis à Ser Joanne Marini de Restis epitropo solvente de consensu Ser Andreæ de Restis alterius epitropi, scutos auri centum, pro quibus promiserunt conservare indemnem dictum Ser Joannem a molestia cuiuscunquæ personæ. Renunciando.*

che /163r/ restano haver con sequestro et altro in tutto ducati ducento sessanta cinque, dico ducati 265.

Dichiaro ancora come nel numero di ducati 265. sopradetti intra et si comprende una casetta, quale mi ho al presente Duicina uliza apresso Priechi per mi comprada come apar 1572 adi 17 April, la qual paga alli Reverendi calogieri di Santo Jacomo perperi dieci all'anno, et per terreno danari 7. al comune, et quella deliberada per sua donna Frana di Evangelista moglie come propinqua di quondam Vincenzo Boghiscich marido primo di quondam Cata mia moglie et poi a me renontiada del 1573 a dì 20 zugno per detta Madonna Frana, et suo marido come sono li ordeni della Magnifica Città di Ragusa, et che possa far spese in detta casa come in libro delle sententie del 72 ch. i. et ho speso fino hoggi in detta casa in molte spese perche iera rovinada da coverta fino fondamento in piu parte, et ultra li ducati 101. et spese per li quali l'è deliberada, ma di piu speso in essa ducati ventiuno, et den'ari 10 a danari 40 per ducato, si che la detta casa l'è mia, con questo che paghi alli detti Ziuanchi lo resto di dote sopradetta, la qual casa non voglio a nullo modo che si possa vender, ma che vada di herede in herede mio, come dico ut supra, et loro di Zivanchi dieno haver in tutto per resto ducati ducento sessanta cinque, dico ducati 265. et che loro pagano camsa per sequestro.

Item dichiaro come a me sono per mano delli beni della chiesa di Antivari[150] una scatola con certi pochi arzenti et poco di perle bianche menade, et poco d'oro tutto in detta scatola picola come quelle del conspetto granelado, et sachetto picolo con certi volami d'arzento di detta chiesa consegnatomi per messer Zorzi Alatovich che quello dovessi salvar

con segno † quello che l'è dentro l'è della chiesa ditta, si che quello sia alogado dalli mie procuratori in qualche luogo dove sicuro et meglio sara in deposito fino sara bisogno di detta chiesa.

/163v/ Item dichiaro come a me die dar Giuro Pugliese et Marino de Gregor *simul et in solidum* ducati d'oro quattrocento otanta et comune die dar altri ducati quattrocento otanta, piezo per lui Zivo di Facenda ch'e del 1590 Maggio, et die dar ancora del 1590 Guigno Secondo di Nenco cugnado di Alovise Zelati ducati d'oro mille quattrocento quaranta, per lo quale l'e piezo et principal pagadore Alovisi Zigliati, come tutto questo apar per Notaria notado per mano di messer Valerio. Oltra li debiti diebo haver qui a Ra-

[150] *In marg.: Die 24 Maii 1601 Ser Augustinus Matthei de Pozza, et Ser Thomas Joannis de Gondula domini Thesaurarii seu maior pars dominum Thesaurariorum ad hoc intervenire valentium sponte confessi sunt habuisse a Ser Joanne Marini de Restis, et a Vincentio Grassi epitropis prescripti testamenti duas scattulas alteram inclusam in altera signatam videlicet maiore sigillo dicti Ser Joannis et sigillo predicti Vincentii Grassi, cum tribus petiis argenti ponderis zirca quinque, et unciarum novem, nonnullis aliis rebus, quas omnes res existentes in dictis scattulis ipsi epitropi dixerunt esse ecclesiæ Antibarensis. Renuntiando.*

gusa et in Antivari molti et diversi come apar per uno libro tegnio a Ragusa et altro in Antivari simil.

Item dichiaro[151] come l'è stata con mi per massara, et mi ha servito Paula per nome, per la qual servitu li lasso delli mia beni talari d'argento otanta, et li anelli d'oro quali mi li ho comprato, che sono quattro, et tutti li drappi, qual mi li ho fatto et tagliado per lei, et uno scavezo di bianchetta verde li ho compradi per lei, che sia suo, et dichiaro come la ditta è stata massara di Madonna Vizza Ivanova mia vicina tanti anni, la quale non haverlo modo di pagarla in contadi li ha dato dua anelli d'oro con pietre rosse per parte de suo pagamento quali sono da me in salvo Paula me li dette con saputa di detta sua madre. Voglio che li sia dati a detta Paula perche sono sui.

Item lasso ad Aniza sta in casa mia qui a Ragusa talari dieci che prega Dio per anima mia, et che nessuno non li cerca niente per affitto di casa dove l'è stata.

Item lasso a mio parente Zuane Alatovich talari trenta per amor li ho portado sia dato a lui over suo herede.

Item voglio che messer Zorzi Alatovich et Zorzi Passaponta altri mie parenti che di tutto quello me dieno dar sia perdonadi et che non /164r/ daga niente a niuno.

Item lasso alla chiesa di Santa Maria fuori delli muri di Antivari talari vinti, che quelli siano spesi in aiuto et recuperatione di detta chiesa, non delle sue possessioni, et li lasso in mano del Reverendo messer pre Antonio Thomasi Vicario de Antivari et Arciprete di detta chiesa che lui li dovesse tegnir fin a tal bisogno.

Item lasso delli mia beni sia cauato talari cento d'argento et dadi a messer pre Antonio, dico che quelli lui parta per anima mia alli piu bisognosi overo descomprar dalla schiavitu quelli che pole della mia Patria.

Item lasso al detto messer pre Antonio zechini tre che mi sia tenuto dir tre para di messe di Santo Gregorio per anima mia et al Reverendo messer pre Francesco Craina uno zechino che diga uno paro di messe simil, et al Reverendo messer pre Francesco Bonbardier uno zechino che diga uno paro di messe simil.

Item lasso alli Reverendi Padri di Santo Domenico però morendo qui a Ragusa talari cinque, che mi sepelisseno in loro Monasterio in una arca, et che pregano Iddio per anima mia, et non morendo qui, ne sepeliendomi come dico ut supra, non li sia dato li detti talari.

[151] *In marg.: die 19 novembris 1594. Paula famula precripti testatoris sponte cum consensu Ser Michaelis Clementis de Goze et Hieronymi Viti de Ghetaldis et Hieronymi Vlaichi tutorum suorum atque virtute libertatis heri obtente à Magnifico Minori Consilio confessa est habuisse àb epitropis testamenti contrascriptis tallaros octuaginta, anulos sex, sua vestimenta et* un scuavezzo di bianchetta verde *ipsi Paule legatos à dicto testatore in contrascripto capitulo. Renunciando*.

Item dichiaro che restando la casa dove stamo per mio herede, voglio che in canava abasso possa star Aniza sopradetta in vita sua, et che non paga niente che prega Iddio per anima mia.

Item voglio che in camera sopra canava di detta casa possa star Paula sopradetta in vita sua, et che non paga niente, che prega Dio per anima mia, et lo resto di casa sia afitado, et pagado li Santi Calogieri et terreno et venendo mio herede, possano star loro, ma non cazzar dette Donne, ne che pagano niente in vita sua.

Li mei epitropi over Procuratori del mio testamento faccio Magnifico messer Franc. Resti et Magnifico messer Andrea suo fratello et messer Vincenzo Grassi, et messer Biagio Luchei, alli quali raccommando la mia ordinatione, et così dico et ordino et confermo io Luca Alatovich come apar di sopra et scrisse con mia mano propria et che questo testamento non si possa /164v/ romper ne per via ne per modo ne con testimonio niuno, ma resti fermo per tutto. *Hoc autem testamentum*.

Die XXIII Maii 1594

Hæc est distributio suprascripti testamenti facta per epitropos suprascriptos per manus Blasii Luchei de pecuniis suprascripti testatoris.

Suprascripti Domini decimarii Sanctæ Mariæ sponte sunt confessi se recepisse a dictis epitropis iperperum unum secundum formam legati. Renunciando. *pp i.*

Domini officiales Sanctæ Mariæ Dantiarum sponte sunt confessi se recepisse a dictis epitropis iperperum unum secundum formam legati. Renunciando. *pp i.*

Aniza Iuanoua famula suprascripti Testatoris sponte est confessa se recepisse a dictis epitropis talaros decem secundum formam legati. Renunciando. *T. X.*

Die XIX Octobris 1594

Jacobus Alatovich procurator Joannis Alatovich legatarii suprascripti, ut de procura constat in procuris Notariæ sub die 12 mensis presentis sponte est confessus se recepisse a suprascriptis epitropis talaros triginta secundum formam legati. Renunciando. *Tal. XXX.*

Die 23 Martii 1596

Nicolaus Francisci de Thomasiis Antibarensis procurator Reverendi presbiteri Antonii de Thomasiis Vicarii Antibarensis, ut de procura constat in procuris Cancellariæ sub die 20 mensis presentis folio 100. sponte est confessus se recepisse a Ser Joanne Mar. de Restis epitropo suprascripti Testatoris infrascripta tria legata videlicet Tal. viginti expendendas in recuperanda ecclesia Sanctæ Mariæ extra muros. Item Tal. centum distribuendos pauperibus vel in redimendis captivis Antibarinis. Et zechinos tres pro celebratio-

ne trium parum missarum Gregorialium pro anima suprascripti Testatoris. Renunciando.

Die 13 Aprilis 1596. Ser Joannes de Restis suprascriptus sponte pro declaratione hereditatis dixit se solvisse suprascriptos Tal. centum et ducatos zechinos tres de ducatis 132. 9. et parvulos 14 quos simul cum Ser Andrea de Restis fratre suo receperat ab epitropis testamenti q. Blasii Luchei de qua receptione constat in Diversis Notariæ die 4 mensis presentis. Stant pro resto denariorum (?) *ducati 132. 9.14 ipse Ser Joannes dixit remansisse in manibus Mix...*(?) *auri quadraginta,* (..) *Ser Andrea de Restis et confesisse. Renunciando.*

Savo MARKOVIĆ

PREDECESSOR OF MODERN BOURGEOISIE: ALATOVIĆ FAMILY FROM BAR

Summary

The most distingushed Bar's civic kindred Alatović appears on the historical scene at the beginning of the 16th century, initiating the significant changes in the church hierarchy and in the structure of communal administration. The member of this kindred was the abbot of Ratac between 1510/11 and 1522, at a time when the institutional mechanism of the nobility council, not without the convulsion and turbulences, gets its replica in the commoners' council. The social actions of the Alatovićs thus announced the bourgeois dynamics of later times throughout Europe. The rise of the merchant class marked the emergence of a self-conscious, individual spirit, and self-perception that had dissociated from medieval conformism, so that along with the expansion of the international trade-commercial network of this kindred, there emerged also visual testimonies in the function of its representation. The vectors of their imagery were reaching London, Flanders, Hamburg, Venice and Levant. Financial power enabled to the Alatovićs to associate capital, professional and marital relations with prominent business entrepreneurs and families from other cities, primarily Dubrovnik, where the focus of their activities was on oil and Kersey trade. Their business mobility enabled them the change of residences, and the Alatovićs lived in Venice and Dubrovnik, thus opening up opportunities for the intelligence activity, especially in the new conditions of an altered homeland's political context. The trustworthy actions they carried out, the credit relations and the dowries, the assets they disposed with at the end of the 16th century, confirmed that they imposed themselves among the most important and influential clans, characterized by the patriotic care for the ransom of the captured fellow citizens, and

the custody of the valuables of the Church of Bar. The prozopographic approach, historiography findings and the analyzed documents from the State Archives in Dubrovnik clarified the genealogical details, provided sigilographic insights and brought additional apprehension of the civic class as well as the sacral landscape of the city of origin of the kindred without the noble prerogative which by the mid-seventeenth century left an indelible trace in the history of the southern Adriatic.

UDC: 94(376)”652”

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

Немања ВУЈЧИЋ*

КРАЈ АХАЈСКОГ САВЕЗА

ABSTRACT: *The paper examines the circumstances surrounding the beginning of the so-called Achaean war (146 BC) and the subsequent dissolution of the Achaean league by the Romans. The causes of these events, motives and explanations behind them are a source of confusion and disagreement for modern historians. The main reason for this is rather problematic, occasionally even contradictory, nature of the main sources, the book 38 of Polybius' Histories and a segment of the book 7 of Pausanias' Description of Hellas. In this paper the claim is made that the Achaean war was essentially a Roman surprise attack directed against a federation of city-states that displayed tendency for independence that was far too strong, at least from the Roman standpoint. Both Polybius and Pausanias (whose account is based on Polybius) describe and interpret events from a position that is distinctively pro-Roman. Polybius was not able to surmount political and ideological obstacles that stood in the way of objective analysis of the events. As in other places in his work, he decided that any serious critique of the Roman state, its representatives and their actions, is something completely unacceptable. Instead, the reader is presented with a contradictory narrative in which causes and effects switched places, the aggressor is painted as a neutral and well-meaning party, while the victims are forced to take the blame.*

KEY WORDS: *Achaean league, Achaean war, Polybius, Pausanias, Hellenistic history, Roman imperialism.*

Историја Ахајског савеза окончана је у крви, римским освајањем и разарањем Коринта, крајем лета 146. године пре нове ере. Уочи свог пада, Ахајска федерација је била последња већа државна формација на тлу јужног Балкана. Њеним нестанком престаје свака могућност организованог отпора римској превласти: он се неће поново јавити чита-

* Аутор је научни сарадник, Одељења за историју, Филозофски факултет у Београду.

вих шест деценија, све док армије Митридата VI нису накратко прешле у Европу. Тзв. Ахајски рат често се узима као један од преломних догађаја у грчкој историји, понекад и као чин којим се завршава хеленистичка историја у ужем смислу.

Упркос генералној сагласности око значаја овог догађаја, његови узроци и тачне околности и даље представљају предмет великог спора. Историчари не успевају да се сложе како и зашто је дошло до рата између две државе које су већи део II века пре н.е. биле савезници. Као и у случају многих других питања античке историје, проблем је у тумачењу основних извора. Једини савремени историјски извор је XXXVIII књига Полибијевих *Историја*.[1] Тешкоће у правилном тумачењу и разумевању овог текста су многобројне а, поврх других проблема, он је сачуван фрагментарно. Полибијево виђење пада Ахајске лиге је проблематично из више разлога, који ће бити анализирани у наставку текста. Други извор који опширније говори о овим догађајима, Паусанијин *Опис Хеладе*, у знатној мери зависи од Полибија и одражава исту, претежно проримску перспективу.[2] Остали извори су сажетији, неки просто константују основне чињенице.[3] Бројни су историчари који су истраживали овај проблем,[4] понудили решења и дали вредне коментаре. Истраживачи, међутим, нису увек имали у виду сва ограничења изворног материјала. Старија историографија је већином просто преузимала Полибијево објашњење узрока рата, понекад уз покушаје да се мање логична и контрадикторна места у његовом тексту објасне или поправе. Сходно томе, старија историографија је кривицу за рат сваљивала на ахајске државнике-демагоге, који су наводно водили неодговорну политику и сами изазвали, или бар снажно провоцирали, насилну рим-

---

[1] Сви цитати из Полибијевог дела су наведени према преводу Маријане Рицл (Матица српска, Нови Сад 1988).

[2] Paus. VII 12-16. За цитате Паусанијиног текста користио сам превод Зоре Ђорђевић (Матица српска, Нови Сад 1994).

[3] Приказ који даје Just. *Ep.* XXXIV 1, 1-2, 6 садржи корисне појединости, али уједно поједностављује и сажима догађаје. Diod. XXXII 26 је проста парафраза Полибија. Нешто детаљнији преглед узрока и тока рата даје Zon. IX 31, али се и он ослања на исти извор, као и Strab. VIII 6, 23, који говори о разарању Коринта. Ливијев текст, који је такође базиран на Полибију, није сачуван изузев кратке епитоме: Liv. *Ep.* LII; сажетак Ливија даје и Flor. I 32. Избијање сукоба укратко излаже Dio. Cass. fr. 72, а ток рата сумирају Aur. Vic. *De vir. ill.* 60, 1 и Oros. V 3, који је користио Полибија али предност даје римским писцима. Cic. *Pro Lege Manilia* 5 (11) и *De offic.* III 11 (46) ове догађаје само узгредно спомиње, а исто се може рећи и за Tac. *Ann*. IV 43.

[4] Модерна научна литература о овом проблему почиње тезом (данас углавном заборављеном) Фистела де Куланжа (Fustel de Coulanges): *Polybe: ou, la Grèce conquise par les Romains*, Amiens 1858. (прештампано у: N. D. de Coulanges, *Questions historiques*, Paris 1893, 119-211).

ску реакцију.[5] Други су имали разумевања за ахајске вође и њихове одлуке али су ипак стали на становиште да су ови свесно ушли у рат.[6] Понеко је кривицу пребацио на социјалне потресе у грчком друштву, и њихов утицај на дневну политику. Ахајски државници су били неодговорни демагози или, просто, нису били у стању да управљају непостојаним и раздраженим масама. Рим је морао да се умеша, да успостави и одржи ред, а ако је та интервенција била деструктивна и брутална, то је свеједно била неопходна мера.[7] Ерих Груен (Erich S. Gruen) изнео је тезу да је овај конфликт производ насумичних и непредвидљивих околности, у суштини једна велика несрећа и неспоразум за који ниједна страна не сноси директну одговорност, што је оригинална идеја, ако ништа друго.[8] Мада их је било и раније, у последњих неколико деценија чешћи су гласови који окривљују Рим или појединачне Римљане, или рат објашњавају као логичну последицу римског империјализма,[9] али и они углавном третирају двојицу поменутих античких писаца као

[5] Th. Mommsen, *Römische Geschichte II: von der Schlacht von Pydna bis auf Sullas Tod*, Berlin 1869, 42-47; B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Cheronea III: von 188 bis 120 v. Chr*., Gotha 1903, 338-352; G. Colin, *Rome et la Grèce de 200 à 146 avant Jésus-Christ*, Paris 1905, 610-625; P. V. M. Benecke, *Rome and the Hellenistic States*, y: S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth (edd.), *CAH* VIII: *Rome and Mediterranean 218-133 B.C.*, Cambridge 1930, 296-305; É. Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 v. J.-C.)*, Nancy 1967, 328-332; J. A. O. Larsen, *Greek Federal States: Their Institutions and History*, Oxford 1968, 483-498.

[6] Тако W. W. Tarn, G. T. Griffith, *The Hellenistic World*, London 1952[3], 37-39; J. Deininger, *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217-86 v. Chr*., Berlin – New York 1971, 220-238; F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius III: Commentary on Books XIX-XL*, Oxford 1979, 698-718; id., *The Hellenistic World*, Cambridge MA 1992, 238-240; F. Chamoux, *The Hellenistic World*, Cambridge MA 1992, 128-131 и др.

[7] Ово објашњење налазимо још код N. D. de Coulanges, *op. cit.*, 202. A. Fuks, *op. cit.*, 76, нап. 1-8 даје библиографију сродних мишљења.

[8] E. S. Gruen, The Origins of the Achaean War, *JHS* 96 (1976), 46-69 (cf. id., *The Hellenistic World and the Coming of Rome* II, Berkley – Los Angeles – London 1984, 520-523). Његово тумачење следе P. Green *Alexander to Actium: the Historical Evolution of the Hellenistic Age*, Berkley – Los Angeles 1990, 449-452 и I. Kralli, *The Hellenistic Peloponnese: Interstate Relations. A Narrative and Analytic History, from the Fourth Century to 146 BC*, Swansea 2017, 369-379 (са неким резервама).

[9] A. Fuks, The Bellum Achaicum and Its Social Aspect, *JHS* 90, 1970, 86-89; W. V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 BC*, Oxford 1985, 240-244; P. S. Derow, *Rome, the Fall of Macedon and the Sack of Corinth*, y: A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie (edd.), *CAH* VIII[2]. *Rome and the Mediterranean to 133 BC*, Cambridge 1989, 319-323; G. Shipley, *The Greek World after Alexander 323 – 30 BC*, London-New York 2000, 383-385; A. Erskine, What is an Empire? Rome and the Greeks after 188 B.C., *SCR* 26-3 (2009), 28, 68; A. Eckstein, *Hegemony and Annexation beyond the Adriatic, 230–146 BC*, y: D. Hoyos (ed.), *A Companion to Roman Imperialism*, Leiden-Boston 2013, 79-97; R. Waterfield, *Taken at the Flood. The Roman Conquest of Greece*, Oxford 2014, 222-225.

релативно непристрасне сведоке у чије речи не треба сумњати.[10] Разни прегледи хеленистичке и римске историје и даље просто преносе Полибијеве ставове и ослањају се на његов замагљен и, по много чему, конфузан приказ ових догађаја. У историографској литератури на простору некадашње Југославије било је мало покушаја да се ово питање пажљиво тумачи; оно што постоји углавном није задовољавајуће, и своди се на препричавање Полибија и Паусаније.[11]

Међутим, проблем лежи у претпоставци да је Полибијев приказ догађаја у основи објективан и коректан, и да може бити основа за историјску реконструкцији, без већих измена и дубље критичке анализе. У овом раду ћу бранити тврдњу да је супротно истина: тај текст је врло пристрасан, субјективан и проблематичан чак и када су у питању чисто фактографски детаљи. Такође ћу изнети став да је тешко могло бити другачије, имајући у виду политички, друштвени и идеолошки контекст његовог настанка.

Предисторија рата

Корени тзв. Ахајског рата сежу уназад бар до Трећег македонског рата, ако не и у дубљу прошлост. У часу римске победе код Пидне (почетком лета 168. године пре н.е.) Ахајска лига је већ деценијама била римски савезник. Међутим, када је рат окончан у складу са римским плановима, када је македонска војска побеђена и распуштена а краљ Персеј заробљен, Рим је испољио другачије држање према савезницима. Формално гледано, понашање Ахајске лиге, њених представника и институција није пружало повода за тако нешто. Ахајци су испунили све римске захтеве изнете у току рата, а били су спремни да пруже војну помоћ Римљанима, да је тако нешто званично тражено.[12] Мада је међу

[10] Изузетак је A. Fuks, *op. cit.*, 86-69 који је показао да је Полибијева карактеризација социјалне позадине рата неутемељена, противуречна и неодржива.

[11] На пр. М. Мирковић, *Историја римске државе од Ромула, 753. године пре Христа, до смрти Константина, 337. године нове ере*, Београд 2014, 195-196 приказује Ахајце као кривце за рат, „премда је римски Сенат преко многих посланстава настојао да одржи добре односе са грчким светом.“ Али „земљу и народ су исцрпљивали међусобни сукоби градова и племена, док је на другој страни у Риму све више политичара који су сматрали да према Грцима не треба показивати више стрпљења него према другима.“ Ахајски савез је чак сам покренуо непријатељства, када је „на конгресу у Коринту 146. пре Христа донео одлуку да прекине односе с Римом.“ И: „Заједно са Фокејцима, Еубејом и Тебанцима, *Ахајци су кренули у рат против Рима*…“ (мој курзив).

[12] Polyb. XXVIII 13, 1-5; cf. XXIX 24, 1-2. Године 169. пре н.е. Апије Клаудије Центон, локални римски командант у Епиру, тражио је од Ахајског савеза пет хиљада војника. Ахајска скупштина је одбила да удовољи овом захтеву, позивајући се, по Полибијевом савету, на закон по коме нису дужни да испуњавају захтеве римских команданата

вођством Лиге било различитих мишљења, нико није предлагао раскид са Римљанима или ангажовање на страни Македонаца: дани македонске превласти над Хеладом су и даље били у живом сећању.

Али став елита је једно а расположење становништва нешто друго. Када је Персеј нанео пораз римској војсци код Калиника, то је изазвало талас одушевљења у читавој Хелади.[13] Истовремено, хеленске владајуће елите су биле дубоко подељене и заузеле су углавном пасиван став. Већ у томе су Римљани видели нелојално или, чак, непријатељско држање. „Истина је да је римска дефиниција ‚непријатељства' (*inimicitia*) изгледа укључивала све што није спадало у потпуну и сикофантску колаборацију…"[14] Римску подршку је добила групација коју је водио извесни Каликрат, особа за коју Полибије чува само најгоре речи. Каликрат је на Пелопонезу учврстио своју позицију плашећи становништво римским незадовољством, док је Римљане уверио да ће само политика чврсте руке према Ахајском савезу (која је, подразумева се, укључивала подржавање њега и његове групације) осигурати римски интерес.[15] После битке код Пидне, од Ахајаца је тражена гаранција у виду чак хиљаду истакнутих талаца (Каликрат и његови људи су доставили списак), који су одведени у Италију, на неодређено време.[16] Била је то оштра мера, мада блага у односу на казне којима су подвргнуте неке друге државе у Хелади, чија је подршка Персеју исказана на отворенији начин.[17]

ако се ови не заснивају на писменом овлашћењу од Сената. У овој ствари су имали подршку конзула Квинта Марција Филипа; вид. Polyb. XXVIII 13, 7-14.

[13] Polyb. XXVIII 9-10 бележи ове чињенице али тврди да им не треба придавати важност. Хеленска реакција била је слична реакцији навијача на такмичењу, спонтана и људски разумљива, али плитка, попут одушевљења које међу гледаоцима изазива слабији такмичар који неочекивано надјача фаворита. Он у њој не види снажнију нетрпељивост према Римљанима нити дубљу приврженост Персеју. Међутим, и Liv. XLII 30, 1-7 потврђује да је обичан свет у Хелади гајио наклоност према македонском краљу, као и Diod. XXX 8.

[14] P. Green, *op. cit.*, 275. Чак је и покушај Рођана да буду посредници између Рима и македонског краља схваћен као непријатељски акт, који је готово довео до објаве рата (Polyb. XXIX 19).

[15] Polyb. XXIV 8-10.

[16] Polyb. XXX 13; Paus. VII 7-12.

[17] Епир је дивљачки опљачкан, извори тврде да је чак 150.000 људи одведено у ропству (Polyb. XXX 15 = Strab. VII 7, 7; Plut. *Aemil.* 29), што је вероватно претерана бројка. У Етолији је ухапшено и погубљено 550 истакнутих појединаца, познатих по промакедонским (или антиримским) ставовима (cf. Polyb. XXVIII 4). Род је кажњен одузимањем поседа на малоазијском копну, које је град добио после рата са Антиохом III; део казне је било претварање Дела у слободну луку (cf. Polyb. XXX 31). Чак је и Пергамска краљевина, која је послала трупе против Персеја, осетила бес Сената. Само је Атина имала користи од овог конфликта, примивши острва Дел и Лемно, као и земљиште расељеног Халијарта у Беотији.

Током наредних двадесет година, ахајска политика се одвијала у римској сенци. Раније ограничено римско присуство претворило се у тежак и напоран надзор.[18] Таоци су провели чак седамнаест година у Риму, иако су бројне делегације тражиле њихово ослобађање.[19] С друге стране, и спољни сукоби и спорови унутар лиге, или између других грчких држава, неизбежно су водили до слања сенатских делегација које би испитивале ствари, предлагале или, неретко, наметале решења. Наше познавање ових догађаја је непотпуно, знамо само за неке који су изазвали римско мешање, као што су територијални спор Мегалеполиса и Спарте,[20] сецесија Плеурона од Ахајске лиге (164. г. пре н.е.),[21] и криза око Оропа, који су Атињани заузели и опљачкали (око 155. г. пре н.е.).[22]

Кооперативност лиге је одржавана уз помоћ три метода. Најдиректнији и најгрубљи начин било је задржавање хиљаду талаца у Италији, који су својим животима гарантовали сарадњу са Римом. Други је подржавање Каликратове про-римске групације као владајуће, упркос њеној непопуларности, на чему Полибије инсистира. Непопуларан режим је неизбежно био окренут подршци спољне силе, као јединој поузданој гаранцији свог опстанка. Најзад, ту су биле сенатске делегације, које би се појављивале да посредују и пресуђују кад год би некакав спор између Хелена избио. Покушаји одвајања појединих градова од Савеза су редовно добијали римску подршку. У вези посланстава из 164. године пре н.е., које су предводили Гај Сулпиције Гал (конзул из 166. г. пре н.е.) и Маније Сергије, Паусанија каже: „Такође је из Сената било јављено Галу да одвоји од Ахајског савеза што више градова може.“[23] Укратко, Рим је са подозрењем гледао на Ахајску лигу, није је третирао

[18] За оцену да је карактер римске хегемоније био блажи у периоду од 188. до 168. г. пре н.е., у односу на време после Пидне, вид. A. Erskine, *op. cit.*, 20-37.

[19] Знамо за четири неуспеле мисије послате ради ослобађања талаца, а могло их је бити и више: Polyb. XXX 30, 1; 32, 1-12 (164. г. пре н.е.); XXXII 3, 14-17 (159); XXXIII 1, 3-8 (155); XXXIII 14 (154. или 153).

[20] Polyb. XXXI 6; Paus. VII 11, 1-3.

[21] Paus. VII 11, 3. Паусанија је једини извор за епизоду са одвајањем Плеурона, што је навело неке историчаре да посумњају у њену историчност.

[22] Сачуван је само почетак Полибијевог описа овог догађаја (Polyb. XXXII 11, 5-7). Уместо њега, главни извор је Paus. VII 11, 4-8, чији је приказ конфузан и садржи мало вероватне појединости; cf. Ch. Habicht *Athens from Alexander to Antony*, Cambridge MA 1997, 264-267. Спор је решен у корист Оропа уз помоћ Ахајске лиге, cf. *IG* VII 411 (=*Syll.*[3] 675), натпис у част Хијерона, ахајског државника који је помогао Оропљанима да се појаве и говоре пред ахајским скупштинама у Коринту и Аргу. Paus. VII 11, 8 чак каже да су Ахајци припремали војну инвазију Атике, али се од тога одустало у последњем тренутку.

[23] Paus. VII 11, 3: Προσεπεστάλη δὲ ὑπὸ τῆς βουλῆς τῷ Γάλλῳ πόλεις ὁπόσας ἐστὶν οἷός τε ὡς πλείστας ἀφεῖναι συλλόγου τοῦ Ἀχαιῶν.

као независну државу и није пропуштао прилику да искористи њене унутрашње проблеме како би је ослабио и контролисао.

После слања више делегација које су се без успеха вратиле у Хеладу, преостали ахајски државници су најзад пуштени 151/150. г. пре н.е. Мање од три стотине, од првобитних хиљаду, било је у животу у том тренутку. Повратак ових људи можда се одразио на Каликратов престиж и угрозио његов доминанти положај у савезу.[24]

Ахајском рату непосредно је претходио нови рат у Македонији, подељеној по римском диктату на четири мале и изоловане федерације. Тамо се 150/149. г. пре н.е. појавио нови претендент, извесни Андриск, који је великом брзином овладао земљом и узео краљевску титулу. После варљивих почетних успеха, новог краља је поразила римска војска коју је водио претор Квинт Цецилије Метел, ветеран Трећег македонског рата (148. г. пре н.е.).[25] Победничка римска војска није, међутим, ни повучена ни распуштена, већ је остала на Балкану, несумњиво изазивајући озбиљну нелагоду међу ахајским државницима.

Пут у рат

Да би одржали Ахајску лигу у стању полузависности, Римљанима су биле неопходне све три поменуте полуге контроле. Да је то тако, види се из понашања Ахајаца када су две од њих нестале. Убрзо по повратку талаца из Рима на Пелопонезу избија нови спор, око сецесије Спартанаца из Ахајске лиге. На путу у Рим, као посланик у вези са овим спором, умире Каликрат, већ у дубокој старости. На чело Лиге долази нова групација која тежи да води заиста самосталну политику и која одбија да прихвати сепаратизам међу савезним градовима, чак и када се одвија уз римску подршку.

Непосредан повод за римску војну интервенцију представљао је покушај Спарте да напусти Савез. Спартански проблем има дугу историју, покушаји одвајања почињу безмало већ од тренутка када је Спар-

[24] Ослобађање талаца Полибије приписује властитом утицају на Сципиона и пристанку Катона Старијег (Polyb. XXXV 6; Plut. *Cato Maior* 9, 2-3). Катона у овој ствар није покретала наклоност према Хеленима.

[25] Polyb. XXXVI 10 (cf. и XXXVI 6, 1); Diod. XXXII 9, 15; XXXII 9a-b; Liv. *Ep*. XLIX-L, LII; Flor. I 30 (II 14); Vel. Pat. I 11. Полибијев коментар ових догађаја (XXXVI 17, 13) отровно је циничан: Римљани су Македонцима „учинили *многа велика доброчинства*“ (мој курзив; Μακεδόνες μὲν γὰρ ὑπὸ Ῥωμαίων πολλῶν καὶ μεγάλων ἐτετεύχεισαν φιλανθρωπιῶν), ослобађајући их од монархије Антигонида и обавеза према њој. Уместо да бране ову „слободу“, становништво Македоније је енергично подржало обнову монархије и борило се против Римљана. Аркадски историчар њихово држање не може да разуме, па читаву епизоду описује као божански гнев и казну за македонску незахвалност.

та на силу припојена савезу, 192. г. пре н.е. Ипак, средином II века пре н.е. изгледало је да су најгоре тешкоће окончане. Спартанци већ дуже нису правили проблеме а један од спартанских државника, Меналкида, био је стратег Ахајског савеза око 151/150. пре н.е. Паусанија не приказује ову кризу као израз неке дубље жеље Спартанаца за независношћу, већ као личну Меналкидину иницијативу, пошто је осрамоћен и изгубио углед у Ахајском савезу. Наводно је у време спора око Оропа Меналкиди понуђен мито у износу од десет таланата да обезбеди ахајску интервенцију против Атињана. Он је мито примио, обећавајући Каликрату половину, али је на крају одлучио да све задржи за себе.[26] Осветољубиви Каликрат је оптужио Меналкиду за издају, да је као посланик у Риму (није јасно на које се посланство мисли) радио против савезних интереса, покушавајући да нађе подршку за одвајање Спарте.[27] Али Меналкида се спасао смртне казне тако што је три таланта од примљеног мита дао Дијају, новоизабраном стратегу. Сада је Дијај изложен оптужбама за мито, од којих покушава да побегне тако што окреће Савез у правцу сукоба са Спартом, Меналкидовом отаџбином, која је у том тренутку уплетена у неки територијални спор.[28]

Клупко оптужби, клевета и корупције које слика Паусанија, следећи Полибија, представља један од највећих проблема у анализи узрока рата. Многи историчари, чак и они који су били наклоњени верзији коју дају Полибије и Паусанија су на овом месту стали и поставили питање: како би аркадски историчар могао да зна ове детаље? На који начин је Полибије могао знати ко је примио мито, од кога, кад и зашто, и чак у којој висини? Гигантски новчани износ не иде у прилог веродостојности ове приче. Несумњиво, ахајска политика је била врло динамична и борбена. Политичких напада, оптужби, клевета и гласина било је у изобиљу, али управо такву врсту „информација“ треба третирати са највећом могућом резервом. Полибије је ово морао знати, а ипак је одлучио да укључи клевете и друге полуинформације као један од најважнијих, покретачких елемената у свом излагању. У најбољем случају, њега је овде издало критичко размишљање, па је непроверене гласине третирао као чињенице. У најгорем, он је смишљено искористио појединости за које је знао да су непроверљиве и, по свој прилици, удаљене од истине. Од свега наведеног можемо прихватити само то да је између

[26] Paus. VII 12, 1.

[27] Paus. VII 12, 2.

[28] Paus. VII 12, 3-4. Из сачуваних извора не видимо која је територија била спорна и зашто. Историчари су углавном помишљали на неку од старих спорних области на граници са Мегалеполисом или Аргом. Међутим, непосредно по окончању Ахајског рата, Спарта је била у граничном спору са Месенијом. Могуће је да је у питању исти проблем.

Меналкиде и Каликрата дошло до неког сукоба, и да се Меналкида, по истоку мандата стратега, вратио у Спарту где је постао вођа покрета за одвајање од Ахајског савеза.

Спартанци су се, очекивано, обратили Сенату у вези територијалног спора; у Риму се, подједнако очекивано, појавила и ахајска делегација. Посланици су говорили пред Сенатом који је донео одлуку о овом питању. Када су се два посланства вратила на Пелопонез, показало се да ту одлуку различито тумаче. Дијај, који је предводио Ахајце, тврдио је да је Сенат одлучио да сва овлашћења у вези спора имају ахајски органи, укључујући могућност и да појединачне Спартанце осуде на смрт, ако закључе да постоји таква кривица. Спартански посланици су тврдили да је Дијај обманув Ахајце и да је Сенат заиста препустио решавање спора ахајским институцијама, али уз изричито искључивање могућности да оне осуђују људе на највише казне.[29] Могуће је да је сенатска одлука била нејасно срочена, што је отворило могућност за произвољна тумачења. Спартанци су сада желели да се опет обрате Римљанима, али Ахајци су закључили да они на то, у ствари, немају право. По њима, појединачни градови, чланови Савеза, не смеју да воде независну спољну политику, већ такве иницијативе морају ићи преко савезних органа.[30] Како су Спартанци истрајали у својој намери, криза је дошла до највише тачке (почетни територијални спор као да је заборављен) и Дијај је био спреман да оптужи Спартанце за побуну и употреби савезну војску против њих.[31]

До сецесије и рата ипак није дошло у том тренутку (150/149. пре н.е.). Дијај је изјавио да неће водити рат против Спарте, већ само против двадесет и четири појединца који гурају Спарту у погубан сукоб – герузији је достављен и тачан списак, Менаклида је био на њему. Спартанац Агасистен је предложио двадесет четворици да својевољно напусте Спарту и тако избегну да буду повод рата. „Ако побегну у Рим, рекао је да ће их Римљани брзо вратити у домовину“.[32] Ако је ово заиста изречено, тешко да је то учињено у јавности. У том случају, како би Паусанија (односно Полибије), то знао? Када су наводни агитатори отишли, у Спарти су их осудили на смрт – Паусанија тврди да је осуда била привидна. У Рим је стигло још једно ахајско посланство, чији је задатак био да пред сенаторима негира све тврдње спартанских изгнаника. Делегација је била највишег нивоа – предводили су је Каликрат и Дијај,

[29] Paus. VII 12, 4-5.
[30] Paus. VII 12, 5.
[31] Paus. VII 12, 6.
[32] Paus. VII 12, 7: Φυγόντας δὲ ἐς Ῥώμην καταχθήσεσθαι σφᾶς οὐ μετὰ πολὺ ἔφασκεν ὑπὸ Ῥωμαίων.

али Каликрат је преминуо на путу, пре доласка у Рим. Дијај и Меналкида су говорили пред Сенатом и међусобно се оптуживали. Сенат је донео одлуку коју су и овај пут две стране тумачиле произвољно (или је и ова одлука била смишљено нејасна?). Дијај је тврдио да је Сенат забранио спартанску сецесију, док је Меналкида својим сународницима пренео да је добио подршку за одвајање Спарте од савеза.[33]

Ни сада (пролеће 149. г. пре н.е.) није дошло до оружаног сукоба, Ахајци су чекали исход новог рата који је избио у Македонији и пренео се у наредну годину. Тек за време мандата стратега Демокрита (149/148. пре н.е.) почеле су припреме за напад на Лаконију. У међувремену се Меналкида вратио у отаџбину (вероватно пре краја 149. г. пре н.е.) и постигао да Лакедемон званично прогласи одвајање од Ахајске лиге. Римско посланство које је путовало у Азију, успут је посетило Пелопонез и упозорило Ахајце да не мобилишу војску и не крећу против Спарте без допуштења Сената. Ово упозорење је стигло тек у пролеће 148. г. пре н.е., када је Демокрит већ мобилисао савезне трупе и пошао на Спарту. Одлучио је да игнорише римске инструкције – први ахајски стратег који је то учинио за много година! – и да пређе у напад. Спартанци су се супротставили ахајској војсци у отвореној бици и били убедљиво поражени, изгубивши око хиљаду војника на бојишту. Међутим, Демокрит је одлучио да не напада и не опседа саму Спарту – можда је римско упозорење ипак имало неког ефекта. Уместо тога, допустио је трупама да опљачкају околину града а онда се повукао из Лаконије. Пред Ахајском скупштином оптужен је за кукавичлук и осуђен на казну од педесет таланата. Апсурдно велики износ, наравно, није био у могућности да плати па је отишао у изгнанство.[34] За стратега је поново изабран Дијај (148/147. пре н.е.). Док је припремао наставак похода, појавило се још једно посланство, овај пут упућено од Квинта Цецилија Метела, са поновљеним упозорењем да се Ахајци уздрже од рата са Спартанцима, док не дођу посредници које је изабрао Сенат. Дијај је прихватио римске захтеве али их је тумачио слободно: није нападао саму Спарту, али је ушао са војском у Лаконију, заузео мање градове и оставио посаде у њима.[35] Меналкида, кога су Спартанци изабрали за војсковођу, извршио је самоубиство после низа неуспеха. Паусанија није пропустио ту прилику да подсети читаоца на његову наводну неспособност и непоштење. У овоме се Паусанија несумњиво ослања на Полибија.[36]

---

[33] Paus. VII 12, 8-9.

[34] Paus. VII 13, 1-5.

[35] Paus. VII 13, 5-6.

[36] Paus. VII 13, 7-8. Према Паусанији, Меналкида је био „најнеукији војсковођа“ (ὁ ἀμαθέστατος στρατηγός) и „један од најнепоштенијих људи“ (ἀνθρώπων ὁ ἀδικώτατος).

И тада, када је изгледало да ће се Спарта предати, сенатско посланство је најзад стигло у Коринт, предвођено Луцијем Аурелијем Орестом (конзул из 157. г. пре н.е.). Ахајска скупштина је од Ореста примила шокантне вести: Сенат је донео одлуку да Ахајски савез треба распустити! Из федерације треба да иступе Коринт, Арг, Спарта, аркадски Орхомен, Хераклеја у Трахинији и други градови.[37] Образложење одлуке је било да ти градови нису ахајског порекла и да су накнадно укључени у Савез. Нема доказа да су ови градови (изузев, наравно, Спарте) имали самосталне контакте са Римом, нити да су показивали икакву тежњу за одвајањем. Коринт је, уосталом, одавно био неформални центар Савеза. Поред Спарте, од наведених градова само је Хераклеја у Трахији, град на северним границама Савеза, одлучила да искористи прилику и прогласи независност (у зиму 147/146. г. пре н.е.).

Орестово саопштење је изазвало шок и бес окупљених грађана. Дошло је до немира уперених против Лакедемоњана који су се затекли у Коринту, пошто су доживљавани као повод за сенатску одлуку. Неки од прогоњених су се чак склонили у кућу у којој је био смештен Орест.[38] Бивши конзул је искористио ту прилику да Ахајцима одржи придику о понашању и упозори их да ће Сенат пажљиво разматрати све што раде. По повратку у Рим, Орест је оптужио Ахајце за непримерно држање према римским посланицима; чак и Полибије констатује да је претеривао и измишљао, како би оставио утисак да су и сами посланици били у опасности. Ово је било делотворно, сенатори су били врло незадовољни и одлучили су да упуте ново посланство.[39] Вероватно је већ у том тренутку донета одлука о војној интервенцији.[40] За то време, у Коринту је изгласано да се у Рим пошаље делегација, коју је предводио Теарида.[41] На путу су изасланици срели ново римско посланство, које је предводио Секст Јулије Цезар (Орестов колега у конзулату) које је тврдило да има сва овлашћења да решава спорна питања и да није потреб-

[37] Paus. VII 14, 1.

[38] Paus. VII 14, 2.

[39] Polyb. XXXVIII 9, 1-3. Полибијева критика Ореста и његовог обмањивања Сената представља одступање од општег тона XXXVIII књиге, која је иначе писана из изразито проримске перспективе. О овом месту вид. F. W. Walbank, *op. cit.*, 700.

[40] Покретање две римске армије (и ратне флоте), од тога једне конзуларне коју је требало окупити и пребацити из Италије на Балкан, није нешто што се могло импровизовати у кратком року (ма шта о томе тврдио E. S. Gruen, *JHS* 96 (1976), 63).

[41] Углавном се претпоставља да је овај Теарида заправо Полибијев брат (да је Полибије имао старијег брата тог имена знамо на основу почасног натписа: *IG* IV^2, 1, 624 = *Syll.*^{3} 626), мада то није речено у сачуваном тексту *Историја*. Теарида се спомиње и као вођа ранијег посланства, Polyb. XXXII 7, 1. Сродство би објаснило зашто се о њему не говори са негативном конотацијом, за разлику од других ахајских државника из овог периода, које Полибије без изузетка оштро критикује.

но замарати Сенат. По савету римских посланика, ахајски делегати су се вратили назад. У међувремену је и Дијају истекао мандат и за стратега је изабран Критолај (147/146. пре н.е.).[42]

У низу догађаја који су претходили Ахајском рату Орестово посланство има посебно место. Његово држање и порука коју је донео до крајности отежавају тврдњу да су Римљани неговали коректан однос према Ахајском савезу, или да бар нису имали отворено непријатељске намере. У суштини, то је био ултиматум: или ће Савез донети одлуку којом практично укида сам себе, или ће директно одбити наређење Сената и тиме Римљанима дати повод за оружану интервенцију. Ни Полибију није било лако да обрани римски поступак. Уместо тога, он тврди „да је Аурелије добио поменута упутства не зато што Сенат жели да распусти Савез, него да застраши Ахајце и одвикне их од прецењивања сопствених снага и непријатељског држања према Римљанима.“[43] Ако је то заиста била намера, ни она не би била изречена јавно, пред Сенатом, а у том случају, да ли је Полибије био у позицији да тако нешто зна? Није немогуће да јесте, мада морамо бити опрезни према идеји да је Полибије био упућен у интимне тајне римске политике. Сасвим је могуће и то да овде имамо пример накнадног домишљања. Римљани су водили политику слабљења и распарчавања Савеза, која је напослетку силом спроведена до краја. Полибије, као што ћемо видети у наставку текста, није могао директно да оптужи Римљане а ипак је некако морао да објасни ову епизоду, која је најдиректнија манифестација римске политике притиска.

Ахајци су одлучили да сенатске инструкције не одбијају директно, већ да преговарају у нади да ће одлука бити повучена или ублажена. Накратко је изгледало да им догађаји дају за право. Ново римско посланство је наступило другачије од претходног. Нису помињали претходне спорове и оставили су утисак да Сенат одустаје од намере да подели Савез. Такође су јасно ставили до знања да се од Ахајаца очекује да не покрећу никакве самосталне мере, нарочито не против Спарте, док не дође сенатска комисија која ће решити спорно питање. Договорено је да се ахајски и лакедемонски представници нађу у Тегеји, у јесен 147. г. пре н.е., заједно са римским посланицима. Као представник Ахајаца дошао је Критолај, пошто се наводно постарао да се други званичници не појаве. Разговори нису отишли далеко, Критолај је тврдио

[42] Polyb. XXXVIII, 10, 1-5; Paus. VII 14, 3-4.

[43] Polyb. XXXVIII 9, 6: …τὸν Αὐρήλιον ἔδωκε τὰς ἐντολὰς οὐ διασπάσαι βουλομένη τὸ ἔθνος, ἀλλὰ πτοῆσαι καὶ καταπλήξασθαι [βουλομένη] τὴν αὐθάδειαν καὶ τὴν ἀπέχθειαν τῶν Ἀχαιῶν. Cf. F. W. Walbank, *op. cit.*, 700: „Врло неубедљива тврдња, пошто нема ни помена о повлачењу одлуке о одвајању поменутих градова…“

да нема овлашћења да доноси одлуке без сагласности ахајске скупштине, а следећа се неће окупити пре наредног пролећа.[44] У модерној литератури се понекад састанак у Тегеји приказује тако да су Римљани очекивали заседање ахајске скупштине, а уместо тога се појавио сам Критолај. У том случају, Римљанима је нанета озбиљна увреда али Полибије не помиње скупштину и за ахајске представнике користи израз σύνεδροι, дакле – *делегати*, *саветници*, а не чланови савезне скупштине (σύγκλητος).[45] Цела епизода изгледа као покушај даљег одлагања или мимоилажења дефинитивне римске одлуке, али је подједнако вероватно да је Критолај настојао да избегне излазак Римљана и Спартанаца пред скупштину и понављање непријатне и опасне епизоде са Орестовом делегацијом. Уколико би рат са Спартом био вођен и окончан у међувремену, криза би била решена а Римљани би били стављени пред свршен чин. Слична акција је крунисана успехом 192. г. пре н.е., под Филопеменом, и врло је вероватно да су Критолај и Дијај имали тај пример пред очима. Али времена су се променила, а с њима и римски став и реакција.

Ако је одлагање било циљ, он је постигнут. Одлука о рату против Спарте је донета на скупштини Ахајског савеза у Коринту, у пролеће 146. г. пре н.е. И ову скупштину је својим присуством обогатило римско посланство, овај пут упућено од Цецилија Метела. Полибије, који није био лично присутан, приказује заседање у Коринту као буран и емотиван догађај, коме је тон давала маса простих и необразованих радника и занатлија из Коринта.[46] О значају ове тврдње, као и улози које имају сиромашније друштвене групе у Полибијевом делу, биће речи даље у тексту. Римљани су поновили своје захтеве да Ахајци ништа не чине без одлуке Сената и пре појаве званичне сенатске комисије. Ни у вези с овом епизодом нема доказа да је ико у Ахајском савезу отворено позивао на сукоб с Римљанима: да је тако нешто било случај, ревносни аркадски историчар сигурно не би пропустио да то наведе. Чак и према Полибијевим речима, Критолај је заговорао политику ахајске независности, уз одржавање пријатељских односа са Римом, „тврдио је да жели да буде пријатељ Римљана, а не да стекне господаре.“[47] Уместо директних доказа, добијамо накнадно тумачење наведено као чињеницу. Констатујући да је, под Критолајевим утицајем, ахајска скупштина изгла-

[44] Polyb. XXXVIII 11, 1-6. Паусанија, сажимајући знатно дужи Полибијев текст, пропустио је и да помене састанак у Тегеји.

[45] F. W. Walbank, *op. cit*., 702-703.

[46] Polyb. XXXVIII 12, 5.

[47] Polyb. XXXVIII 12, 8: Φάσκων βούλεσθαι μὲν Ῥωμαίων φίλος ὑπάρχειν, δεσπότας δ᾽ οὐκ ἂν εὐδοκῆσαι κτησάμενος.

сала војни поход против Спарте, Полибије додаје: „У ствари, ова одлука је била уперена против Римљана.“[48] То је и најснажнија тврдња коју је аркадски историчар изрекао. Парафразирајући његов текст, Паусанија је био спреман да оде многе даље и каже да „тог Критолаја обузе жестока и сасвим неразумна жеља да ратује против Римљана“.[49] И још одређеније: „Сакупивши Ахајце у Коринту, Критолај их убеди да узму оружје против Спарте и *наговори их да отворено објаве рат Римљанима*.“ (мој курзив).[50] Ово је уједно и једини извор који тако нешто тврди. Имплицитан став који је нашао код Полибија, Паусанија је претворио у недвосмислену тврдњу. Надаље, оба писца своде узроке рата у потпуности на наводну ирационалност Критолаја и Дијаја. Они су били неразумни, махнити, полудели и крвожедни, просто су желели самоубилачки рат по сваку цену.

Важно је нагласити да римски писци показују много више разумевања за поступке ахајских државника него Полибије или Паусанија, и умеју да осуде понашање римских државника и заповедника. Временски удаљени од ових догађаја и неоптерећени личним везама које су спутавале Полибија, они су могли и да их сагледају на смиренији и зрелији начин. Цицерон користи разарање Коринта као негативан пример.[51] За Павла Орозија разарање Коринта (и Картагине) било је тужан призор, а потчињавање Ахајаца је праћено уништавањем градова које није имао ко да брани; Коринт је немилосрдно опљачкан и спаљан а преживели становници су изложени насиљу и продани у ропство.[52] Јустин из-

[48] Polyb. XXXVIII 13, 6: Ὁ δὲ Κριτόλαος παροξύνας τοὺς ὄχλους διὰ τῆς τούτων κατηγορίας ἔπεισε τοὺς Ἀχαιοὺς πάλιν ψηφίσασθαι λόγῳ μὲν τὸν πρὸς Λακεδαιμονίους πόλεμον, ἔργῳ δὲ τὸν πρὸς Ῥωμαίους... Diod. XXXII 26, 5 понавља Полибијеве речи уз врло мале измене.

[49] Paus. VII 14, 4: Τοῦτον δριμὺς καὶ σὺν οὐδενὶ λογισμῷ τὸν Κριτόλαον πολεμεῖν πρὸς Ῥωμαίους ἔρως ἔσχε...

[50] Paus. VII 14, 5: Κριτόλαος δὲ ἐς Κόρινθον Ἀχαιοὺς ἀθροίσας ἀνέπεισε μὲν ἐπιφέρειν ὅπλα ἐπὶ τὴν Σπάρτην, ἀνέπεισε δὲ καὶ Ῥωμαίοις ἐκ τοῦ εὐθέος πόλεμον ἄρασθαι.

[51] Cic. *Pro Lege Manilia* 5 (11): „Legati quod erant appellati superbius, Corinthum patres vestri, totium Graeciae lumen, exstinctum esse voluerunt...“; *De offic.* III 11 (46): „Sed utilitatis specie in re publica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione nostri…“

[52] Oros. V 3: „Anno ab urbe condita DCVI, hoc est eodem anno, quo et Carthago deleta est, Cn. Cornelio Lentulo L. Mummio consulibus ruinam Carthaginis eversio Corinthi subsecuta est, duarumque potentissimarum urbium parvo unius temporis intervallo per diversas mundi partes miserabile conluxit incendium… Igitur post extincta totius Achaiae praesidia destitutarum eversionem urbium Metello praetore meditante consul Mummius repentinus cum paucis venit in castra. Qui dimisso statim Metello Corinthum sine mora expugnavit, urbem toto tunc orbe longe omnium opulentissimam, quippe quae velut officina omnium artificum atque artificiorum et emporium commune Asiae atque Europae per multa retro saecula fuit. Permissa crudeliter etiam captiuis praedandi licentia sic omnia caedibus ignibusque conpleta sunt, ut de murorum ambitu quasi e camino in unum apicem coartatum exun-

ричито каже да су Римљани желели да покрену рат и да им је Фортуна пружила прилику у виду спартанске сецесије;[53] уједно преноси и да је одлука о рату донета у Сенату, на вест о ахајској непослушности.[54]

Bellum Achaicum: основне чињенице

После доношења одлуке, римско посланство се разишло: један делегат је отишао у Спарту, остали у Атину.Критолај је наставио с ратним припремама. Основне чињенице које имамо о самом току рата говоре против било какве ахајске намере да се боре с Римљанима. Припреме за борбу су биле ограниченог обима и спроведене без журбе. Стратег је мобилисао само мали део ахајских снага,[55] и није чак ни сачекао да се окупе све трупе које је имао на располагању – када су борбе већ почеле, више мањих одреда се кретало преко средње Грчке у намери да се придруже главнини. Тебанци су се укључили када је опсада Хераклеје већ била у току, док су један аркадски одред од хиљаду људи, и један из ахајске Патре тек стигли до Фокиде.[56] Циљ мобилизације је био враћање два одметнута града у савез: Спарте и Хераклеје у Трахинији. Критолај је најпре пошао на Хераклеју, која је вероватно изабрана јер се очекивао мањи отпор. Изнета је тврдња да је циљ војне акције у средњој Грчкој био запоседање Термопила и то је узимано као доказ да је поход заиста био уперен против Римљана.[57] Али чињенице ни то не потврђују. Ахајска војска је подигла логор близу Хераклеје и започела опсаду. Иако су провели више дана (можда и недеља) на малој удаљености западно од Термопила, они нису покушали да блокирају пролаз.

---

daret incendium. Itaque plurima parte populi ferro flammisque consumpta reliqua sub corona vendita est. “

[53] Just. XXXIV 1, 1-3: „...soli adhuc ex Graecia universa Achaei nimis potentes tunc temporis Romanis videbantur, non propter singularum civitatium nimias opes, sed propter conspirationem universarum... Quaerentibus igitur Romanis causas belli tempestive Fortuna querelas Spartanorum obtulit, quorum agros Achaei propter mutuum odium populabantur.“.

[54] Just. XXXIV 2, 1: „Haec ubi Romam nuntiata sunt, statim senatus Mummio consuli bellum Achaicum decernit, qui extemplo exercitu deportato et omnibus strenue provisis pugnandi copiam hostibus fecit.“

[55] Полибије процењује максималне војне снаге Ахајског савеза средином II века пре н.е. на 30 до 40 хиљада људи (Polyb. XXIX 24, 8). Дијај је у одлучујућој бици имао близу 15.000 војника, без Елиђана и Месењана, којима је поверено чување западне обале Пелопонеза, у случају римског искрцавања (cf. Polyb. XXXVIII 16, 3), и, наравно, без Спартанаца. Имајући то у виду, Критолајева војска је тешко могла бити већа од Дијајеве, а вероватно је била и мања, десетак хиљада војника су били и више него довољна сила за поход против Хераклеје. Метелова војска састављена од две легије и неких савезничких трупа је без веће муке савладала Критолајеве снаге.

[56] Polib. XXXVIII 16, 4; Liv. *Ep.* LII; Paus. VII 15, 5; 15, 9.

[57] Тако J. A. O. Larsen, *op. cit.*, 495.

А тада је већ било прекасно: Критолај је био затечен вестима да се једна римска војска (Метелова, из Македоније) налази у близини. Друга, под заповедништвом конзула Луција Мумија стизала је са северозапада. Критолај је наредио брзо повлачење, које није успешно изведено. Римљани су их сустигли код Скарфеја, у Источној Локриди, и убедљиво поразили. Судбина ахајског заповедника је остала непозната, он је нестао у борби а није препознат међу погинулима.[58] Аркадски одред, који је долазио да се придружи Критолајевој војсци, дошао је до Елатеје у Фокиди када су пристигле вести о римској најезди. Њих су Римљани сустигли и разбили код Херонеје, одакле су пошли на Тебу која се предала без борбе. За разлику од Мумија, Метел је својој војсци забранио да пали и пљачка. Упркос томе, паника је обузела становништво и многи Тебанци су напустили град и скривали су се по брдима Беотије.[59]

Метел је напредовао уз мали отпор све до Мегаре. Између двојице римских војсковођа постојало је извесно ривалство, Метел је настојао да оконча рат пре доласка конзула.[60] Његове посланике, који су тражили предају и распуштање Савеза, примио је Дијај. Према ахајском закону, у случају смрти стратега његов претходник аутоматски постаје стратег – тако се Дијај нашао на тој дужности, по трећи пут у истој деценији; нешто касније звање је потврђено и на скупштини у Коринту.[61] Упркос тешкој ситуацији, Ахајци су одлучили да одбију распуштање савеза и да се боре до краја. „Лига се одлучила за рат – није могла да учини ништа друго, сем ако једна мала земља нема право да брани своју слободу од велике силе.“[62] Како би намесник Македоније даље управљао догађајима, немогуће је рећи. У његов логор на Истму су дошли Мумије и Орест са претходницом друге војске, и наређењем да се пропретор повуче у своју провинцију. Било је потребно неко време да се окупи цела Мумијева војска, што је Ахајцима дало мало времена да се припреме.[63] Дијај је прогласио мобилизацију преосталих снага савеза и ванредне мере, попут узимања робова у војску и расписивања једнократног пореза.[64] „Брзоплете мере које је предузео показују да Ахајска конфеде-

[58] Paus. VII 15, 4. За разлику од њега, Liv. *Ep.* LII тврди да је Критолај починио самоубиство (отровом); можда је у питању конфузија са каснијом Дијајевом смрћу.

[59] Polyb. XXXVIII 16, 10; Paus. VII 15, 5-6. Интересантно је да Паусанија у страдању аркадског одреда види божанску казну за неучествовање у бици код Херонеје 338. г. пре н.е., против краља Филипа. Овај антиаркадски коментар извесно није преузет од Полибија.

[60] Paus. VII 15, 1; 15, 11.

[61] Polyb. XXXVIII 17, 1.

[62] W. W. Tarn, G. T. Griffith, *op. cit.*, 38.

[63] Paus. VII 16, 1.

[64] Polyb. XXXVIII 15, 3-11. Дијај је планирао укључивање чак 12.000 робова у војску, од

рација није очекивала и да се није припремила за борбу с Римљанима. Просто је истрајала у свом спору са Спартом, истовремено погрешно процењујући римску реакцију...“[65] Док се римска војска окупљала на Истму, Ахајци су чак прешли у напад и постигли мањи успех, који није утицао на крајњи исход борбе, али је можда подстакао каснију римску осветничку реакцију.[66]

Крај рата није био далеко. Последња битка се одиграла крајем лета, негде јужно од Истма.[67] Дијај је ступио у борбу са 14.000 пешака (међу којима је био и један број робова) и 600 коњаника. Ова неискусна војска се супротставила римској сили од 23.000 пешака и 3.500 коњаника (три легије подржане разним помоћним трупама), коју су непосредно пред битку појачали и критски најамници и помоћне снаге из Пергама. Ахајски хоплити су дали све од себе – срчаност им признаје и Паусанија – али римско искуство и бројчана надмоћ су били неодољиви.[68] Битка је завршена потпуном римском победом. Губици поражених су морали бити велики. Сачувана је листа погинулих грађана из Епидаура – на њој је чак 156 имена.[69]

Трећег дана после битке Мумијева војска је ушла у Коринт не наишавши на отпор. Већина становника је напустила град пре тога, али мушкарци који су затечени су погубљени, а жене и деца претворени у робље, град је опљачкан и спаљен а његова обнова забрањена.[70] Дијај је преживео битку на Истму, само да би се вратио у родни Мегалополис, где је убио своју супругу и себе. Друге утицајне појединце чекала је смрт или прогонство, уз обавезну конфискацију имовине. Уз помоћ десеточлане сенатске комисије, која је стигла из Италије, конзул је током те и следеће године уредио прилике у покореној Хелади. Ахајски

чега је само мали део окупљен и наоружан за одлучујућу битку. Полибије, очекивано, за раскорак између планова и остварења криви Дијаја, његову наводну неспособност и недостатак организације.

[65] I. Kralli, *op. cit.*, 378.

[66] Paus. VII 16, 2; Zon. IX 31. Овај неуспех Паусанија приписује римској немарности, јер су потпуно презирали противника.

[67] Не на самој превлаци, како се то понекад погрешно наводи, вид. D. K. Pettegrew *The Isthmus of Corinth: Crossroads of Mediterranean World*, Ann Arbor 2016, 99-100. Римска комисија, која је дошла на Пелопонез нешто после битке, вратила се у Рим у пролеће 145. г. пре н.е., пошто је провела шест месеци у Грчкој. То би значило да су стигли у септембру или октобру 146. г. пре н.е. Битка је морала бити вођена у августу или септембру, cf. F. W. Walbank, *op. cit*., 718.

[68] Paus. VII 16, 1-3. За датирање битке вид. F. W. Walbank, *op. cit*., 718.

[69] *IG* IV 894. Oros. V 3, ослањајући се на римске писце, тврди да је двадесет хиљада Ахајаца пало у бици код Скарфеја, још седам хиљада у Фокиди, и још двадесет хиљада под Дијајем у самој Ахаји. Ове бројке морају бити вишеструко преувеличане.

[70] Strab. VIII 6, 23 (= Polyb. XXXIX 2); Paus. VII 16, 4-10; Zon. IX 31, 5-6; Aur. Vict. *De vir. ill.*, 60, 3.

савез и друге федерације су распуштене и, мада директна римска управа није успостављена, некадашњим савезним градовима су наметнуте разне казнене мере. Сви они су примили јасну поруку да се независна политика и непоштовање римских жеља неће толерисати. Једна епоха у грчкој историји је завршена.

Полибијева дилема

Данас на Полибија гледамо другачије него у прошлости. Његово дело је несумњиво појединачно најважнији наративни извор за политичку историју хеленистичког доба, као и изванредно драгоцен приказ уздизања Рима до светске моћи. Али, упркос свим квалитетима, прошло је време када је он сматран једним од најобјективнијих и најпоузданијих историчара антике, такорећи хеленистичким Тукидидом.[71] Данас се много јасније уочава његова субјективност, елитизам, обожавање моћи као такве, презир према слабима и побеђенима. Његове тврдње да је далеко најбољи од свих историчара и да поседује јединствено знање и искуство, некада су углавном узимане здраво за готово, док су у новије време предмет велике скепсе. Наглашавање значаја објективности, непристрасности и ослањања на властито државничко и војничко искуство, у Полибијевом случају је много више реторска техника којом разоружава неповерење читаоца, а мање истраживачки принцип којег се доследно држао. Полибије ће без резерве оптужити друге историчаре, попут Филарха, да пишу емотивну, драматичну прозу, чиме издају основну дужност историчара, иако и сам бројне епизоде приказује на емотиван, чак и мелодраматичан и патетичан начин. Исто тако, он је спреман да критикује друге писце због пристрасности, мада и сам радо бира страну. Одређене државе и народи се приказују врло позитивно, остали махом негативно или бар резервисано, већ према томе да ли су противници или савезници оних првих.[72]

Међу политичким ентитетима који учествују у Полибијевој историјској драми, нарочито велику наклоност писца уживају римска и ахајска држава. Успон Рима је основна тема дела, а римска држава и

[71] Старије схватање се може наћи код М. Н. Ђурића, *Историја хеленске књижевности*, Београд 1996, 694.

[72] Основна модерна литература о Полибију, његовом делу, начину приповедања и погледу на свет: F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* I: *Commentary on Books I-VI*, Oxford 1957, 1-37; P. Pedech, *La méthode historique de Polybe*, Paris 1964; A. M. Eckstein, *Moral Vision in the Histories of Polybius*, Berkley – Los Angeles – London 1995; B. McGing, *Polybius' Histories*, Oxford 2010; D. W. Baronowski, *Polybius and Roman Imperialism*, London – New York 2011; N. Miltsios, *The Shaping of Narrative in Polybius*, Berlin – Boston 2013.

њени представници су јунаци ове повести. Римски и ахајски непријатељи су готово увек приказани негативно.[73] Вође непријатељских држава су насликане као подмукле, недостојне, често неразумне и неспособне. Негативна карактеризација није мимоишла ни највеће римске противнике, попут Филипа V,[74] Антиоха III[75] или Персеја[76] – чак је и Ханибал[77] био предмет сумњивих вредносних судова. Ахајски непријатељи, били они Етолци, Спартанци или Македонци, такође су приказани у врло неповољном светлу.[78] Мада ће Полибије понекад критиковати и неког римског државника, то чини ретко и никада не преноси критику на слику читаве државе и друштва. Неумерене похвале истакнутих Римљана су много типичније.[79] У случају Ахајског савеза, портрети појединачних државника више варирају, али они који су негативно приказани су махом људи

[73] D. W. Baronowski, *op. cit.*, 114-129.

[74] Филип V је у првим годинама своје владавине приказан као способан и обзиран вођа: док се борио против Етолаца и Дарданаца био је цењен и прихваћен од већине Хелена (Polyb. IV 77, 1-4). Када је, међутим, одлучио да влада Хеладом и када је (још горе!) почео да делује против Римљана настала је промена у његовом понашању и његовој личности (Polyb. VII 11-14). У познијим годинама своје владавине Филип V је за Полибија крвожедан тиранин који не може да контролише своје импулсе. Ову промену писац делимично објашњава појавом нових краљевских саветника. Уопште, осетљивост на утицај лоших саветника и дворских ласкаваца за Полибија је знак дубљих проблема карактера.

[75] Антиохов карактер код Полибија пролази кроз сличну трансформацију као Филипов: млади краљ се на почетку своје владавине решио лоших саветника и постигао је значајне успехе, само да би касније поново пао под лош утицај и постао насилник. У Polyb. XV 20 Антиох је, упоредо са Филипом V, критикован као незајажљив тиранин, чија су дела срамна и бескрупулозна. Римска интервенција на истоку заправо је божанска казна за недела ових краљева (XV 20, 4-7) итд.

[76] Персеја Полибије приказује изразито негативно од тренутка када је уведен у нарацију. То је човек који нема ни једну позитивну особину: Polyb. XXIII 7, 5-7 (краљ је љубоморан на млађег брата, у односу на кога заостаје у погледу способности, образовања и римске наклоности); XXV 8 (не уме да искористи победу, у победи поступа као поражен); XXIX 8-9 (подмукао је и склон сплеткама, али и изузетно шкрт па нема успеха), 17, 3 - 19, 1 (кукавица, који је потрошио и оно мало храбрости што је имао, попут атлете који није у форми; напустио је бојиште пред одлучујући битку из страха од Римљана).

[77] Polyb. IX 22-25. Ханибал је, по Полибију, био похлепан, суров и склон прихватању лоших савета. Cf. IX 26, 11: „Међу Картагињанима влада мишљење да је сребролубац, а међу Римљанима да је окрутан. “ (Κρατεῖ γε μὴν ἡ φήμη παρὰ μὲν Καρχηδοίοις ὡς φιλαργύρου, παρὰ δὲ Ῥωμαίοις ὡς ὠμοῦ γενομένου [αὐτοῦ]).

[78] Оваквих места има велики број у Полибијевом делу, cf. на пример Polyb. XXX 11: Етолци су гусари и разбојници који су неделима мучили читаву Хеладу, а кад су Римљани ставили тачку на то, зверски су се окренули једни против других.

[79] Cf. Polyb. XXXI 22-30: опширан панегирик Луцију Емилију Паулу и Сципиону Емилијану, уз уметнуту епизоду (23-24) о Полибијевом пријатељству са Сципионом (cf. и Polyb. XVIII 35). Вид. и Polyb. X 2-5, слична похвала Публију и Луцију Корнелију Сципиону.

с чијом се политиком Полибије не слаже или они (попут Каликрата) који су му се замерили. И овде срећемо пренаглашене похвале, упућене државницима попут Арата, Филопемена или Ликорте.[80]

У описивању догађаја до 167. г. пре н.е. Полибијев приступ је био релативно непроблематичан. Рим и Ахајска лига су приказани у позитивном светлу, а уједно су и савезници и добри пријатељи. Осуде су резервисане за њихове противнике. Али како поступити у случају спора Рима и Ахаје? Или чак отвореног рата? Тешкоћа у описивању Ахајског рата лежи управо у чињеници да је то био сукоб између две државе којима је писац лично био врло наклоњен. То је била ситуација коју Полибије није предвидео када је осмислио првобитни план свог дела. Оно је требало да се оконча поразом Персеја и успостављањем неоспорне римске превласти на Медитерану. Ахајски савез би остао водећа државна Хеладе, можда чак и држава која би једног дана обухватила читаву Хеладу – уз римско допуштење и сагласност, наравно.[81]

Потребно је правити разлику између Полибијевих личних ставова и онога што је био у прилици да јавно каже. Специфична позиција у којој је био искључивала је могућност критике римске државе и државника. Полибијеви ставови су се, сасвим разумљиво, мењали током година, што он у свом делу донекле прикрива. Њега и његовог оца је Каликрат оптуживао за вођење управо оне политике коју су, двадесет година касније, наставили Критолај и Дијај. У случају Филопемена, Ликорте и себе самог, писац приказује политику независности као нешто часно и само по себи разумљиво – она није уперена против Римљана. У случају људи који су предводили Ахајску лигу средином II века пре н.е., таква политика је суманута, нечасна и самоубилачка – и неизбежно води у сукоб са Римом. Али, ако је беспоговорно испуњавање римских жеља једини прави пут, онда је и Каликрат успешан и разуман државник. Међутим, Полибије га приказује као једног од највећих зликоваца свог времена. Пишчева недоследност је очигледна, али одакле она долази?

Део одговора лежи у томе што Полибије покушава да одбрани себе. Он је у младости био ватрени ахајски патриота, присталица неза-

[80] Polyb. II 40; VIII 12, 6-8; X 21-24; XI 9-10.

[81] Polyb. II 37, 7 – 38, 11 даје необуздану похвалу успесима Ахајске лиге: хвали се њено успешно ширење, наводно јединство, благостање (εὐδαιμονία) које је донела Пелопонезу, права и слободе градова-чланица. Ахајци своје успехе дугују својим врлинама, добрим принципима и слободном, демократском политичком систему који су привлачили градове да добровољно уђу у Савез. Овај део текста је свакако био написан пре уништења Лиге 146. г. пре н.е., готово извесно и пре почетка спартанске кризе 150. г. пре н.е., дакле у време када је Полибије боравио у Риму, cf. F. W. Walbank, *op. cit.*, 217-218 (вид. *Ibid.,* 215 за идеју да је овај одељак написан још раније, пре 167. г. пре н.е., и да је потекао из биографије Филопемена).

висности и ширења Ахајске лиге, можда и противник римског утицаја на хеленске послове (ово последње, наравно, неће признати у свом делу). Потом је доживео лично понижење и изгнанство у Италији које је трајало готово две деценије. Човек који је отишао у изгнанство и онај који се вратио из њега није иста особа. Он је прихватио своју несрећу и покушао је да из ње извуче што је више могуће. Постао је близак моћним Римљанима, попут Сципиона, а у односу према Хеленима се претворио у најгласнијег пропагатора политике помирења и сарадње с Римом, без обзира на цену. Његово дело је написано са основном идејом да хеленској јавности пренесе ту поруку. Он у ретроспективи приказује себе као великог пријатеља Рима и пре 167. године пре н.е., а своје изгнанство као срећан удес, али се поставља питање да ли је то заиста тако. Много је вероватније да је у питању рационализација непријатног искуства. Велике разлике у властитим ставовима и политици покушао је да замаскира тврдњом да се ништа није променило, и да је одувек био велики пријатељ Римљана. Након што је изградио блиске везе са Сципионима (постоји могућност да је ступио и у клијентски однос са њима) Полибије више није ни имао слободу да критикује римску државу или њене представнике, и то се одразило на садржину његовог дела. Да ли ставови које пропагира представљају његово искрено убеђење је посебно питање на које је тешко одговорити. Историчари који мисле да је гајио прикривено непријатељство према Римљанима су у мањини, али њихове тврдње нису без аргумената.[82]

Када нису у питању конфликти за које је лично везан, Полибије у принципу не бежи од саопштавања голе (али не обавезно и непријатне) истине, на пример да су Римљани покренули рат просто из властите користи, као и да су се у том поступку сакривали иза лажних разлога. Поводом похода који су Римљани повели против далматских Илира, 156. г. пре н.е., он без икаквих резерви каже да су сенатори желели рат против Делмата – мотиви су били жеља да заплаше Илире и одрже готовост својих трупа.[83] Али јавно изаћи са таквим разлозима било би политички штетно, па су „осталом свету рат представили као последицу насиља према посланицима.“[84] Одсуство сарадње са римском де-

[82] За идеју да је Полибије био попут Прокопија – апологета моћника које је потајно мрзео – и да је крио непријатељство према Римљанима, које повремено избија на површину у неким реторским партијама у његовом делу, вид. C. Champion, Romans as ΒΑΡΒΑΡΟΙ: Three Polybian Speeches and the Politics of Cultural Indeterminacy, *CPh* 95-4 (2000), 425-444 (cf. библиографију у нап. 1).

[83] Polyb. XXXII 13, 4-9.

[84] Polyb. XXXII 13, 9: τοῖς γε μὴν ἐκτὸς τὸν πόλεμον ἀνεδείκνυον, ὡς διὰ τὴν εἰς τοὺς πρεσβευτὰς ὕβριν κεκρικότες πολεμεῖν.

легацијом је и у овом случају представљено као насиље и употребљено као изговор за рат. Културне предрасуде према „варварима“ (каквим Полибије сматра Илире) допуштале су, чак и препоручивале, непоштен и дволичан поступак. Из Полибијеве перспективе, они једноставно нису заслуживали поштен и искрен однос. То што су се Римљани послужили обманом и замаскирали своје праве мотиве у овом контексту је готово похвално, будући да представља још једно сведочанство њихове надмоћи. Али Грчка и Ахајска лига су за Полибија биле сасвим другачији проблем. Просто рећи да су Римљани покренули рат јер су желели поданике а не савезнике, и јер су били уморни од ахајске непослушности и тежње ка независности, никако се није уклапало у основну поруку дела, нити се слагало са сликом римске државе коју је желео да предочи читаоцима. Чињенице да су Римљани и овде прикрили своје намере лажним порукама, да су напали изненада, без објаве рата, и то федерацију која је формално и даље била савезник, као и велика суровост коју су показали после победе (пљачкање и спаљивање Коринта, претварање становника у робове) само су појачавале његову тешкоћу.

Једно могуће решење ове дилеме било је пребацивање терета ратне кривице на људе који су водили Ахајски савез непосредно пре и за време рата. Нису криви држава или становништво, криви су појединци. Такав приступ је био близак Полибију, у складу са поступком примењеним и на другим местима у *Историјама*. У питању је био неубедљив али безбедан метод, олакшан чињеницом да су у питању поражене вође, које више нису међу живима. Они нису били у позицији да се бране, а мало је вероватно да би у Хелади после 146. г. пре н.е. неко јавно устао у њихову одбрану. Каликрат је већ раније у делу приказан као лош човек и лукав политичар, који за свој успон има да захвали обманама и страху – Полибије, очекивано, избегава да детаљније коментарише околност да је успешно „обмануо“ и Римљане. На сличан или још гори начин су приказани људи попут Дијаја, Меналкиде, Демокрита и Критолаја. Они су непособни, ограничени, похлепни и корумпирани – немају ни једну добру државничку или људску особину. Но, ни то није било довољно, па су у опису завршних догађаја приказани и као људи помраченог ума, ирационално ратоборни, деструктивни и самодеструктивни. „Својим каснијим поступцима одвели су несрећан народ на пут погрешне политике коју су одавно смислили. Шта се друго могло и очекивати од тако неспособних и покварених вођа?“.[85] То важи и за друге, неименоване, вође: „У сваком граду су били најгори људи, мрски боговима и способни само да упро-

[85] Polyb. XXXVIII 10, 12-13: Ταῦτα δ᾽ ἀποκριθέντες ἐν τοῖς ἑξῆς ἦγον ἐπὶ τὴν πάλαι προκειμένην αὐτοῖς ἄγνοιαν τὸ ταλαίπωρον ἔθνος. Καὶ τοῦτ᾽ εἰκότως συνέβαινε γίνεσθαι δι᾽ ἀπειρίαν καὶ κακίαν τῶν κρατούντων.

пасте народ.“[86] Јасно је да се Полибијеви портрети ахајских државника не смеју прихватити здраво за готово. Да је Полибије у свом објашњењу догађаја остао на овоме, Ахајска лига би остала као пример ваљане и добро уређене државе коју су упропастили недостојни лидери. Али он уводи још једно објашњење, које се преплиће с првим.

Друго решење било је потенцирање социјалног аспекта ових догађаја. Социјални покрети и државници који их заступају имају специфично место у Полибијевом делу. Да он посматра политику и друштво из позиције елита јасно је већ при летимичном читању било које од сачуваних књига. Ни једног тренутка не треба заборавити да је његово дело пре свега намењено једној сасвим одређеној повлашћеној групи, *хеленској елити*.[87] А основна порука коју је требало пренети тој елити јесте надмоћ римске државе, друштва и војне организације. Сарађивати са Римљанима без одлагања и у потпуности испуњавати њихове жеље једини је пут за озбиљног хеленског државника.

Какво, онда, место имају у тој слици света људи који не припадају владајућим групама? Полибије не крије презир и неповерење према сиромашнијим сегментима друштва. Он их види као људе којима недостаје мудрост, образовање, култура, па и елементарна људскост. Они су попут деце којима је потребан старатељ. Из политичких покрета маса ништа добро не може доћи. „Народна револуција је за Полибија инкарнација зла.“[88] Утолико су горе насликани државници који се у својој политици ослањају на масе. Демократски политичари и покрети, нарочито ако имају и социјалне, револуционарне циљеве, приказују се крајње негативно. Мада је у начелу и сам присталица демократије, систем који он заступа је елитистичка, хеленистичка демократија, у којој мала владајућа група управља заједницом а масе обичног становништва слушају шта им се каже и знају где им је место.

У овом погледу Полибије је могао бити уверен да ће циљна публика његовог дела углавном делити наведене ставове. Стога је, при негативном приказивању појединих личности, један од најефектнијих метода било њихово довођење у везу са социјалним превратима. Оптужбе за демагогију су вероватно биле саставни део ахајске дневне политике, а има доста примера да су Грци оптуживали за то једни друге и пред Римљанима.[89] Државник који би се открио као присталица непо-

[86] Polyb. XXXVIII 10, 8: ...οὗτοι δ᾽ ἦσαν ὥσπερ ἐπίτηδες ἐξ ἑκάστης πόλεως κατ᾽ ἐκλογὴν οἱ χείριστοι καὶ τοῖς θεοῖς ἐχθροὶ καὶ λυμαινόμενοι τὸ ἔθνος.

[87] B. McGing, *op. cit.*, 67.

[88] D. Mendels, Polybius and the Socio-economic Revolution in Greece (227-146 BC), *L'Antiquité Classique* 51 (1982), 109.

[89] C. B. Champion, Polybian Demagogues in Political Context, *HSCPh* 102 (2004), 207.

средне демократије, владавине маса, прерасподеле имовине или ослобађања робова, неизбежно би био сагледаван у неповољном светлу од богате грчко-римске елите. Спајањем социјалног револуционара и антиримског бунтовника у истој особи добија се лик до крајности злонамерног и неодговорног политичара.

Међутим, приказати последње ахајске државнике као неодговорне демагоге или подле револуционаре није био једноставан задатак. Нема доказа да је Пелопонез средином II века пре н.е. био легло социјалних немира, још мање друштвеног преврата. Епиграфски споменици и археолошки налази говоре против тога. Чак и у самом Полибијевом делу, важна питања и спорови о којима слушамо упадљиво остају на политичком или личном нивоу: одвајање или припајање градова, границе, међусобна ривалства државника. Да би оправдао карактеризацију ахајских државника као демагога и револуционара, Полибије посеже за пренаглашавањем одређених маргиналних савезних мера, које се условно могу описати као социјалне или економске, и, поново, непроверљивим тврдњама у погледу намера главних актера. Мере које спомиње су следеће: одлагање плаћања дугова и хапшења дужника до краја рата са Спартом, те (необјашњена) ванредна овлашћења за стратега у току рата.[90] У току панике после Критолајеве смрти уследиле су и општа мобилизација, узимање ванредног ратног пореза, рехабилитација прогнаника и регрутовање једног броја ослобођених робова у савезну војску.[91] Све је то било врло умерено и уобичајено у сличним ситуацијама (Арат из Сикиона је добијао ванредна овлашћења у време Клеоменовог рата),[92] али Полибије свеједно користи исти речник каквим је описао поступке Клеомена III и Набиса, или социјалне мере у Кију крајем III века пре н.е., или сличне покушаје неких етолских државника у II веку пре н.е.[93] Под утицајем такве реторике, читалац би могао стећи утисак

[90] Polyb. XXXVIII 11, 10: Ἅμα δὲ τούτοις παρήγγειλε τοῖς ἄρχουσι μὴ πράττειν τοὺς ὀφειλέτας μηδὲ παραδέχεσθαι τοὺς ἀπαγομένους εἰς φυλακὴν πρὸς τὰ χρέα, τοὺς δ' ἐράνους ἐπιμόνους ποιεῖν, ἕως ἂν λάβῃ τὰ τοῦ πολέμου κρίσιν.

[91] Polyb. XXXVIII 15, 3-7: Διόπερ ἐκπέμψας εἰς τὰ Μέγαρα καὶ παραγενόμενος εἰς Ἄργος ἔγραψε ταῖς πόλεσι πάσαις τῶν οἰκογενῶν καὶ παρατρόφων τοὺς ἀκμάζοντας ταῖς ἡλικίαις εἰς μυρίους καὶ δισχιλίους ἐλευθεροῦν καὶ καθοπλίσαντας πέμπειν εἰς τὴν Κόρινθον. Ἐμέρισε δὲ ταῖς πόλεσι τὴν ἐπιβολὴν τῶν σωμάτων εἰκῇ καὶ ἀνίσως, καθάπερ καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἔπραττεν. Οἷς δ' ἂν ἐλλείπῃ τὸ τῶν παρατρόφων πλῆθος, ἀναπληροῦν ἔδει τὴν ἑκάστοις καθήκουσαν μοῖραν ἐκ τῶν ἄλλων οἰκετῶν. Θεωρῶν δὲ τὴν ἀπορίαν τὴν ἐν τοῖς κοινοῖς ἰσχυρὰν οὖσαν διὰ τὸν πρὸς Λακεδαιμονίους γεγονότα πόλεμον, ἐπαγγελίας ποιεῖσθαι συνηνάγκαζε καὶ κατ' ἰδίαν εἰσφέρειν τοὺς εὐπόρους, οὐ μόνον τοὺς ἄνδρας ἀλλὰ καὶ τὰς γυναῖκας. Ἅμα δὲ τούτοις παρήγγειλεν πανδημεὶ τοὺς ἐν ταῖς ἡλικίαις ἀθροίζεσθαι μετὰ τῶν ὅπλων εἰς τὴν Κόρινθον. Повратак прогнаника: XXXVIII 17, 9.

[92] Plut. *Arat*. 41.

[93] D. Mendels, *op. cit.*, 103: „Мада друштвене и економске мере изгласане током Ахајског

да су ахајски градови били кључали котлови социјалних немира, које су покренули неодговорни демагози из личне користи, што је извесно био и пишчев циљ. Скупштина у Коринту, на којој су говорили Метелови посланици, описана је као окупљање помахнитале руље, која је одбијала све добре савете. Такво понашање писац објашњавања социјалним саставом скупштине: „Наиме, тада се сакупило толико мноштво простих занатлија као никада раније. Доиста, у свим градовима је било ограниченог света, а највише у Коринту, где се друго није могло ни наћи!“[94]

Иако врло проблематичне, Полибијеве тврдње о необразованим радницима у скупштини су у старијој историографији коришћене за грађење широких хипотеза о стању ахајског друштва средином II века пре н.е. У томе су, неизбежно, велику улогу играли историјски контекст и личне предрасуде историчара који су о томе писали. Потенцирање наводне социјалне револуције као одлучујућег фактора у избијању Ахајског рата нарочито је карактеристично за историчаре који су деловали у периоду између светских ратова.[95] Пишући после Првог светског рата и револуције у Русији, у околностима обликованим страхом од социјалних немира и пада друштвеног поретка, они су били склони да своје недоумице и стрепње пројектују на далеку прошлост, дајући тумачења која обилују анахронизмима. Тако су Кери (M. Cary) и Скалард (H. H. Scullard) тврдили да је „растућа плима антиримског расположења, појачана агитацијом у прилог социјалне револуције међу индустријским и трговачким пролетеријатом у Коринту, довела до постављања диктатора по имену Критолај, који је спречио све покушаје да нађе споразум.“[96] Претња тобожње социјалне револуције је коришћена и као оправдање за римску интервенцију. За Ростовцева (M. I. Rostovtzeff) Ахајски рат и уништење Коринта су „политичка и друштвена мера чији је циљ био да

рата нису биле радикалне, Полибије на њих снажно реагује, усвајајући исти тон који срећемо у његовој дискусији радикалне револуције.“ Diod. XXXII 26, 3-4 се ослања на Полибија али (попут Паусаније) искривљује и појачава његове речи, па говори о поништавању *свих* дугова.

[94] Polyb. XXXVIII 12, 5: Καὶ γὰρ συνηθροίσθη πλῆθος ἐργαστηριακῶν καὶ βαναύσων ἀνθρώπων ὅσον οὐδέποτε: πᾶσαι μὲν γὰρ ἐκορύζων αἱ πόλεις, πανδημεὶ δὲ καὶ μάλιστά πως ἡ τῶν Κορινθίων.

[95] Више примера даје A. Fuks, *op. cit*., 86.

[96] M. Cary, H. H. Scullard, *A History of Rome down to the Reign of Constantine*, London 1975[3] (прво издање 1935), 160. Cf. M. Cary, *A History of the Greek World from 323 to 146 B.C.*, London 1972[2] (прво издање 1932), 204: „Од Трећег македонског рата револуционарни елемент, чија је главна снага био пролетаријат Коринта, постепено је надјачавао пријатеље Рима и домаћег мира. “ На истом месту Дијај је описан као „вођа екстремиста“ а сенатска одлука коју је донео Орест „најзад је бацила Лигу у руке екстремиста, а посланици Сената су једва избегли смрт од стране коринтске руље.“

доведу до умирења читаве Грчке, да ставе тачку на социјалне и економске револуције…“[97] Карштет (U. Kahrstedt) чак говори о „путу ка бољшевизацији Грчке“ и „истребљењу буржоазије“, о успостављању „једне чисте републике пролетеријата“.[98]

Римска надмоћ и ахајско држање

У претходном тексту сам издвојио четири важна аспекта у којима Полибије, наш најважнији извор, одступа од истине: 1) неодржива и клеветничка слика ахајских државника, као ирационалних и самодеструктивних особа, које су по сваку цену водиле своју државу у пропаст; 2) тврдња да су ахајски државници планирали и покренули рат против Рима; 3) тврдња да Римљани нису водили непријатељску политику према Савезу и да нису донели одлуку о покретању рата; 4) тврдња да су ахајски градови били на прагу револуције, у стању социјалног и политичког превирања. Искривљења чињеница су учињена ради правдања римског напада без објаве рата, и врло суровог, осветничког обрачуна са побеђенима.

Ако Полибијев суд није прихватљив, како, онда, треба тумачити поступке најважнијих учесника у овим догађајима? Да је циљ Римљана био да Ахајска лига буде послушни извршилац сенатских жеља – то је тешко порицати имајући у виду све чињенице. Лига је држана под непрестаним притиском, подсећана при доношењу сваке одлуке да мора водити рачуна о римским жељама. Распарчавање савеза, делимично или потпуно, било је казна којом су Римљани претили више пута. Целовитост заједнице била је цена за њену послушност. Није вероватно да су Римљани по сваку цену желели рат или да су имали дугорочне планове потчињавања и уништења Лиге. Да су Ахајци били послушни и кооперативни, њихова федерација би вероватно постојала још неко време. Ова тврдња, међутим, не ослобађања Римљане ратне кривице. У случају непослушности, Римљани су били потпуно спремни да војним путем остваре своје жеље. Све одлуке које су Ахајци донели учињене су под претњом војне интервенције, питање је само било да ли је Сенат одлучан да претњу спроведе у дело. Политика ахајских државника у годинама од 150. до 146. пре н.е. полазила је од претпоставке да није (бар не

[97] M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* II, Oxford 1941, 739.

[98] U. Kahrstedt, *Gottingische Gelehrte Anzeigen* 188 (1926), 124-125, цитирано према A. Fuks, *loc. cit*. Занимљиво је додати да је и совјетска, марксистичка историографија прихватила идеју о револуционарном покрету у ахајским градовима као узрочнику Ахајског рата, наравно уз другачије вредносне судове, cf. А. Б. Ранович, *Эллинизм и его историческая роль*, Москва – Ленинград 1950, 267-268.

у датим околностима), да не постоји спремност да се шаље војска у Хеладу само зато што један хеленски савез не жели да безусловно испуњава римске жеље. У томе ставу лежи сва евентуална ахајска одговорност за догађаје који су уследили.

Али, ако последњи ахајски државници нису желели рат, шта је био њихов циљ? Чак ни Полибије нигде не тврди да су ахајски државници јавно позивали на сукоб с Римљанима, мада имплицира да су тајно гајили такве намере, нити мисли да је то била намера обичних људи, мада у ирационалности маса види један од узрочника рата. Његово тумачење – „да су [*ахајски лидери*] потпуно изгубили памет… сматрали су да се Римљани због борби у Либији и Иберији плаше рата са Ахајцима и да су спремни да им све толеришу и да им све њихове одлуке одобравају“[99] – не треба узети за озбиљно, видели смо да је у питању својеврсна клевета, уперена против људи који више нису били живи. Оно што се може закључити из противречних изјава које нам аркадски писац даје, јесте да су имали релативно скромне и ограничене циљеве. Они су у ствари оживели некадашњу Филопеменову политику, чији је присталица у младости био и Полибије, политику која се борила за јединствену и независну Ахајску лигу. Пријатељство и савезништво према Римљанима били су део њихове концепције, али не по цену понижавања или распарачавања савеза. Како су заиста видела ситуацију у којој су се нашли, данас је немогуће знати. Да ли су претпостављали да савезнички однос и пријатељство Римљана и Ахајаца ипак и даље имају неку тежину? Да Римљани, ти ослободиоци Хеладе од македонског јарма, не могу бити и њени поробљивачи? Тешко је поверавати да би тај став надживео казне којима су Римљани подвргли разне хеленске државе после Пидне. Можда су мислили да читава ствар није од толике важности за Рим да би оправдала покретање војске.

Најважнији закључци су следећи:

1. Ахајски савез средином II века пре н.е. није водио антиримску политику нити је тражио конфликт са Римом.
2. Циљеви ахајског вођства били су независност и одржање целовитости Савеза. Све до избијања самог рата они су веровали да су такви циљеви компатибилни са пријатељством и савезом са Римљанима.
3. Градови Савеза нису били на ивици социјалне револуције, нити је савезно вођство водило неодговорну демагошку политику.

[99] Polyb. XXXVIII 10, 9-10: ...καθόλου δὲ καὶ συλλήβδην παρέπαιον τοῖς λογισμοῖς. Ὑπέλαβον γὰρ τοὺς Ῥωμαίους διά τε τὰς ἐν τῇ Λιβύῃ καὶ τὰς κατὰ τὴν Ἰβηρίαν πράξεις δεδιότας τὸν ἀπὸ τῶν Ἀχαιῶν πόλεμον πᾶν ὑπομένειν καὶ πᾶσαν προΐεσθαι φωνήν.

4. Римска страна није правила јасну разлику између независности и отвореног непријатељства и тежила је да управља понашањем Ахајског савеза, користећи различите методе.
5. Неуспех традиционалних начина римске контроле (после 150. г. пре н.е.) довео је до примене директнијих метода: претњи, ултиматума и, најзад, војне интервенције великих размера.
6. Полибијев приказ избијања и тока рата је тенденциозан, не само у погледу тумачења и судова које даје, већ и због изношења искривљених чињеница и непроверљивих тврдњи. Циљ је био оправдавање агресора (Рим) и пребацивање кривице на ахајско вођство.

На крају, још једном треба нагласити да тежња за самосталношћу никако није исто што и намера да се започне сукоб. Ако је политика ахајске независности била осуђена на неуспех, то је пре свега зато што су Римљани тако одлучили. У том смислу се последњим ахајским државницима може приписати извесна политичка наивност, али не и раскид са реалношћу и намера да покрену рат у којем се нису могли надати победи. Уосталом, Ахајски савез не би имао снаге да угрози виталне римске интересе, чак и да је таква намера постојала.

Занимљиво је да се неоспорна чињеница изузетне римске војне надмоћи у односу на Ахајце понекад узима као доказ да Римљани нису могли бити покретачи рата.[100] Такве тврдње подразумевају да се ратови покрећу из чисто рационалних разлога, као и да се употреби војне силе прибегава само у ситуацијама непосредне егзистенцијалне угрожености. Оба става су фактографски неодржива и лако их је одбацити. То што неки политички ентитет није имао силу која би могла да оспори римску надмоћ, не значи да у Риму није доживљаван као проблем, и то проблем који се ефикасно може решити војном интервенцијом. Македонија у Андрисковом рату није представљала никакву опасност по Рим, можда то није била ни у ранијим ратовима, као ни Картагина у Трећем пунском рату. Без обзира на то, обе државе су збрисане с карте света. Ахајски савез није могао да озбиљно угрози Римљане 146. г. пре н.е., ништа више него што је Пољска могла да угрози Трећи Рајх 1939. г., али те чињенице немају никакву важност при објашњавању узрока рата. Одлука о покретању Ахајског рата је донета у Риму.[101] Ахајци су

[100] E. S. Gruen, The Origins of the Achaean War, *JHS* 96, 1976, 46: „Огроман раскорак у погледу моћи између Рима и Ахаје пркоси свим покушајима да се нађу разлози за римску иницијативу, и уноси забуну у помисли да је подстрек дошао са ахајске стране.“ Cf. P. Green, *op. cit.*, 1990, 450-451. J. A. O. Larsen, *op. cit.*, 1968, 495 је усамљен у тврдњи да је ахајски отпор имао реалне шансе за успех, под условом да је постојало озбиљно војно вођство.

[101] Cf. A. Fuks, *op. cit.*, 86: „Да је Рим, а не ахајске вође, донео одлуку о рату је изван разумне сумње.“

били изненађени налетом римске војске и потпуно неприпремљени да јој се супротставе. Одговорност за избијање сукоба у овом случају неизбежно пада на моћнију страну.

Изворни материјал о последњим годинама Ахајског савеза толико је скроман да једноставно не постоји алтернатива коришћењу Полибијевог (и Паусанијиног) дела. Колико год пристрасан био, и каква год ограничења имао, Полибије остаје један од великих писаца хеленистичког доба и најважнији извор за политичку, војну и друштвену историју III и II века пре н.е. Ипак, имајући и то у виду, увек морамо бити свесни његових пристрасности и ограничења, како их не бисмо и сами преузели. Врло опрезан и критичан приступ је неопходан при коришћену XXXVIII књиге Полибијевих историја као извора.

Namanja VUJČIĆ

THE END OF THE ACHAEAN LEAGUE

Summary

The fall of the Achaean league is one of pivotal moments in Hellenistic history. Before its destruction the League was not only the last large Greek federal state, but also the last extensive political entity in South-eastern Europe, its end thus brings to a close an important chapter in the Greek history. The causes of the so-called Achaean war and the Roman military intervention against the League continue to be a source of disagreement and debate among the scholars. The main problem is the condition of the existing evidence: the only available contemporary source is the book 38 of the Polybius' *Histories*, a difficult and problematic text in several ways and also one preserved in a very fragmentary state. There is a complete, although brief, narrative of these events by Pausanias, ultimately derived from Polybius. Other sources are even shorter, often fragmentary themselves or consisting of causal remarks, and are on the whole much less valuable, apart from some occasionally useful bits of information.

The main problems in the interpretation of these events come from taking Polybius at face value, treating his version of the events as objective and fact-based. Many historians accepted his claims, as well as his judgments and condemnations, which resulted in some rather bizarre historical narratives that present aggressors as virtuous and essentially blameless and their victims as villains and warmongers. But Polybius is writing from a perspective that is very obviously (and uncompromisingly) pro-Roman, and this basic fact should always be kept in mind. Apart from a single episode, the narrative does not contain any critical note of Roman behavior, but

plenty of accusations and condemnations of the Achaean statesmen and even the wider population. The Achaean leaders are described as irresponsible, corrupt and avaricious, irrational to the point of madness, and belligerent to the point of being suicidal. The Roman meddling in the internal conflicts of the League is presented as something normal and beneficial. Roman pressure is rationalized, the episodes that present Roman state in unfavorable light are explained off, including the decision of the Senate to dismember the League.

There are several places in the narrative where Polybius is not merely biased but gives contradictory or obviously wrong facts. The extremely negative characterization of the Achaean leaders is supported (if supported at all) by rumors and anecdotes, their alleged irrationality and immorality presented as the main cause of the war. The exceptionally unlikely claim is made that they actually planned and opened hostilities against Rome. In fact, Critolaus, the *strategos* of the League for the year 147/146 BC, made very modest military preparations, obviously with the intention of suppressing separatist movements of the Spartans and the Heracleans of Trachinia. The limited scale of these arrangements, the lack of coordination of the various federal military units, and the utmost surprise of the Achaean leadership at the sudden appearance of two Roman armies, all make this assertion less than believable. The fact of the hostile Roman attitude and pressure towards the Acheans is downplayed by Polybius, while the Senate's decision to disband the League is written off as not actually serious – a highly unlikely proposition that is questioned even by those historians who otherwise accept Polybius' narrative. Finally, Polybius places part of the blame on the demagoguery, social movements and alleged restlessness of the *hoi polloi*. Corinth is singled out as an agitated community of workers and craftsmen that gathered in an unruly assembly, all of which serves to create a picture of a social revolution in the making. Ever an aristocrat and an uncompromising elitist, Polybius saw any initiative of (or on the behalf of) the masses as a great social evil. However, available evidence point to the conclusion that Peloponnese of the mid-2nd century BC was not in a state of social upheaval and that Achaean leadership could count on wide popular support for their policies.

The explanation for the general tone of the book 38 lies in the specific position of the writer. As a person closely connected to the Roman state, and especially to a powerful Roman family (he might well have been a client of Lucius Aemilius Paullus or the younger Scipio), Polybius' liberty to write about Roman politics was severely limited. While he could occasionally disapprove of less important individuals, the criticism of major Roman leaders or the Roman state was out of the question. Roman enemies are, with very little exception, presented in a very unfavorable light. The Roman state is the hero of his story, and its ascension to the position of the dominant world power is the main theme. He is also notably biased when writing about the Achaean League, his home state, where he served for years as a high ranking official. Achaean state is also presented in a very favorable light, and its enemies (the Macedonians, the Aetolians, and the Spartans) are demonized as well, without much reservation. But what if his first and the second homeland came into conflict, even (as it actually happened in 146 BC) the full scale war? That was a situation he certainly didn't anticipate when he began to write the *Histories*.

He could not simply treat Romans as Aetolians or Macedonians and paint them as aggressors. But he could not write about the Achaeans as he did about other Roman enemies either.

This was a deep internal conflict and a serious dilemma for the writer, which he solved by placing the blame on the supposedly corrupt and incapable leadership. The Achaean League is displayed as the hostage of corrupt and greedy demagogues that inflamed the senseless masses of workers and craftsmen for their own personal (and short-sighted) gains. They led the unfortunate people on the path of conflict and self-destruction. The destruction of Corinth is described as a tragic event, but again, the force that plundered and scorched the city remains blameless. Such resolution also served to strengthen the main message of the *Histories*: resisting the Romans is completely futile, the full cooperation and unquestionable obedience are the only paths for a responsible Greek statesman.

The state of evidence is such that there is no viable alternative to using the account of Polybius (and Pausanias) for these events. Whatever his biases and limitations may be, Polybius remains one of the great writers of the Hellenistic age and the most important source for the political, military and social history of the 3rd and 2nd centuries BC. That said, we should always be aware of these biases and limitations, lest they become our own. A very cautious and critical approach to Polybius' work and especially to the book 38 is a necessity.

UDC: 94:929Rovinski P.A.

Историјски записи, година XCI, 1-2/2018

ПРИЛОЗИ

Мирјана МАНОЈЛОВИЋ*

ЦРНОГОРСКИ ПЕРИОД ЖИВОТА И СТВАРАЛАШТВА ПАВЛА АПОЛОНОВИЧА РОВИНСКОГ У НАУЧНИМ ИСТРАЖИВАЊИМА И АРХИВСКИМ МАТЕРИЈАЛИМА[1]

ABSTRACT: *Pavel Apolonovich Rovinski is a famous russian scientist who dedicated the majority of his scientific work to Montenegro. He addresses some scientific problems and questions of great importance which attract the attention of historians even nowadays.*

KEY WORDS: *Pavel Apolonovich Rovinski*, *Cetinje, History of Montenegro*

Павле Ровински је веома битна особа за Црну Гору у посљедњој четвртини XIX и на почетку XX вијека. Руски научник је у нашој земљи провео више од 20 година и видио све њене стране, добре и лоше. То је био период ослобађања од племенске власти и формирања грађанског друштва. Управо Ровински је најбоље описао новонастале промјене са свим посљедицама и тако од свих странаца дао највећи допринос упознавању Црне Горе. Зато, сматрамо да се, 100 година од смрти научника, треба изнова осврнути на његову личност, значајније научне ставове и улогу у Црној Гори.

Као што је менталитет и живот црногорског народа одређен историјским околностима, тако су дјелатност, личност и схватања Ровинског били одређени његовом прошлошћу и друштвеним окружењем. Познато је да је Ровински био члан револуционарне организације *Земља и Воља.*Он је користио позицију научника да шири демократске идеје, када је ослобођен дужности наставника на факултету. То „ослобађање“ је вјероватно било у вези са начином размишљања Ровинског. Подаци

---

* Ауторка је независни истраживач, историчар из Никшића.

1 Чланак је заснован на подацима из магистарског рада *Павле Ровински и Црна Гора* одбрањеног јуна 2015. године на Филозофском фкултету у Никшићу

у књизи Л.Пантелејева *Из успомена прошлости* сликају нам Ровинског као човјека ватрено оданог идејама тог тајног друштва, али истовремено и способног да се објективно односи према чињеницама. У току преговора који је 1863. године водио са делегатом пољских устаника, Кеневичем, Ровински је на захтјев за дизање устанка на Волги изјавио: „Више или мање широко распрострањен устанак не може се подићи; могла би се подићи нека општина, али то значи водити људе директно на кланицу.“[2]Дакле, он је био присталица просвјетитељске, а не револуционарне мисије. Тако је, боравећи у Србији, 1868. године рекао:„Нико не води револуцију ради револуције.“ „Револуционар по професији не може се зауставити ни на каквом чврстом друштвеном систему и вечно ће тежити превратима.“[3]Очигледно је руски научник подржавао прогресивне идеје, али не и оне потпуно радикалне, које би захтијевале људску жртву.

Ровински је помагао неким члановима организације да побјегну у иностранство, вршио инспекцију кружока и предложио обустављање активности због тешких прилика рада. Иако је добио службени пут са научним циљем 1864. године, због сумњи полиције, пасош је успио да добије тек 1867. године и то као дописник часописа *Санкт-Петербу́ргские ве́домости*.[4] Боравио је у Чешкој, Србији, Хрватској и Босни и познавао истакнуте појединце као што су: Ватрослав Јагић, Јосип Јурај Штросмајер, Фрањо Рачки, Светозар Марковић и Живојин Жујовић. Био је у Базелу у току конгреса Прве интернационале.[5] Занимљиво је да је на првобитној надгробној плочи која је промијењена 1974. године писало: *революционер член “Земля и Воля“, Ровинский П.А. ск. 1916.*[6]Његова биографија је касније постала дио великог совјетског издања о револуционарима.[7]

---

[2] Милиј Долобко, П. А. Ровински (1831-1916), уз 80. годишњицу смрти-некролог из 1916, *Словенски гласник,* година I, број 1, Свесловенско друштво Црне Горе, Подгорица 1996, 254.

[3] Латинка Перовић, Увод у: Павле Ровински, *Записи о Србији (1868-1869),* Матица српска, Нови Сад, 1994, 14.

[4] М. Долобко, *н. д.* 255.

[5] Душан Ј. Мартиновић, Павел Аполонович Ровински (1831-1916), у: П. А.Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости,* том IV, Издавачки центар Цетиње, 1993-1994, 509-511.

[6] Текст са сајта http://rovinsky.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=9&Itemid=9

[7] Види: биобиблиографический словарь*: Деятели революционного движения в России*: *От предшественников декабристов до падения царизма:* [В 5 т.]. — Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев, 1927-1934. Т.1, От предшественников декабристов до конца „Народной воли“. Ч.2. Шестидесятые годы. Москва 1928. 350 - 351. Сајт http://dlib.rsl.ru/01003047896

Без обзира на то да ли је Ровински дијелио револуционарне или просвјетитељске идеје, може се свакакозакључити да је био близак народу и да је кроз његове потребе тумачио потезе државника, однос међу Словенима, али и разлике у односу на западни свијет. Његови погледи се нијесу промијенили док је био у Црној Гори, а то је имало утицаја и на његово окружење, друштвени утицај и дјелатност. Лазар Томановић је знао за револуционарну дјелатност Ровинског: да је посједовао штампарију, морао да бјежи на Аљаску, присуствовао засиједању завјереника против кнеза Михаила Обреновића и био близак са Омладином српском, али га није питао да ли је и сам био завјереник.[8] Руски научник је био почасни члан Цетињске, Барске и Никшићке читаонице. Занимљиво је да је иницијатор отварања Барске читаонице, учитељ Душан Брдановић, који се дружио са Ровинским, био на челу тајне организације, која је откривена након атентата на Александра III 1887. године, а која је поздравила тај атентат.[9]

Павел Аполонович је био један од оснивача Зетског дома, а он и Томановић су Цетињској библиотеци поклањали књиге и часописе. Ту су, између осталог, била и дјела као *Комунистички манифест* и радови Светозара Марковића.[10]Ровински је у Црној Гори имао блиске пријатеље. То су били: Митар Бакић, Јово Љепава и Јово Дреч, а познавао је и Јована Павловића, Јована Сундечића, митрополита Илариона Рогановића, Илију Беару, Стева Чутурила и друге. Често се са њима и неким министрима састајао у „Локанди“ образујући друштво локалне интелигенције које је расправљало о проблемима Црне Горе, развоју просвјете, критиковало недостатке власти. Друштво је било популарно међу омладином која је вољела Ровинског и од њега узимала књиге.[11]

Познато је да се руски научник кретао у славенофилским круговима. Међутим, он је одбацио реакционарну панславистичку школу славистике. Изјавио је да наука о словенству не мора да се своди на изучавање језика и материјално-духовне културе словенских народа. Наиме, као и руске револуционарне демократе, Ровински је основну стваралачку снагу историје видио у народним масама и зато су се његови погледи разликовали од погледа дворских и буржоаских историчара.[12]

---

[8] Нико С. Мартинович, П. А. Ровинский и Л. Томановић у: *От „Слова о полке Игореве“ до „Тихого Дона“,* Сборник статей к 90-летию Н. К. Пиксанова, Ленинград 1969, 362.

[9] *Исто,* 363.

[10] *Исто,* 364.

[11] В. Б. Хлебникова, „Црногорски период“ у животу П.А. Ровинског, *Павел Аполонович Ровински (1831-1916) и јужнословенске земље* (зборник научних радова са четвртог југословенско-совјетског научног скупа одржаног на Цетињу 3. и 4. октобра 1991. године), Цетиње 1992, 44-45.

[12] Н. И. Хитрова, П.А.Ровинский (1831-1916) и югославянские народы, *BALKANICA* II,

Професор Виктор Григорович му је пренио мишљење о славенофилству које није оспоравало узајамност, али је одбацивало руску доминацију односно мијешање у унутрашње ствари других словенских држава.[13]Ровински се залагао за славистику повезану са народом: „Дајте друштву да нешто чита о словенству, покажите му Словене, живе и активне, а немојте се трошити у празним расправама о њиховој улози и значају за нас -тада ће се друштво заинтересовати њима и никаква пропаганда неће бити потребна.“[14]О његовом односу свједоче и сљедеће ријечи:„Морам рећи и ово: за мене су Словени увијек представљали не само предмет проучавања, него и нешто нераздјељиво од мене. Ја их нијесам само посматрао и изучавао, него сам са њима и живио и радио. Тако је са мном било у Чешкој, затим у Србији, тако се десило и у Црној Гори.“[15]О његовој преданости проучавању Словена говорили су и други. Тако, Евгениј Марков каже: „Словенство - то је позив његовог срца.“[16]

Ровински је имао посебно схватање значаја Русије за Црну Гору, о чему говори исказ: „Док постоји Црна Гора, не само Русија, него и читаво словенство имају у њој на најслабијем и у исто вријеме најважнијем свом крају вјеран и тешко савладив ослонац, те да нека и она зна, да и њој увијек припада симпатија читавог словенства и хитна помоћ моћне Русије“ [17]

Када је у питању однос Ровинског према црногорској власти, он је увијек полазио од интереса и жеља народа и у зависности од тога потезе власти дијелио на добре и лоше. Чедомир Лучић упоређује Ровинског са Марком Полом и поставља питање политичке позадине његовог дугог боравка у Црној Гори. Сматра да је разлог зашто је цијењени научник, чије чланке је и Толстој неколико пута користио, остао у Црној Гори и посветио јој животно дјело – мисионарско-ангажмански рад. За њега је Ровински дипломата у сјенци, који је много више знао о Црној Гори него што је могао јавно да каже.[18]

Београд 1971, 146.

[13] Павле С. Радусиновић, На стазама живота и рада Павла Аполоновича, у: Павле. С. Радусиновић, *Павле Аполонович Ровински - Стазама његовог живота и рада,* Културно-просвјетна заједница Подгорице, Подгорица, 1996, 25.

[14] М. Долобко,*н.д*. 260.

[15] П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости,* том I, Издавачки центар Цетиње, Цетиње 1993-1994. 7.

[16] Евгений Марков, Славянская Спарта (Очерки путешествия по Далмации и Черногории), *Вестник Европы,*том192**,** № 8. август 1898, 452. Сајт http://starieknigi.info/Zhurnaly/VE/Vestnik_Evropy_1898_192_Harward.pdf

[17] Павле С. Радусиновић, П. А. Ровински о бојовном карактеру Црногораца, у: *Словенски гласник,* година I, број 1, Свесловенско друштво Црне Горе, Подгорица 1996,162-163.

[18] Чедомир Лучић, Критичко-историјска поузданост дјела Ровинског о Црној Гори,у зборнику радова са научног скупа ЦАНУ, 16. децембар 2006, *Павле Ровински и Црна*

Посебно је значајан однос руског научника према књазу Николи,који је оставио печат на црногорски начин мишљења и живота. „Неодмјерено хваљени, али и неаргументовано оспоравани[књаз Никола] био је неоспорно комплексна личност и државник и политичар вичан овом сложеном и провокативном занату, али и човјек који је послије дугог вишедеценијског континуитета успјеха доживио лични и политички крах – макијавелистичку судбину и неразумно дуги нихилистички третман свегубитника.“[19]

О првом сусрету са књазом Ровински пише:„врло је љубазан и отворен...уздржан, држи се достојанствено...пола сата нас је све држао на ногама...ненаметљив у разговору.“ На пријему је стекао утисак да је он у„кругу књажевом“ неопходан: испрва је високо цијенио његову политику. Тако каже: „Књаз је генијално остварио своју идеју изласка на море.“[20]Ровински хвали књаза Николу у дјелу говорећи о значају за афирмацију државотворног рада и културног и политичког живота у Црној Гори (војна, културно-просвјетна, економска, административно-судска, па и политичка реформа). Међутим, у преписци са пријатељима (А.Ф.Бичковим, А.Н.Пипином, Роксандом Томановић и др.) попут сјечива бљесне осуда и тешка негација црногорског књаза као окорелог аутократе, сујетног егоисте и перфидног лицемјера. Истовремено, у свом дјелу, са наклоношћу говори о младом књазу који је намјеравао да донесе устав, који је регулисао царинске односе и одговарајућу службу, омогућио расподјелу прихода између цркве, државе и двора[21]Такође, хвали његово учешће у рату, једноставна путовања по Црној Гори, спавање под шатором и у скромним кућама. Међутим, када описује стварање аутократије као начин владања, у писму Р. Томановић Ровински увредљиво и саркастично карактерише Црногорце који због књаза самољупца нијесу и не могу бити „прави људи“ него само „фигуре са значкама на капи.“[22] Разлог оваквог бурног излива осјећања, по мишљењу Чедомира Драшковића, може бити повријеђена сујета због додјељивања „само“ Даниловог ордена IV реда, или патријархално-романтичарски и сентиментални однос према Црној Гори.[23]

Гора, Подгорица 2009, 48.

[19] Чедомир Драшковић, Павел Аполонович Ровински и краљ Никола,зборник *П. А. Ровински (1831-1916) и јужнословенске земље,* са научног скупа 3-4. октобра 1991, ЦНБ Ђурђе Црнојевић, Цетиње 1992, 95.

[20] Павле С. Радусиновић, Како да не волим ту земљу и народ, када ме они воле, *у: Павле Аполонович Ровински - Стазама његовог живота и рада,* 67.

[21] Чедомир Драшковић, Павел Аполонович Ровински и краљ Никола,95-96.

[22] *Исто,* 97-98.

[23] *Исто,*101.

Ако је заиста био лично увријеђен, Ровински је то добро крио јер се понашао уздржано балансирајући међу сопственим мишљењем и понашањем у јавности. Тако, док је пратио по Црној Гори Евгенија Маркова, крајем 90-их година, путописац је стекао сљедећи утисак: „Ровински високо позиционира ум и благородство књаза Николе. По његовим ријечима, књаз Никола се раније држао једноставније и приступачније, по маниру старих владика; сви којима је то било потребно су долазили код њега у било које доба дана; али због страних посланика морала је да се држи етикеција, да се утврде вријеме и ред пријема; сад је већ неопходно раније затражити аудијенцију, да би га видјели. “[24]

Посебан значај за однос Ровинског и књаза Николе је била дјелатност руских дипломата. Односи између руске мисије и књаза су крајем 90-их постали затегнути јер су руске дипломате критиковале његову економску политику. Пишући о свом разговору са књажевићем Мирком, Власов (на челу мисије 1901-1902) каже да син књаза Николе „без сваке уздржаности, износио је своје веома ружно мишљење о мојим претходницима, о свом руском васпитачу, о начелници овдашњег института и о господину Ровинском називајући их непатриотима и нерусима...“ Тешка ситуација Ровинског је приморала да 1898. године оде у Русију.[25]

Пријатељи Ровинског, Пипин и В.А. Љацке, у успоменама суговорили о погоршању односа већ послије 80-их, а у писму Бичкову Ровински констатује да „Црна Гора иде путем авантуризма.“ Наиме, субвенције су почетком XX вијека чиниле 18% државних прихода, а у периоду 1878-1902. године из Русије је стигло 37.000.000 рубаља од чега је 15.000.000 потрошено на потребе двора и књажеве породице. Истовремено, дуг је растао и 1900. године био је четири пута већи од прихода.[26]

Ровински у писму Пипину пише о књазу и његовој посјети Русији: „Без сумње је долазио да мољака нешто код цара, а у исто вријеме да се пожали на руског представника. Како год да је то апсурдно и како год да сви знају за лукавство књаза, не искључујући ни цара, ипак га увијек поштују. Бојим се да ће исто бити и сада: Власова ће некуда премјестити, а даће му још и новаца, што ће подићи његов престиж пред црногорским народом још више; он ће почети пљачкати и угњетавати народ.“[27]

---

[24] Евгений Марков,*н. д.* 458.

[25] В. Б. Хлебникова, *н.д.* 48.

[26] Чедомир Драшковић, Павел Аполонович Ровински и краљ Никола,100.

[27] У: Павле С. Радусиновић, *ПавлеАполоновичРовински - Стазамањеговогживотаирада*, 358, РовинскиПипину, Гусјевка, 18.12.1901.

Павле Аполонович је запазио да је црногорска власт, суочена са економским проблемима које није знала да разријеши, преусмјерила пажњу на подстицање Албанаца против турске власти. Књаз Никола се надао да ће планути устанак на Балкану, с чим би било повезано повећање руских субвенција коришћено за попуњавање буџета. Међутим, план није успио и економски положај је постао гори. Однос руске мисије и црногорске власти 1905. године је био тако лош да су се оптужбе провлачилеи кроз руске новине. *Новое время* је кривило руске посланике на Цетињу за погоршање односа, представљајући у искривљеном облику њихову активност. У личном архиву Ровинског се налази необјављен чланак који је био одговор на ове оптужбе. Он садржи значајне податке о раду руске мисије на Цетињу.[28]

Руски научник је у писму Пипину пренио своје разочарање: „Све се више разјашњава општа ситуација у вези са Црном Гором; наиме, период опонашања Европе који се овдје доживљава, убио је таленат и унио деградацију и остаје само лична храброст, међутим, слабијег је квалитета, и некадашње глупости прерушене у ново рухо.“[29]

Једно оштро карактерисање Ровински је изнио поводом именовања Лазара Томановића за предсједника владе, кога сматра неподесним за то мјесто: „Али, он није могао а да не изврши књажеву вољу, а књаз, тај велики лажљивац, под ореолом великог патриоте, тежио је својим уским користима; и никога никад није усрећио, никоме није створио добро име, а многе поштене, паметне и заслужне људе, ако не убије, то их компромитује.“[30]

Ровински је као преводилац писама имао увид у тежак положај људи који су се у очају обраћали за помоћ руском посланству. У писму Пипину каже: „[...]не дајумира сталне жалбе и уздаси које морам слушати около. Путујем у Улцињ да бих се осамио. Тамо је то мање примјетно, а на Цетињу се то скупља са свих страна.“[31]Међутим, он није био само посматрач него је и посредовао у пружању помоћи. Тако Драго Обреновић Ковачевић из Никшића моли Губастова да му се преко Ровинског пошаље помоћ. За себе каже да је посјекао 42 турске главе, али да је непокретан 12 година и све је продао осим мало земље, па моли службу за свог сина.[32] То су били случајеви када је пријетила смрт од глади читавим породицама, најчешће инокосним или породицама са болесним,

[28] В. Б. Хлебникова, *н.д.* 53.

[29] Павле С. Радусиновић, *Павле Аполонович Ровински- Стазама његовог живота и рада,* 269, Писмо Александру Николајевичу Пипину, Цетиње 28. јуна 1880.

[30] *Исто*, 411, Писмо Ровинског Ро*(к)*санди Томановић из Гатчине*,* 3. јануар 1908.

[31] И*сто*, 375-376, Ровински - Пипину*,* 20. јул1902.

[32] Народни музеј Црне Горе (даље НМЦГ), Архивско-библиотечко одјељење (даље АБО), фонд Приновљени рукописи (даље ФПР), година 1897, Никшић 18. 11. 1897.

старим и уопште за рад неспособним члановима као и са мало радних руку.[33] За помоћ су се обраћале и жене.[34] Један дио молби руској мисији се односи на помоћ око трошкова одласка у иностранство ради лијечења или школовања млађих чланова породице.[35] Ровински је стицајем околности био и посредник између београдског и цетињског руског посланства када је требало рјешавати проблеме црногорских држављана.[36]

Занимљиво је испитати како је књаз видио улогу Ровинског у Црној Гори. Извјесно је било да га књаз држи на извјесној дистанци због његовог познатог револуционарног набоја, али то није била препрека да он буде пратилац страним личностима нити организатор прославе 400-годишњице штампарије.[37]

Књаз је руском научнику посветио пјесму опомињућег и шаљивог карактера:

Русу Павлу Јер будеш ли сљедовао
Павлу Црногорцу! И путникуЊемце, Маркса и Бахнера
И лијечнику, добром другу историкуу Сахалин окапаћеш
Географу и јунаку.нека ти је божја вјера

Павле, Павле! Социјалист
у души си знамо снажно,
не учи нас на начело
то остављај, брзо, лажно.

Но се прођи лакрдија
вјерујштоми вјерујемо
па да ријеч социјалист
овдје у нас не чујемо!

Бар, 10. децембар 1888. године[38]

Међутим, право мишљење о Ровинском књаз је исказао у писму цару Николају: ,,Сире,

Царска мисија, примљена у почетку на Цетињу са љубављу и одушевљењем од мене и мојих као и све оно што долази из Русије и од стра-

[33] НМЦГ, АБО, ФПР, Мишо Ников са Цетиња 27. 11. 1897; Исто, година 1898, Примљена писма, Маринко Ракочевић, 7. 3. 1898, Јован Радевић из Велике (Васојевићи), Цетиње 10. 03. 1898, Раде Станков Цетиње 24.03.1898, Мишо Ников 02. 08. 1898, година 1902: Андрија Гашов Лопичић из Цеклина, 07. 03. 1902.

[34] НМЦГ, АБО, ФПР, година 1898, 19.08. 1898, Велика Јевтова из Гусиња, Исто, Марија Јокова из Подгорице, Цетиње 12.06.1898

[35] НМЦГ, АБО, ФПР, година 1898. Анто Павловић испод Ђинова брда, 05. 09. 1898, Лука Пејовић, 07. 09. 1998. Година 1906: гимназиста Филип Вукчевић 20. 02. 1906.

[36] НМЦГ, АБО,ФПР, година 1906, три документа о замјени пасоша Лазару Костићу, писмо Ровинског мисији у Београду је куцано на француском, 24. мај 1906.

[37] Чедомир Драшковић, Црна Гора у својој прошлости и садашњости 1-4, Цетиње 1993-94, *Библиографски вјесник* 1-2, 1994, 213.

[38] Никола I Петровић Његош, *Дјела,* ЦИД, 1997, 802.

не императора, радила је у току од дванаест година на раздор у мојој фамилији и на поремећај мира у мојој земљи која је исто тако одана Русији. Провокација овог непријатељског и неприродног држања долази, ја то признајем, са моје стране. Јер сам ја потпуно убијеђен да су принципи аутократија и снага словенске расе допринијели, под вођством Вашег Величанства, угледу, сили и преимућству њеном у свијету па нијесам могао остати индиферентан на ширење овдје либерализма и то у једној потпуно патријархалној средини.“ Он за то главног кривца види у персоналу руског посланства. „У њиховој жалосној доколици они су се бавили интригама.“ Као посљедица, увријеђени од књаза, Црну Гору су напустили Блажо Петровић, брат војводе Божа, и његова жена и отишли у Србију. „Привучена је и још једна жртва, много важнија, госпођа Ђуша, жена Божова, која има једно недовршено васпитање, а карактер горд и амбициозан и она је, са успјехом наговарана од стране руских представника тако да су заједно основали зачетак једне такозване „руске партије.“ Све наводно због потцјењивања Божових способности и спречавања кандидовања за бугарски престо. „Ова смијешна „руска партија“ повећала се је бројем дјевојака наше женске школе које су исту напустиле да би се што прије удале, те су остале без потпуног васпитања и без одређених појмова у погледу поштења, *подстрекаване од стране једног руског публицисте који се је бавио историјом, филозофијом, а волио је такође и ботиљу, а тако исто и од стране једног домаћег апотекара, који се је вратио из Русије, са једном мање-више коректном дипломом[...]*“ [39] Овдје је врло вјероватно ријеч о Ровинском и његовом блиском пријатељу, апотекаруЈову Дречу.

Књаз Никола није са наклоношћу гледао на студенте који су живјели у Русији и примили исте или сличне идеје као Ровински. Црногорски студенти су још у Русији учестовали у студентским немирима. Тако, 1900. г.из Русије је депортован црногорски поданик Вукосавовић, који се школовао у Никитској школи вођарства и виноградарства, а 1902. г. Департмент полиције шаље допис Н.Г. Хартвигу у Министарство иностраних послова да се утврди да ли је доктор Перазић који долази у Русију на скуп љекара, Перазић који је 80-их година као студент Харковског универзитета направио преступ против државе и након одлежане затворске казне бесповратно депортован у иностранство одакле је наставио да одржава везе са локалним револуционарним елементима. О овоме је знао и књаз Никола који се плашио продора прогресивних демократских идеја из Русије. Да би то спријечио обратио се руској дипломатској мисији на Цетињу молбомда се забрани улаз у Русију цр-

[39] *Исто*, 808-811. Извињење руском цару Николи због противљења кандидовању војводе Божа Петровића за гувернера Крита, Цетиње, 30.11/12. 12. 1897.

ногорским поданицима без гарантног писма. Препоруке би требало да издаје само руска мисија на Цетињу по посебној молби Министарства иностраних дјела Црне Горе. Зато су Црногорци почели да избјегавају цетињско посланство и да се обраћају руским конзулатима у околним балканским земљама и Турској. О увећању таквих молби пише руски вицеконзул у Скадру Шчербина у изјештају од 23. децембра 1901. године. Књаз Никола се због тога обраћао свим руским конзулатима у окружењу. Министарство иностраних дјела је јављало свим руским дипломатским представништвима презимена лица којима се забрањивао одлазак у иностранство. Сличним репресивним мјерама црногорска власт није могла да забрани приступ руским школама, за њу, непожељним лицима. У циркуларном писму Првог одјељења руског МИП-а од 13. новембра 1901. г. указивало се на значајан пораст доласка омладине из словенских земаља, без новчаних средстава. Депеша С.Арсењева МИП-у свједочи да су демократске идеје прихватали не само Црногорци школовани на цивилним факултетима, него и они из војних школа. Двојица црногорских васпитаника, који су 1905. године завршили обуку на Одеској кадетској школи, по повратку у домовину учествовали суу борби против режима књаза Николе.[40]

У извјештају конзула у Скадру, Шчербине, о молбама Црногораца за визу из Подгорице, Зете и осталих пограничних мјеста са Турском у посљењих пет година наводи се да они не траже визу на Цетињу зато што,,боје се да таквим потезом не навуку гнијев и падну у немилост књаза Николе, јер црногорском височанству није пријатно да се црногорска омладина школује у Русији.“[41]

Међутим, руски посланик на Цетињу, Арсењев,у тајној депеши министру Извољском од 13.јула 1910. годинетврди да се мишљење да се образовање омладине у Русији не прихвата са одобравањем у балканским земљама не односи на Црну Гору. Тако, мајор Данило Гатало је био војни министар, мајор Лука Гојнић је начелник Цетињске области, мајори Михаило Поповић, Мило Матановић и Раде Меденица су начелници штабова дивизије (укупно су биле четири дивизије). Поручници Радушевић, Новаковић, Вучинић и Марковић су инструктори у Цетињској кадетској школи. Четворица из Одеске кадетске школе су због грубог нарушавања дисциплине искључени из војне службе, двојица од њих су

[40] Хитрова, Н. И. Документы по истории русско-черногорских связей в конце XIX-начале XX вв. *Славянский архив.* М. АН СССР 1963. 288-289, http://www.inslav.ru/images/stories/pdf/Slav_arxiv_1963.pdf

[41] *Исто,* 298-299. Выпискаиздонесениярусскоговице-консулав Скутари (совр. Шкодер) Щербины по поводу визирования паспортов черногорских подданных и опасений князя Николаяперед проникновением вЧерногорию свободолюбивых идей из России1901 г. декабря 23. № 151.

учествовала у антидинастичком револуционарном покрету 1907. године, а један је ступио у аустријску војну службу. [42]

Међутим, ипак је било прогона због исказаног мишљења. Године 1899. под надзор је стављен капетан Подгоричког округа, Милован Џаковић, који је стекао универзитетско образовање у Русији. По повратку у домовину он је исказивао незадовољство постојећим хаосом у управљању државом и критиковао услове чиновничке службе. Због надзирања, Џаковићје био принуђен да емигрира у иностранство, а када се вратио у домовину завршио је у затвору.[43] Наиме, он се 1893. године обратио књазу Николи из Загреба жалбом на поступање према њему јер је указао на „оно хаотично и жалосно стање нашега судства и управе које воде нашу отаџбину к пропасти.... Али на велику жалост, за последњу годину дана ја сам се у свом службеном раду сусрио са таквим начелима и радњом Њ.В. Господара који су и од ранијег времена познати као главни основ свему јадном стању Црне Горе. ... Није ми се било тешко увјерити да у својој радњи Његовој државни интереси Црне Горе не постоје, већ њих савршено заступају лични интереси двора.“ Књаз је на његове двије оставке одговорио са: „Мораш ме слушати док је мене драго или ће ти кости окапати у Јусовачу.“[44] Ровински је, свакако, био упознат о оваквим случајевима, а као заговорник школовања црногорске омладине у Русији све више је био непожељан на црногорском двору.

При повратку у Црну Гору 1902. године, Ровински описује сусрет са књазом: „Пријем није био као ранији: сув и уздржан, само ми је нахвалио Власова кога мрзи из дна душе. С Ријеке ми се ипак обраћао телеграфски, послом који сам и урадио. Према томе, мој службени положај се признаје.“[45]Без обзира на однос са књазом, Ровински је лијепо прихватан у народу. Те године, организован му је дочек у Котору, а прима и поздравне телеграме из Бара на које одговара у поетском стилу: „Вама и Марку на поздраву благодарност веља и још виша дођи к вама жеља. Поздравите и високопреосвешћеног владику хаџи Саву, гувернера Господина Марка Петровића са фамиљом и свакога мога познаника и пријатеља са крај мора до под бјелу гору. Павле Рус“[46]

---

[42] *Исто*, 300-302. Секретная депеша С. Арсеньева А. П. Извольскому об увеличении приема черногорцев врусские военно-учебные заведения,1910 г. июля 13 (26).

[43] *Исто,* страна 296, фуснота 17.

[44] Никола П.Рајковић, *Црногорскисудови*, *исправе1879-1899*, ЦИД, Подгорица, 1998. 595-597. д. 685.

[45] Павле С. Радусиновић, *ПавлеАполоновичРовински- Стазамањеговогживотаирада*, 360, РовинскиПипину, Цетиње, 19. фебруара1902.

[46] НМЦГ, АБО, ФПР, фасцикла 1, година 1902, *Телеграм у Улциń Јовану Ленроту,* 30. јануар 1902.

Значајна је улога Павла Аполоновича у успостављању културних институција и организацији обиљежавања различитих јубилеја. Дјелатност на том пољу је нашла одраз на страницама његових књига. Ровински је био предсједник Одбора за прославу 400 година Ободске штампарије. Осим представника просвјетних, научних и културних друштава словенских земаља, у прослави су учествовали представници Париског и Оксфордског универзитета. Гости су ишли у Обод, гдје је раније била штампарија и у Дукљу гдје је Ровински вршио ископавања. Везано за овај јубилеј основани су Државна библиотека, музеј и архив (закон о њима је прихваћен тек 1896). У Прославној споменици, посвећеној штампарији Црнојевића, налазе серадови Ровинског, Миљана Ђ. Милићевића, Ватрослава Јагића, рецензија дјела Илариона Руварца од Лазара Томановића и истраживања Ватрослава Јагића које је урадио Ровински.[47]Комитет под руководством руског научника је спровео велики припремни рад да би прослава привукла што већу пажњу. Био је укључен и цијели државни апарат. Из министарства су слали писма о различитим аспектима прославе и конкретним обавезама локалних власти у вези са тим подухватом (по наређењу књаза Николе као поклон позваним на прославу поклоњено је 40 кожуха са по 20 фиорина у џепу). У оквиру свечаности, која је требало да почне окупљањем званица у Зетском дому и музичким концертом гимназијалаца уз инструменталну пратњу Милене Огњеновић и Франтишека Вимера и диригентску палицу Роберта Толингера, били су договорени и наступи познате позоришне групе Михаила Лазића, која ће извести *Балканску царицу* у Зетском дому. Прослава тог значајног јубилеја је била веома успјешна и добила је велики публицитет у иностранству, при чему допринос Ровинског није био мали.[48]

Интересантна су и нејасна до данас различита разматрања о штампарији Црнојевића. Народна традиција, коју је подржао и руски научник, још од временаПетра I је тврдила о Ободу као мјесту прве штампарије. Међутим, иако је то мјесто на три сата хода од Цетиња, а Ровински је наводио податке о налажењу оловних слова, у новије вријеме тврдња о Ободској штамаприји је подвргнута сумњи. На основу става Илариона Руварца и научника који су мјесто тражили на Цетињу због натписа на другој књизи (*Псалтиру са Последовањем* из 1895. године) појавила су се мишљења о два мјеста штампарије и то у оба смјера: са Обода на

[47] Нико С. Мартинович, *н.д.* 366.

[48] Лука И. Милунович, Знаменитые русские и театральная жизнь в княжестве Черногории*, Россия и Балканы в течение последних 300 лет /Русија и Балкан током последња три стољећа,* међународни научни скуп, Подгорица - Москва 2012, 557, https://www.academia.edu/5566469/BALKAN - SRBIJA - RUSIJA

Цетиње и обратно и штампарији која је од почетка била на Цетињу. Разлози за преиспитивање теорије о Ободској штампарији су сумња у проналажење оловних слова на Ободу и неки технички разлози.[49] Ровински је изразио сумњу у штампарију и на Цетињу и на Ободу и дао предност народној легенди о Ободској штампарији, вјерујући да је Цетиње истакнуто на књизи јер је било пријестоница, што није био риједак случај у свијету.Он је такође изнио претпоставку да су прве штампане књиге у Ободу или у Венецији биле штампане и раније, односно да Октоих није прва књига.[50]

Ослањајући се на Крисовуље Ивана Црнојевића, Ровински је улазио у полемику са Иларионом Руварцем по више питања. Он је критиковао Руварчеву тврдњу да је под јурисдикцијом цетињске митрополије била Црна Гора и Приморје, али не и Зета, као и мишљење да је сједиште митрополије пренешено на Цетиње из Крајине, а не са Врањине. Новим подацима и анализом познатих, побијао јеРуварчеву тврдњу о манастирима на Скадарском језеру. Негирао је и тврдње да је Црна Гора била под турском влашћу, иако су постојали већ тада подаци о изразима покорности, да владика Данило није носио титулу господар црногорски као што пише на његовом гробу и да је до истраге потурица дошло раније, 1687. године. У одговорима је критиковао начин употребе утврђених чињеница, олако доношење коначних закључака и одабир постојећих докумената према замишљеном циљу. Сам је користио углавном дјела слависте Макушева и дао интересантна објашњења, описао живот у Црној Гори, однос према Турцима, одлике турске власти и њен однос према Млечанима. Међутим, Ровински је превидио битне ствари као што је различит спољнополитички и унутрашњи положај Црне Горе на почетку и крају XIX вијека.[51]

И Ровински и Томановић су са страшћу и самопоуздањем улазили у полемике. О полемици око (не)зависности Црне Горе од турске власти, Томановић у шали пише Ровинском: „Руварац је у тешкој ситуацији да су његове присталице хтјеле да ти се обрате за помоћ.“ Ровински је, наиме, изнио став да је Црна Гора независна од владике Данила, односно од тзв. „истраге потурица,“ док је Руварац тврдио да је то тек од доба књаза Данила, негирајући државно-политичку власт владика.[52]Такође, Руварац је изнио став да у Црној Гори између XV и XVII вијека

[49] *Историја Црне Горе*, књига 2, том 2. Титоград 1970. 402.

[50] В. К. Петухов, *П. А. Ровинский как исследователь южнославянских литератур средневековья*, сепарат са сајта, http://odrl.pushkinskijdom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=Shzept_-2lE%3D&tabid=2279, 458.

[51] Ђоко Пејовић, О личностиидјелуРовинског,*Историјскизаписи*, бр.1, 1967. 160-161.

[52] Нико С. Мартинович, *н.д.* 368.

нема ни свјетовне ни теократске власти, док су касније владике из куће Петровића имале само духовну власт. Ова тврдња је значајна тим прије јер је оспоравала Петровићима право на прославу 200 година владавине.[53]Ровински своју ранију тврдњу о непостојању турске власти правда на сљедећи начин: Црна Гора се састојала из више племена међусобно подијељених, а сами Турци нијесу имали државу него само војску. Дакле, није било могуће мијешање у послове неког из другог племена, а ако је било обраћања турским властима-кадијама то је основни разлог. Осим тога, Црногорци нијесу плаћали данак Турцима и нијесу ишли у рат са њима, чиме би изразили свој поданички положај, као Албанци, и нека српска племена. Он на другој страни хвали допринос Руварца историји Црне Горе због доброг историјског метода заснованог на потпуној библиографији и провјереним чињеницама.[54] Међутим, пишући преглед државног развитка Црне Горе од 1851. до 1907. године,Павел Аполонович је 1851. годинуозначио као годину стварања државне организације која није постојала 300 година. Дакле, он ту између редовамијења став изнијет у полемици са Руварцем о вјековној независности Црне Горе од турске власти.[55]Ровински је водио полемику и са Медаковићем који је бранио актуелни руски режим од самог Ровинског и других писаца. [56]Ту је битно да је Ровински, иако Рус, био спреман да критикује своју владу за недосљедну политику према Словенима, посебно према Црногорцима. Без обзира на то ко је био у праву и какве су грешке, овакве полемике су одражавале дух времена, а биле су несумњиво корисне за даље истраживање.

Ровински се није држао по страни када је требало говорити о државним и националним интересима Црне Горе. Тако, истиче упућеност Боке и Црне Горе повезаних „природом и историјском судбином и савременим узајамним потребама, да једна без друге не могу опстајати.“ Њихова сличност се односи на поглед на свијет, обичаје, ношњу, предања и заједничко стремљење ка слободи коју су бранили од заједничког непријатеља. [57] Он очекује са стране Боке напад на Црну Гору, мислећи на империјалистичке тежње Аустро-Угарске: „Куда год да погледате око Боке, на сваком врху ћете видјети утврде и шанчеве, а ту и

[53] Бошко Сувајџић, *Иларион Руварац и народна књижевност,* Институт за књижевност и уметност, Друштво за српски језик и књижевност, Београд 2007, 400, 404-407,http://www.ikum.org.rs/files/biblioteka/suvajdzic_ilarion.pdf

[54] Павел Аполонович Ровински, Иларион Руварац*:* Montenegrina-прилошци историји Црне Горе*,* Сремски Карловци*,* 1898*,* мал.*8°,* 272*,Записи* о *ЦрнојГори*, 428-430.

[55] Ђоко Пејовић, *н.д.* 159.

[56] Душан Мартиновић, Предговор у: Павел Аполонович Ровински, *Студије о Црној Гори*, ЦИД, Подгорица 2004, XVIII

[57] *Исто,* III

тамо, према црногорској граници – и јаке тврђаве. Усмјерена према Црној Гори убиствена ждријела топова и пушака, са свемогућим бојевим смицалицама- те тврђаве као да само очекују команду да би све разнијеле у прах. Питање је само времена када ће то бити..."[58] Дакле, он је био свјестан улоге Црне Горе у заустављању тежњи Аустро-Угарске, повезаности Црне Горе и Боке, али и тешких околности у којима Црна Гора брани своје националне интересе. Он је у том смјеру покушавао да, кроз своје научно дјело, Црногорце приближи странцима и нагласи њихов историјски и политички значај.

У свом главном дјелу, *Црна Гора у прошлости и садашњости,* Ровински је сажео све своје знање о Црној Гори, користећи притом релевантна дјела на разним језицима. Он је успио да напише за свакога пријемчив географски приказ Црне Горе, дајући лични допринос картографији, топографији и метеорологији. Значајни су његови подаци о Кому и Скадарском језеру. У историјисе Ровински доказао као истраживач старих повеља и рукописа (у науку је увео *Историју Скендербега,* а проучавао је и Љетопис попа Дукљанина)[59], аналитичар епохе Црнојевића и владика. Имао је своју теорију о сједишту прве православне епископије (у Дрепи код Подгорице) и о њеним каснијим сједиштима, о поријеклу имена Црне Горе (по црној шуми), о тзв. истрази потурица, бици на Царевом лазу које су се сигурно десиле, по његовом мишљењу. Био је задивљен личношћу Петра II Петровића Његоша и о њему написао посебну монографијукоја цјеловито освјетљава његову личност и владање.[60]Оно по чему је име Ровинског најпознатије је приказ црногорског начина живота у свим појединостима: од физичког изгледа, индивидуалног начина размишљања, породичних односа, преко одијевања, исхране, становања, обичаја, начина привређивања и ратовања, главних менталитетских црта, до различитих облика забаве и културе. Ровински је аутор првог дијалекатског рјечника Црне Горе[61], сакупљач народне поезије и истраживач лингвистичких специфичности. Он је зачетник археолошких истраживања у Црној Гори. Не само да је привукао пажњу

[58] Павел Аполонович Ровински, Приморје и планине (Бока и Црна Гора), *Студије о Црној Гори*, 8.

[59] Види о томе В. К. Петухов *н.д.* и Мильан Гогич, Деятельность русских учених 19. века поопубликованию источников об истории Черногории всредние века*, Россия и Балкан ы втечение последних 300 лет /Русија и Балкан током последња три стољећа*, међународни научни скуп, Подгорица-Москва 2012, 527- 538. https://www.academia.edu/5566469/BALKAN_-_SRBIJA_-_RUSIJA

[60] Монографију*Петар II (Раде) Петровић Његош, владика црногорски (1830-1851),* објавио је код нас Нико С. Мартиновић у: *Ровински о Његошу*, Цетиње 1967.

[61] О томе:Драго Ћупић, Павле Ровински и црногорска лексика, *Руско-црногорске научне везе у минулом и нашем времену,* радови са научног скупа ЦАНУ 6-7.октобра 2009, Подгорица 2012, 118-125.

свјетске научне јавности својим истраживањем у Дукљи, него је и дао подстрек за проучавање надгробних споменика и гробова из римског и старијих периода, средњовјековних градова и цркава и њихову институционалну заштиту. Описујући Црну Гору и Црногорце свог времена Ровински даје податке о просвјети, вјерским заједницама и законодавству. Ипак, интересантнија су његова запажања и коментари о дубоким промјенама које су захватиле црногорско друштво и одлучујуће утицали на начин живота, међуљудске и породичне односе, а тиме и на улогу и мјесто појединца у Црној Гори. Када је описивао Црногорце, понекад је био субјективан, посебно кад је наводио физичке особине, али то не смањује значај његовог дјела, досад ненадмашеног по ширини и дубини интересовања.

Да је Ровински био битан чинилац у културном животу Црне Горе говори његова улога у раду читаонице, али још боље његов рад на популаризацији позоришног живота. Крајем 1883. године у оквиру Друштва читаоницена Цетињу била је формирана аматерска драмска група са циљем да јавно постави драмски комад, који је још био у процесу настанка, чији аутор није био нико други него владар државе, књаз Никола. Почетком 80-их годинапојављује се прва, најкраћа варијанта драме у стиховима, *Балканска царица*, која је одиграна почетком 1884. године. Од тада можемо пратити организовани позоришни живот у Црној Гори (само те године биле су четири премијере и осам понављања). Исте године почиње и велика културна и донаторска акција. Донијета је одлука да се на Цетињу изгради Зетски дом – прва зграда у држави предвиђена за културне потребе. Међу члановима Главног одбора, који је формирала Цетињска читаоница, како се показало у објављеном обраћању за донацију на име градње Зетског дома, налазимо и име Павла Аполоновича Ровинског. Његово име срећемо и у списку првих спонзора (прилог од 25 фиорина-2,5 наполеона у злату). Упоредо са личном донацијом, Павел Аполонович је подстицао ту активност публиковањем имена спонзора у штампи. Још почетком 1884. године, у уводном чланку *Гласа Црногорца,* он пише о значају и резултатима рада Друштва цетињске читаонице, пружајући пуну подршку акцији за градњу Зетског дома. Допринос Павла Аполоновича се неће ограничавати тим активностима, када је ријеч о дешавањима на сцени. Он више пута пише о темама из те области. У свом главном дјелу о Црној Гори говори о забави код Црногораца и у оквиру тога описује неке форме најважнијих сценских представа у народним дјелима.[62] Ровински је дао допринос и настанку црногорске позоришне критике. Један од три највећа и зато чешће цитира-

[62] Лука И. Милунович, *н. д.* 555.

на есеја у литератури, објављена у периодици ван Црне Горе о спектаклу *Балканска царица,*представља баш рад Павла Аполоновича. О односу европске периодике руски научник каже: „Ево, анализирају *Балканску царицу* од Беча до Лондона, од свјетског града Париза до Петербурга, сјеверне Палмире.“ У тексту *Балканска царица пред судом руског новинарства*који је објавио новосадски *Лавор,* Ровински анализира чланке три руске новине, по његовим ријечима, различите оријентације. Када је ријеч о чланцима Павла Аполоновича о црногорском позоришном животу, треба поменути и опис Зетског дома, који је објавио у *Грлици*1889. г. у оквиру детаљнијег текста о Цетињу.Двије године прије тога Ровински је писао о Трогиру и др Јосипу Сладеу, по чијим архитектонским цртежима је изграђен Зетски дом.[63]

Дакле, Ровински је био значајан књижевни и научни критичар. Он је објављивао краће приказе дјела о Црној Гори или њеном окружењу, најчешће у новинама: *Просвјета*, *Црногорка* и *ГласЦрногорца*. Тако је дао приказе дјела Оскара Баумана, Авела и Де ла Незијера, А.Александрова, Г.Стратимировића,Миленка Веснића, Лудвига Кубе, Јозефа Карасека, Ст. Новаковића, Франца Миклошића, Игњата Хорице,И.Руварца, Ватрослава Јагића и др.

Руски научник је, изучавајући Црну Гору, морао посебну пажњу да обрати на литературу о овој земљи и да утврди мјерила прикупљања података и оцјене њихове вриједности.[64] Њему је зато пало у дио да дâ преглед библиографије, да упореди податке које је у литератури нашао са онима које је сам утврдио, да укаже на правац рада убудуће и да са мање-више успјеха побије нека схватања и допринесе сигурнијем долажењу до новијих.[65]

Павел Аполонович је међу првим истраживачима у Црној Гори који су морали да изграђују критички однос према панегирицима и памфлетима о њој. Он није имао на располагању архивску грађу на Цетињу, па је морао да користи радове објављене на разним језицима и о разним догађајима. Мишљење о поузданости података у тим дјелима је износио у својим дјелима или посебним приказима. Поред информација о дјелу, у приказима објављеним у часописима *ЖурналМинистерства народного просвещения, Просвјета, Глас Црногорца,* руски научник је давао критичке осврте како би писмене људе у Црној Гори упознао о писањима о њиховој земљи широм Европе. Он је систематски пратио и библиографију о свим питањима и најстаријој историји Црне Горе и сусједних крајева на свим језицима, набављао је и служио се њом. На-

[63] *Исто,* 556.
[64] Ђоко Пејовић, *н.д.* 165.
[65] *Исто,* 170.

рочито је користио дјела Милаковића, Јастребова и др. Ровински је најчешће добро познавао област коју је изучавао. Приказујући књигу, давао је карактеристику рада на њој, указивао на нетачност и тачност података, начин употребе докумената, структуру рада и укупни значај дјела за историјску науку. Он је без сумње са више учености и познавања литературе и извора прилазио неким историографским питањима него Марко Драговић и Лазар Томановић.[66]

Ровински је планирао да библиографију о Црној Гори објави као четврти том монографије *Црна Гора у прошлости и садашњости*, али је није завршио. У овом рукопису је употребио око 1000 анонимних текстова и индивидуализираних ознака за 310 аутора ћириличке провинијенције са 1000 библиографских једниница и 650 библиографских јединица од око 600 аутора латиничке провинијенције. Код нас је објављена библиографија радова на ћирилици.[67]Она је изворно састављена на 441 листу. У основном, повезаном дијелу рада су описи српских, руских и бугарских аутора о Црној Гори, по азбучном реду. „Незванични“ записи Ровинског су интересантнији, док су у основном тексту вредновања уздржана, а често и изостају.[68]

Ровински је у посебном чланку објавио и библиографски преглед Црне Горе у италијанској литератури: „Један од најзначајнијих и најобухватнијих историјско-библиографских прегледа дао је управо П.А.Ровински.“ [69]

Личност Ровинског је одредила средина у којој је васпитан и образован, околности у којима је живио и стварао. Његова искрена љубав према природном народном животу и Словенима, али без искључивости и фанатизма га је водила кроз цијели живот. Зато није чудо што је толико година живио у Црној Гори, тако цивилизацијски далеко од европских земаља. Он је, међутим, у Црној Гори видио нешто друго: духовну снагу народа којом су прећене све препрекенезамисливе за друге народе. Његови први путописи из Црне Горе изражавају усхићење и наду са којом је гледао на народ и новонасталу државу. Може се рећи да је, због огромне љубави према Црној Гори, Павле Руспостао Црногорац. Он тако води жустру полемику око неких страна црногорске ис-

[66] *Исто,* 165-166.

[67] Душан Ј. Мартиновић, Библиографија као поуздани инструмент идентификације ауторства и мост пријатељства двају народа – руског и црногорског народа,радови са научног скупа ЦАНУ 6. и 7. октобра 2009, *Руско-црногорске научне везе у минулом и нашем времену,* Подгорица 2012, 128.

[68] Јелена А. Пережогина, О једном рукопису П. А. Ровинског, зборник *П.А.Ровински (1831-1916) и јужнословенске земље,* са научног скупа 3-4.октобра 1991, ЦНБ Ђурђе Црнојевић, Цетиње 1992,118.

[69] Душан Ј. Мартиновић, Предговор у: *Студије о Црној Гори*, XIX

торије, придружујући се понекад панегиричким црногорским историчарима. Међутим, знао је и да призна грешку, истина, не директно, него између редова. Када описује Црногорце понекад претјерује са позитивним особинама, док негативне зна да оправда, али углавном задржава умјерени тон писања, осим у појединим случајевима када критикује црногорску власт. Наравно, морамо поштовати његов опрез при изношењу чињеница, због чега би му живот био угрожен. Али, ако се у цјелини посматра његова лична преписка, политички ставови и начин мишљења на почетку и крају дугог боравка у Црној Гори, код Ровинског се може запазити разочарање због негативног развоја ситуације. Ту може бити ријеч о његовим поодмаклим годинама, али првенствено су у питању изневјерена очекивања због свих негативних појава у црногорском друштву и државикрајем XIX вијека, а које су дефинитивно разбиле његову илузију о стварању државе праведне и народне власти. Зато су, несумњиво, његови ставови утицали на настанак бриљантних дјела о Црној Гори. Неке његове тврдње су превазиђене, али аргументацијом и систематичношћу знао је да јавност придобије и развије полемику у корист науке. Посебно су значајне његове расправе о Ободској штампарији, средњовјековним рукописима и надгробним споменицима, времену владика Петра I иПетра II. Његови описи народног живота су права мала енциклопедија, до данас најбоља, уз мање нетачности. Ровински је дао допринос развоју географије и историје Црне Горе.Он је зачетник истраживања у више области: језик, епска поезија Васојевића, археологија. Дао је лијеп опис функционисања државних органа, иако знатно оптерећен јавном статистиком. Међутим, Ровински је имао и другу значајну функцију: у руској политици и дипломатији, као добар познавалац и посматрач Црне Горе. Ипак, могу се назрети само обриси такве његове улоге и у том смјерусу потребна истраживања. Наравно, ту се мора узети у обзир његова прошлост и специфичан став о повезаности Словена и улози народа у владању државом. Једно је сигурно: име Ровинскогће се дуго сретати у научној литератури по више питања. Актуелност и значај његовог дјела далеко превазилазе наше просторе. О томе свједочи и чињеница да је његово главно дјело недавно постало дио Google електронске базе ријетких књига које треба сачувати, као и базе Руске државне библиотеке.

Mirjana MANOJLOVIĆ

MONTENEGRIN PERIOD OF THE LIFE AND WORK OF PAVEL APOLLONOVICH ROVINSKY IN SCIENTIFIC RESEARCH AND ARCHIVE MATERIALS

Summary

Pavel Apolonovich Rovinski is a famous russian scientist who dedicated the majority of his scientific work to Montenegro in which he periodically lived for almost 27 years. He had different fields of interests but he is the most admired for his work dedicated tosocial history of Montenegro. Also, he is a pioneer in some fields as archeology, language, local poetry. He also addresses some scientific problems and questions of great importance which attract the attention of historians even nowadays. Some of them areCrnojevics's typography, manuscripts and tombstones from Middle Age and time of Peter The First and Peter The Second. Also, he made contribution to geography, history, bibliography.Rovinski successfully described functioning of state government and deep changes in society of Montenegro, especially are important his conclusions. However, russian scientist had an another role in diplomacy but historians that question haven't researched yet enough. His personality also is very interesting because he had lived in very important time of history. His beliefs were progressive, close to revolutionary circles of Russia but at the same time very human and rational. Also, he believed in true connection between all Slavs. According to that, we can followhis behavior in Montenegro. He loved Montenegrins from all his heart and because of that he became critic of government for some bad decisions. Therefore he was in cold relation to prince Nicholas. However, thanks to his enormous popularity among Montenegrins he had big influence in some public questions as opening of scientific and cultural institutions and popularization of Montenegro out of borders.A reason to write this paper is to remind to his importance nowadays on the occasion of hundred years since his death. He definitely has to get deserved respectability for his scientific work.

IN MEMORIAM

ДВА ПОРТРЕТА: Н.И. ХИТРОВА И А.Л.ШЕМЯКИН

В августе 1970 г.при Национальном комитете историков СССР была создана Балканская секция, которую возглавил известный тюрколог А.Ф. Миллер. Я стал членом этой секции, представляя Молдавскую республику. В январе 1971 г. я переехал в Москву и еще больше занялся делами этой секции. Её задача заключалась в нахождении специалистов по проблемам балканских стран, причем не только по истории, объединении их усилий на разработку тех или иных коллективных начинаний. Речь шла об издании специальных тематических сборников, специальных исследовательских трудов, подготовке к участию в конгрессах по Юго - Восточной Европе, происходивших в тех или иных балканских странах, печатании их материалов, организации внутрисоюзных симпозиумов и конференций в разных городах Советского Союза.

Среди тех людей, с которыми я познакомился в это время была и Нина Ивановна Хитрова. Прежде я её видел в читальном зале Архива внешней политике России, а также в стенах Института славяноведения и балканистики, где время от времени бывал, но лично с ней знаком не был. Особенно я с ней сблизился после того как она перешла на работу в наш институт, который тогда назывался Институтом истории СССР АН СССР. Её пригласил на работу в недавно созданный сектор внешней политики России А.Л. Нарочницкий и произошло это в 1975 г. Был хорошо известен исследовательский почерк Нины Ивановны. Она много времени проводила в архивах и её предполагали прежде всего использовать для подготовки специального сборника документов по истории Восточного кризиса 70 – х гг. XIX в., столетие которого решили широко отметить.

Н.И. Хитрова родилась в январе 1925 г. Её отец был участником Первой мировой войны, а затем и Гражданской войны в России, во время которой он служил в Красной Армии. Он также был известен как корреспондент главной армейской газеты Советского Союза – «Красной звезды». Видимо обстановка в семье повлияла на то, что она поступила на исторический факультет Московского университета и еще бу-

дучи студенткой заинтересовалась историей мужественных черногорцев. Её руководителем в университете являлся крупнейший советский славист С.А. Никитин, заведовавший в университете кафедрой южных и западных славян. Аспирантуру Н.И. Хитрова прошла в Институте славяноведения под руководством того же С.А. Никитина и осталась на работе в том же институте, навсегда связав свою исследовательскую деятельность с историей Черногории.

Я не знаю другого российского историка, который бы столь продолжительное время и столь целеустремленно занимался этой маленькой страной на Балканах. После улучшения политических отношений между СССР и Югославией возможности для занятия югославской историей улучшились и одной из самых первых публикаций по этой тематике стал сборник статей, опубликованный в 1957 г. и носящий название «Общественно – политические и культурные связи народов СССР и Югославии». В нём Н.И Хитрова опубликовала свою статью о культурных связях России с Черногорией в XVIII – начале XX веков – одну из самых первых своих публикаций.

Н.И. Хитрова приступила к всестороннему изучению истории Черногории. Вслед за исследованием культурных связей между Россией и Черногорией она исследовала проблемы экономического развития Черногории конца XIX – начала XX веков, затем приступила к изучению её внутриполитического развития в те же годы, вплоть до введения конституции. В 1974 г. она издает брошюру под названием «Россия и черногорско – герцеговинские события. 50 – е – начало 60 – х гг. XIX в.”, в которой широко использовала документальные материалы, многие из которых именно она выявила впервые и сделала их достоянием историков – специалистов, да и, вообще, всех тех, кто интересовался этими проблемами. Еще больший документальный материал ею был привлечен в её главной, на мой взгляд, работе - монографии, где Черногория рассматривается в контексте всего национально – освободительного движения на Балканах 50 – 70 –х гг. XIX столетия[1]. Эта книга была положена в основу её докторской диссертации, которая защищалась на Ученом совете нашего института и где мне довелось быть её официальным оппонентом.

Следует отметить и более позднюю работу Н.И. Хитровой посвященную взаимоотношениям России и Черногории после Белинского конгресса 1878 г. и вплоть до 1908 г.[2] И, конечно, нельзя не упомянуть добрым словом публикаторскую деятельность Нины Ивановны.

[1] Хитрова Н.И. Черногория и национально – освободительное движение на Балканах и русско – черногорские отношения в 50 – 70 – х годах XIX в.М., 1979.

[2] Хитрова Н.И. Россия и Черногория: русско – черногорские отношения и общественно – политическое развитие Черногории в 1878 – 1908 года. М., 1993.

Она была построена на её многолетних изысканиях в российских архивах и, насколько я помню, началась с составительской работы в известном сборнике «Освобождение Болгарии от турецкого ига», первый том которого вышел в уже далеком 1961 году. Публикаторской деятельность Н.И. Хирова занималась до самых последних дней её работы в нашем институте. Последней публикацией её стала книга, посвященная Н.М. Потапову, увидевшая свет уже после того как она вышла на пенсию[3].

Конечно, когда вспоминаешь Н.И. Хитрову, то прежде всего перед глазами встает её деятельность в области истории Черногории и черногорско – российских отношений. Но её научная деятельность касалась и других проблем истории славянства и Балканского полуострова. Прежде всего это находило своё отражение в её публикаторской деятельности. В выявленных ею источниках имеется довольно значительная информация, представляющая интерес для специалистов и по другим странам и народам. И в исследовательских её работах также можно почерпнуть данные о проблемах, выходящих за пределы истории Черногории. Достаточно вспомнить её статью о Е.П. Ковалевском в известном сборнике, посвященном русским дипломатам[4].Уже выйдя на пенсию она собирала публикации своего отца - военного корреспондента, которые намеревалась издать отдельной книгой.

Честный и скромный труженик исторической науки Н.И. Хитрова ушла из жизни в 2015 г., но оставила добрую память о себе и своими научными трудами, и своим добрым, отзывчивым характером. Она всегда была готова прийти на помощь любому человеку, обращавшемуся к ней с той или иной просьбой. С ней как – то было легко общаться, поскольку она создавала спокойную атмосферу теплоты и доброжелательства. С особой душевностью она общалась со своими друзьями - черногорскими историками, которые всегда платили ей взаимностью. Как сейчас вспоминаю блондинку Нину Ивановну Хитрову в окружении сразу нескольких черногорских брюнетов о чем – то живо беседующих.

Андрей Леонидович Шемякин относился к младшему поколению российских балканистов. Если Н.И. Хитрова в основном занималась историей Черногории, то А.Л Шемякин был ярко выраженным сербистом. Он до того выучил сербский язык, что выступал на нём на научных форумах. Одно из них я слышал на конференции в Черногории и порадовался тому, что у нас есть специалисты такого класса. Познакомился я с А.Л. Шемякиным будучи приглашен официальным оппонентом по его кандидатской диссертации, которую он защитил в 1990 г. Мы

[3] Н.М. Потапов. Русский агент в Черногории. М., Подгорица. 2003. Т. I.

[4] Хитрова Н.И.Дипломатическая деятельность Е.П. Ковалевского в 30 – 50 – х годах XIX века // Портреты российских дипломатов. М., 1991, с. 115 – 136.

с ним как – то быстро сблизились и этому сближению способствовал интерес к сербской радиальной партии и лично к Николе Пашичу, которым я тоже немножко занимался. И, конечно, нашему сближению способствовала наша связь с Виктором Георгиевичем Карасевым и Юрием Алексеевичем Писаревым. В 1998 г. мне довелось быть официальным оппонентом и по его докторской диссертации.

А.Л.Шемякин был уроженцем Тулы, города русских оружейников. Там он увидел свет в марте 1960 г., там он и скончался также в марте, но 2018 г. Его кончина была для меня полнейшей неожиданностью. Он был человеком высокого роста и представлялся мне настоящим русским богатырём, которому была уготована долгая и счастливая жизнь. Но судьба распорядилась по – другому. Мы его потеряли в расцвете творческих сил, полного научных планов и, как мне казалось, заряженного на безбрежный оптимизм. Мы с ним беседовали буквально за пару недель до его кончины. Я, кстати, выразил ему свою благодарность за то, что он привез мену одну книгу по сербскому феодализму, которой я интересовался.

Исследовательской работой А.Л. Шемякин занимался с подлинным упоением. Чувствовалось, что от этой работы он получает радость, поэтому несмотря на то, что он не дожил даже до 60 лет, он оставил весьма богатое научное наследие. Ради этой работы он оставил пост заместителя директора Института славяноведения, который он занимал некоторое время. Прежде всего обращают внимание его книги, из которых я прежде всего выделяю его монографии о сербской радикальной партии и о её многолетнем руководителе Николе Пашиче[5]. В российской литературе это лучшие исследования по данной тематике. Насколько мне известно, и в Сербии эти работы получили признание. Не случайно ряд работ Шемякина был опубликован в этой стране. Но нужно обязательно отметить, что он обладал весьма широким научным кругозором. Как и ряд других российских балканистов он, начиная с изучения одной страны, затем перешел к разработке проблем, имевших выход на общебалканские проблемы. Он стал инициатором разработки оригинальных исследований, которые получили название «Человек на Балканах». В рамках этой проблемы недавно вышла соответствующая книга, ответственным редактором которой стал сам А.Л. Шемякин[6]. Был он участником издания «Истории Балкан», вышедшей в не-

[5] Шемякин А.Л. Радикальное движение в Сербии.Зарождение, становление, первые шаги (1875 – 1883). М., 1993; Его же. Идеология Николы Пашича: Формирование и эволюция (1868 – 1891). М., 1998.

[6] Человек на Балканах: особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство схс – 1921 гг. Отв. ред. А.Л. Шемякин.М.,2016.

скольких книгах, а также книги о европейском социалистическом движении в начале XX века[7].

С большим интересом была встречена российской читающей публикой книга А.Л. Шемякина о графе Вронском и русских добровольцах времен сербо – турецкой войны 1876 г.[8], которой мне тоже довелось когда – то заниматься. Он здесь обратился к биографии внука известного русского полководца - Н.Н. Раевского, погибшего во время сербо – турецкой войны и пришел к оправданному выводу о том, что именно он послужил прототипом известного героя романа Л.Н. Толстого «Анна Каренина».

Иногда из пера А.Л. Шемякина выходили сочинения, которые для нас, его близких друзей и знакомых были, порой, совершенно неожиданными. К ним бы я отнес его статью о меньшевистской альтернативе в 1917 г., вышедшей в одном из российских журналов в 1993 г[9]. Но неожиданной, например лично для меня, оказалась и его статья о политической культуре последних Обреновичей, которая была опубликована в 2016 г[10]. Точно также как лично для меня была чрезвычайно интересной статья А.Л. Шемякина о сербских сочинениях П.А. Ровинского, которым мне довелось заниматься еще в начале 70 – х гг., когда я готовил свою докторскую диссертацию.

Говоря сразу о двух моих близких коллегах – Н.И. Хитровой и А.Л.Шемякине, могу с полным основанием отметить не только их большой вклад в исследование истории двух стран – Черногории и Сербии, которыми они занимались профессионально, но и их любовь к этим странам, их самое доброе отношение к сербам и черногорцам, доходившее, буквально, до поклонения, заражавшее всех, кто их окружал. Российское славяноведение и балканистика без их подвижничества, без их реального вклада в разработку важных исследовательских проблем сегодня невозможно представить. Без их литературного наследия не обойдется ни один исследователь новой истории славянских стран.

Гросул В.Я.
доктор исторических наук, профессор, главный научный
сотрудник Института российской истории РАН

---

[7] Европейское социалистическое движение 1914 – 1917 . Разрубить или развязать узлы. М., 1994.

[8] Шемякин А.Л. Смерть графа Вронского. К 125- летию Сербо – турецкой войны и участия в ней русских добровольцев.М., 2002.

[9] Шемякин А.Л. 1917 год: меньшевистская альтернатива // Политические исследования. 1993, № 1.

[10] Шемякин А.Л. «Все могут короли…»Политическая культура последних Обреновичей в Сербии (1878- 1903) // Историки – слависты МГУ. Кн. 11.М., 2016.

ХРОНИКА

Dr Konrad CLEWING

KNJIGA O NJEMAČKO-CRNOGORSKIM ISTORIJSKIM VEZAMA PREDSTAVLJENA U BERLINU

U glavnom gradu Njemačke nalazi se vodeća institucija za istraživanje istorije i kulture Jugoistočne Evrope - Humbolt (Humboldt) univerzitet. U Berlinu je, 28. februara 2018. godine, bilo i prvo javno predstavljanje knjige „Crna Gora i Njemački Rajh. Dokumenti iz Političkog arhiva Službe inostranih poslova u Berlinu 1905-1910“.[1]

Ova je knjiga štampana kao prvi tom dvotomnog projekta izdavanja njemačkih diplomatskih izvora o Crnoj Gori, nastalih nakon uspostavljanja diplomatskih odnosa između Njemačkog Rajha i tadašnje Knjaževine Crna Gora (1906). Projekat obuhvata period od 1906. do izbijanja Prvog svjetskog rata. Izdanje je štampano dvojezično, na njemačkom jeziku, sa nekim prilozima i na francuskom, italijanskom i engleskom, kao i cjelovit prevod arhivskih dokumenata na crnogorski jezik.[2]

Ovaj projekat ima svoju naučnu pozadinu i posebne aspekte. Realizovao ga je prof. dr Radoslav Raspopović iz Istorijskog instituta Crne Gore, kao dio šire višetomne edicije „Diplomatske sveske“, čiji je on urednik. Kasnije se ovom projektu priključio kao drugi izdavač njemački Institut za istočne i jugoistočne evropske studije (Leibniz Institut für Ost- und Südosteuropaforschung), koji se nalazi u Regenzburgu.

---

[1] Radoslav Raspopović / Konrad Clewing (ur.): Crna Gora i Njemački Rajh. Dokumenti iz Političkog arhiva Službe inostranih poslova u Berlinu, 1906-1910. Montenegro und das Deutsche Reich. Dokumente aus dem Politischen Archiv des Auswärtigen Amts in Berlin, 1906-1914. Tom 1: 1905–1910. Podgorica: Univerzitet Crne Gore 2016. 746 str., brojne ilustracije, ISBN 978-86-7664-140-6.

[2] Uporedi sada i drugi tom: Radoslav Raspopović / Konrad Clewing / EdvinPezo / Senka Raspopović (ur.): Montenegro und das Deutsche Reich. Dokumente aus dem Politischen Archiv des Auswärtigen Amtes in Berlin, 1906-1914. Crna Gora i NjemačkiR ajh. Dokumenti iz Političkog arhiva Službe inostranih poslova u Berlinu, 1906-1910. Tom 2: 1910-1914. Berlin 2019 (neposredan digitalni pristup: https://www.frank-timme.de/fileadmin/docs/f__A_90531_1_Layout_OA.pdf; i istovremeno identično izdanje u Podgorici). 567 str., brojne ilustracije.

Pisac ovih redaka može da govori samo o važnosti projekta za njemačku stranu, i to u kojoj je mjeri, što vrijedi naglasiti, projekat bio pionirski. Jer, u dugoj prošlosti instituta u Regenzburgu (koja počinje već 1930. godine, sa sjedištem u Minhenu i pod nazivom „Südost-Institut“) nikad nije publikovano takvo dvojezično izdanje. A sve dosadašnje publikacije instituta objavljene su bile ne u nekoj partnerskoj zemlji na Balkanu, nego isključivo u Njemačkoj. Zato, za taj pozitivan podsticaj i za cijelu saradnju duboko zahvaljujemo crnogorskom partneru. Ali još nešto treba istaći kao specifičnu vrijednost projekta. To je intenzivna podrška i crnogorskog i njemačkog ministarstva inostranih poslova, jer je na početku Ambasada Crne Gore u Berlinu dala veliki doprinos dobijanjem izvornih njemačkih izvještaja, pa je onda njemačka ambasada u Podgorica u istoj mjeri doprinijela prevodu i poslovima na tehničkoj prepremi za publikova neknjige.

Ovo spajanje naučno-istraživačkih i diplomatskih svjetova došlo je do izražaja i u Berlinu, na samoj promociji knjige. Drugi organizator ove javne prezentacije, osim Instituta za slavistiku Humboltovog univerziteta, bio je „Südosteuropai-Gesellschaft“ (Udruženje za Jugoistočnu Evropu), čiji rad je u velikom dijelu finansiran od njemačke Službe inostranih poslova.

Na promociji su bili ne samo predstavnik Političkog arhiva Službe inostranih poslova, nego i nekoliko diplomata raznih zapadnobalkanskih zemalja i posebno bivša njemačka ambasadorka u Crnoj Gori, Gudrun Steinacker. Gospođa Steinacker ima velike zasluge za zvaničnu njemačku podršku projektu.

U ime domaćina govorio je dr Nenad Stefanov, samostalni istoričar i izvrsni poznavalac južnoslovenske i srpske istorije 19. veka. On je posebno potcrtao istraživački značaj izdavanja novih arhivskih izvora u daljem napredovanju naše struke u oblasti istraživanja crnogorskih odnosa, a posebno za istoriografiju Crne Gore kao i za širi region Balkana.

Drugi govornik bio je dr Ranko Vujačić, tadašnji ambasador Crne Gore u Berlinu koji je istakao da ova knjiga nudi značajne akcente za istraživanje istorije o Crnoj Gori i istorije njemačke vanjske politike, ali i njemačke politike prema Balkanu u posljednjim godinama postojanja suverene crnogorske države, prije početka Prvog svjetskog rata. Publikovani izvori lijepo pokazuju, ocijenio je on, da je od posebnog značaja za međunarodni život Crne Gore bilo otvaranje diplomatskih misija velikih sila na Cetinju (njemačka je misija otvorena 1906. godine), u tadašnjoj prijestonici knjaževine, a kasnije kraljevine, na Cetinju.

Slijedilo je pozdravljanje i uvodna riječ dr Hansa Gintera Materna (Hans Günther Mattern), tadašnjeg njemačkog ambasadora u Podgorici. Podsjećajući da je učestvovao u prvom predstavljanju ove knjige u Podgorici (up. prikaz u časopisu *Istorijski zapisi* br. XXX), na promociji u Berlinu je

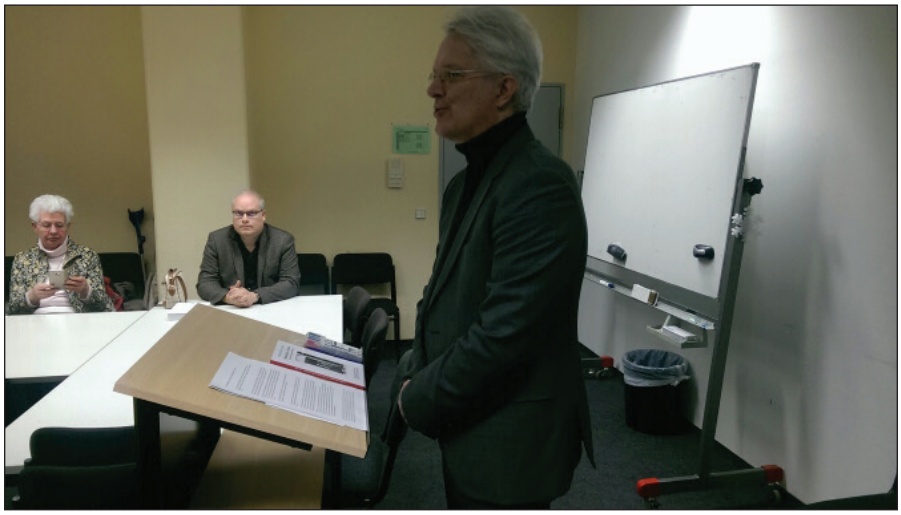

posebno istakao vrijednost knjige za potrebe njemačke javnosti i za njemačke diplomate u Crnoj Gori i na Balkanu, kao i veliki simbolički značaj što se knjiga predstavlja baš na Humbolt univerzitetu.

Zadatak detaljnijeg predstavljanja prvog toma za njemačke slušaoce pripao je autoru ovih redaka. Zahvaljujući svima koji su doprinijeli saradnji dva instituta, a naravno posebno inicijatoru projekta prof. Raspopoviću, govorio je o vrlo začuđujuće lošem stanju u poznavanja i istraživanju njemačke balkanske politike nakon njemačkog ujedinjenja 1870/71. godine, ali i ranijih perioda kada je Pruska već imala svoje predstavnike, stalne ili putem povremenih misija (u ambasadima ili konzulatima), u nekim mjestima Jugoistočne Evrope. Ali i izdavački rad na izdavanju diplomatskih izvještaja iz perioda njemačke carevine skoro da je izostao nakon 1945. godine, ne samo za Balkan, nego i uopšte. Razlog treba velikim dijelom tražiti u sadašnjoj njemačkoj neizvjesnosti koliko se treba a koliko ne treba baviti sopstvenom nacionalnom istorijom – osim za period Trećeg Rajha – u sadašnjim umnogome u Evropi izmijenjenim okolnostima. Drugi razlog za ovo predstavljanje njemačke diplomatske istorije je i u tome što u današnjoj Saveznoj Republici Njemačkoj nije sasvim lako da se prihvati nova situacija, gdje je više nolens nego volens, u raznim aspektima, ona opet postala velika sila (mjerena u evropskim razmjerama). Ova suzdržanost može biti od velike političke vrijednosti, ali istina o diplomatskoj prošlosti sigurno bi odgovarala realnostima u evropskom „koncertu velikih sila“ od prije 1914. i njemačkoj ulozi u njemu.

I zbog ovog šireg konteksta treba mnogo zahvaliti crnogorskom podsticanju da se nešto konkretno uradi radi izdavanja naših istorijskih izvora.

Posljednja riječ pripala je prof dr Radoslavu Raspopoviću. On je stavio naš zajednički crnogorsko-njemački projekt u širi kontekst edicije „Diplomatske sveske“, gdje su već izašle knjige sa američkim, francuskim, ruskim i bugarskim izvorima o Crnoj Gori i njezinoj međunarodnoj povezanosti od Berlinskog kongresa do privremenog kraja njene suverenosti 1918. godine. Živa diskusija sa publikom okončala je uspješno predstavljanje jednog pionirskog poduhvata.

Dr. Radoslav RASPOPOVIĆ

SPEECH AT THE PROMOTION OF THE BOOK "MONTENEGRO AND THE GERMAN REICH IN DOCUMENTS OF THE POLITICAL ARCHIVE OF THE FOREIGN AFFAIRS OFFICE IN BERLIN" (FROM 1906 TO 1914), VOLUME I, HELD AT THE HUMBOLDT UNIVERSITY ON 28 FEBRUARY 2018.

Your Excellencies, esteemed colleagues, ladies and gentlemen,

The book titled *German Empire and Montenegro*: *Documents from the Political Archive of the Foreign Office in Berlin (from 1906 to 1914)*, *Volume I,* represents a new publication within the Edition titled *Diplomatske Sveske* (literally interpreted as *Diplomatic Series*).

So far, six books of documents about diplomatic relations between Montenegro and five countries were published. Those books concern the relations of *Montenegro with the United States of America, Russia, France—Volumes I and II, Bulgaria,* whereas drawing up of the second volume is underway.

The said Edition's volumes have huge national significance and offer a high level of knowledge relevant to studying not only the European diplomatic relations but also the entirety of relations in the international community over certain respective periods back in history. Understanding the bilateral interstate cooperation, according to official documents, has a national, but also a far broader significance. Therefore, it is not surprising that the Diplomatske Sveske editions publishing has been supported by embassies and ambassadors of both foreign countries and Montenegro.

As for the book that we are promoting tonight, I should mention the contribution of two woman ambassadors, namely their Excellencies Mrs Gudrun Steinacher and Mrs. Vera Joličić Kuliš, as well as to the current Ambassador of the Federal Republic of Germany to Montenegro, His Excellency Hans Mattern—whose support makes this book to a large extent special.

Besides, an exceptional feature of this book is that it was published under the auspices of the Montenegrin Ministry of Foreign Affairs and the Federal Republic of Germany's Federal Foreign Office. That is what makes this book unique. Without going beyond the boundaries of science, this book speaks about good interstate and other relations between our countries and it points out to a matured scientific approach to studying diplomatic relations and establishes a firm institutional basis for scientific cooperation.

This book, published in 2016, marks two significant jubilees, namely the 120th anniversary of establishing diplomatic relations between Montenegro and the German Empire, and the tenth anniversary of the Montenegrin independence.

The Importance of the Diplomatic Series, along with that of this book, is also in the fact that the authors thereof were foreign countries' officials who—due to the character of their duties— supposedly ought to have provided accurate information concerning political and other circumstances prevailing in the places of their service. This information is principally important if we take into account both the lagging public administration and poor institutional development and thus the scarcity of documents. Moreover, during the Wars happening in the Balkans, a considerable portion of those few documents was lost.

To emphasize here one additional aspect that can be taken as noteworthy. This Edition's books represent the bridge for cooperation between the Montenegrin scientists and scientific institutions and other countries' scientists, scientific institutions and archives. Thereby, in institutional terms, the Montenegrin historiography is stronger integrated into the European scientific trends, whereby opportunity of studying the Montenegrin past and reminiscence is assimilated into the contemporary science mainstream.

The foregoing is endorsed also by the established scientific cooperation between the Historical Institute of the University of Montenegro and the Institute for East and Southeast European Studies in Regensburg. Working for *German Empire and Montenegro* project was indeed originated by the Historical Institute of Montenegro back in 2013—as one of the topics of the national Project titled *Montenegro and Southeast Europe in foreign policy of Great Powers*; however, its implementation acquired a new wisdom through the involvement of the University of Regensburg and professor Konrad Clewing. Particularly after agreeing with the director of the Institute for East and Southeast European Studies in Regensburg, namely PhD Ulf Brunnbauer, the work on this book's second volume continued, and a memorandum was signed to assure cooperation and further engagement in joint projects, additional books publishing, scientific gatherings, research exchange, and alike.

Associating the Montenegrin Historical Institute with the scientific institutions of the Federal Republic of Germany—already through the factual acceptance of their partnerships—represents a huge recognition both to the Montenegrin historical science and for the Montenegrin oldest scientific institution - Historical Institute.

The idea of gathering documents from the Political Archive in Berlin came about in the mid 2013. It gained a high level of support and kind attitude of the then Ambassador of Montenegro to the Federal Republic of Germany, Her Excellency Mrs. Vera Kuliš. I am grateful to Her Excellency Mrs. Kuliš and to all of the then officers serving with the Montenegrin Embassy in Berlin.

On the other hand, we should point out the understanding and support of the then staff of the Federal Republic of Germany Embassy in Podgorica headed by Her Excellency Mrs. Gudrun Steinacher. By investing her efforts, Ambassador Mrs. Steinacher provided us with crucial financial support for editing the book's manuscript. Furthermore, Her Excellency also applied to her country's Foreign Affairs Office to assist our Project, thereby managing to provide us with the funds amounting almost equally to that allocated by the Ministry of Science of Montenegro, the Central Bank of Montenegro, certain Units of the University of Montenegro, and SANUS Company. There is also an additional donor from the Federal Republic of Germany, namely the Friedrich Naumann Foundation.

Numerous are other institutions and persons to whom we should pay our gratitude on this occasion. Among them, firstly to Professor Aleksandra

Popović for translating the said documents; then our many colleagues, proofreaders, text editors, language editors, printing houses, etc.

We are expressing our gratitude to Her Excellency Ambassador Mrs. Kuliš and his Excellency Ambassador Mr. Matren for their meaningful introductions to the Book as well as to tonight's promoter for his kind words about the Book as well as the co-editor professor Konrad Clewing.

Last, but not least: we are expressing our gratitude to all of you who are present and who have joined us tonight. Thereby, you have made a special honor to editors, publishers and all other persons who were engaged in the drawing up of this Book and the very first German edition of this kind.

In the end, I would like to express my deep personal pleasure to have had the honors to be with all persons who have supported the tonight's promotion at the prestigious Humboldt University. By holding this promotion, you have both honored Montenegro and granted me the pleasure of thanking you sincerely on behalf of the Historical Institute of the University of Montenegro.

ПРИКАЗИ

Миомир Дашић: „ШКОЛА, ИСТОРИЈА, ПОЛИТИКА“ Издавачи: УНИРЕКС и „УНИРЕКС ГРУП“, Подгорица/Београд 2018.

Из штампе је изашла нова књига академика Миомира Дашић „Школа,историја,политика“, на 566 страница. Овај зборник радова испуњавају чланци, студије, есеји, критички осврти и прикази књига и часописа настали током друге половине XX вијека. Рецензенти књиге су проф. др Здравко М. Делетић са Универзитета у Косовској Митровици и проф. др Нада Томовић са Универзитета Црне Горе.

Академик Дашић један је од највећих живих историчара на некадашњем југословенском простору. Од 1954. до 1962. године био је професор гимназије у Беранама, а потом њен директор (1962–1972). Од октобра 1972. године радио је као руководилац Сектора за културу и науку у Републичком заводу за међународну научну, културну и техничку сарадњу Црне Горе у Подгорици и истовремено био професор на Педагошкој академији у Никшићу. На Филозофском факултету у Никшићу биран је за ванредног (1981) и редовног професора (1985) за предмете Историја југословенских народа у новом вијеку и Увод у историју са основама помоћних историјских наука. Као универзитетски професор држао је предавања, по позиву, у готово свим већим универзитетским центрима у СФРЈ, а у иностранству на историјским факултетима и катедрама универзитета у Москви, Кијеву, Утрехту, Кракову и другим. Боравио је на стручним и научним усавршавањима у СССР, Француској, Пољској, Холандији, Чехословачкој, Украјини. Са научним саопштењима наступао је на међународним научним скуповима у Москви, Бечу, Анкари, Барију, Београду, Љубљани, Марибору, Загребу, Софији, Прагу, Бањалуци, Скопљу... Области његовог научног интересовања су од завичајне, националне, до балканске и опште историје, као и методологије историјске науке. Под његовим менторством израђено је више магистарских радова и докторских дисертација. Одржао је преко 130 јавних предавања на конгресима, симпозијумима, научним скуповима, округлим столовима и семинарима за професоре историје. У току шест деценија стручног и научног рада објавио је дванаест књига, око 270 студија, расправа, чланака, историјских есеја, око 420 критичких осврта, рецензија, полемика и разних других стручних и публицистичких текстова. Аутор је преко 130 научних и струч-

них реферата и саопштења. Библиографија његових радова има 830 јединица. За стручни и педагошки рад одликован је Орденом Републике Југославије, добитник је и више других друштвених признања – награда, диплома, плакета и похвала. Обављао је дужност предсједника Друштва историчара Црне Горе (1974–1979) и предсједника Савеза историчара Југославије (1985–1989; 1994–1999), члана научних и наставно-научних вијећа факултета и института, члана савјета републичких и савезних институција у области науке и културе; био је посланик у Скупштини Републике Црне Горе (1963–1969), члан Републичке конференције ССРН Југославије (1967–1973) и Савезне конференције СРН (1985–1991), члан Југословенског форума за људска права, члан Савезне комисије за истину и помирење. Био је предсједник Удружења универзитетских наставника и других научних радника Црне Горе (1983–1990) и члан Предсједништва Савеза универзитетских наставника и других научних радника Југославије (1983–1990). Био је члан редакција или уредник више часописа (Токови, Историјски записи, Овдје, Југословенски историјски часопис, Bulletin scientifiqye, Настава историје), уредник посебних едиција, зборника радова и других публикација. Од 1996. године био је предсједник уређивачког одбора Енциклопедије Црне Горе до престанка рада на овом пројекту. Обављао је дужности уредника у више публикација ЦАНУ – Гласника Одјељења друштвених наука, зборника радова, монографија и других посебних издања. Објављене књиге: Ослободилачки покрет у Доњим Васојевићима 1861. и 1862. и његов одјек у Санџаку (1982); Васојевићи од помена до 1860. године (1986); Увод у историју са основама помоћних историјских наука (1988); Васојевићи у устанцима 1860–1878. године (1992); Карађорђевићи из Васојевића (1996); Огледи из историје Црне Горе (Студије о догађајима од 15. вијека до 1918) (2000); Незаобилазно у историографији Црне Горе (прилози науци) (2003); Шекулар и Шекуларци од помена до 1941 (2006); Ровца код Берана (2008); О историчарима ЦАНУ (2011); Спорења у историографији. О врлинама и манама „учитељице живота“ (Подгорица – Бијело Поље, 2014). О Дашићевом раду објављене су књиге: Биобиблиографија академика Миомира Дашића (2007); Дјело академика Миомира Дашића у огледалу стручне и научне критике (2008) и округли сто Дјело академика Миомира Дашића у огледалу стручне и научне критике – Бијело Поље (2010). Президијум Руске академије природних и друштвених наука изабрао га је за свог иностраног члана 5. јуна 1998. године. За успјешну сарадњу у области историографије и културе између Југославије и Русије Руска академија природних и друштвених наука одликовала га је медаљом те академије за развитак културе и умјетности. У знак признања за успјешну сарадњу са Краковским универзитетом и Високом педагошком школом у Кракову, одликован је медаљом Универзитета у Кракову.

У новој књизи „Школа, историја, политика“ сабрани су текстови настајали од првих година ауторовог наставног рада у гимназији, током његовог службовања на функцији тадашње Иванградске гимназије, као и током година рада као професора Пе-

дагошке академије, као и током три деценије на Филозофском факултету у Никшићу.Текстови сабрани у овој књизи говоре о погледима аутора на развој школства, рјешавање теоријских и практичних проблема и унапређење наставе историје. Тематски су разноврсни: историографског, педагошког и културолошког карактера, са критичким освртом на утицај идеологије и политике у креирању наставних планова и програма. Ови текстови се могу сматрати и својеврсним историјским извором, јер свједоче о вођењу државне идеолошке политике у области образовања и васпитања. Текстови су груписани хронолошки у три тематске цјелине. Прву групу чине чланци посвећени историји и раду Гимназије у Беранама (Ивангаду).

У другом дијелу дати су прилози посвећени проблемима наставе историје и државне политике према историјској науци. Из одабраних текстова се види како је аутор уочавао дезинтеграционе тенденције у друштву и савезној држави и критиковао претјерану идеологизацију у историјској науци и настави историје. Истиче се да се не може порећи удио историјске науке и наставе историје у погледу идеолошког припремања терена за грађанске ратове и међунационалне сукобе током распада СФРЈ.

Трећа цјелина доноси текстове у којима су заступљени ауторови ставови из уводних или закључних излагања, реферата, на симпозијумима и конгресима на тему наставе историје. У њима је исказана критичност према идеолошкој политици вођеној у области школства, нарочито у домену историје као наставног предмета и улоге историје у васпитавању и образовању. Како сам аутор у уводу истиче, може се сагледати научно и практично педагошко оправдање зашто су се радови у овој књизи нашли на једном мјесту: јер добијају на значају и омогућавају цјеловито сагледавање проблема образовања и саме наставе историје и свједоче о вишедеценијском стручном и научном раду аутора и његовом промишљању о школским проблемима у дугом трајању. Јер је актуелност ових критичких текстова и данас у многоме евидентна, због чињенице да у већини држава насталих из некадашње југословенске федерације – постоји тенденција тзв. историјског инжињеринга. Ненаучног сагледавања и презентовања историје у корист тренутне политике, идеологије или скретања пажње јавности са битнијих економских и социјалних тема на историјске теме, догађаје и личности. Како аутор истиче: „истрајава се на преферирању историјских кретања на митовима, при чему је утицај страначких идеологија и политике на науку и наставу историје све видљивији“. Истрајава се на тенденциозном тумачењу историјских извора, креирању нових митова о појединим личностима и догађајима, о тзв. „вишемиленијумском трајању и државности“. Фрапантно је, истиче аутор, што се и „поједини историчари од заната труде да прилагоде и накалеме неке чињенице о историјским збивањима из далеке прошлости – на савремене прилике“.Индоктринација је по дефиницији: планско, систематско и контролисано ширење идеологије и жељеног мишљења путем образовног система. Што је била општа тенденција свих протеклих година и деценија у образовању и историографији.

Саставни дио овог зборника чини селективна библиографија аутора о проблемима школе, наставе историје и другим проблемима из домена васпитно-образовне политике. Како са правом истиче један од рецензената ове књиге, проф. др Здравко Делетић: „настава историје се не може одвојити од стања историјске науке у датом времену, јер школски систем је у сваком друштву под посебном пажњом владајуће политике...а илузија је да нека власт хоће да дозволи да историјска наука и настава историје буду ван контроле владајуће политике“. И сам наслов: Школа,историја,политика сублимира везу ове три друштвене категорије што провејава у готово свим дјеловима ове књиге.

Академик Миомир Дашић припада плејади најистакнутијих црногорских историчара, он је дао немјерљив допринос развитку модерне науке у нас. Са „бријега јесени“ животног стваралаштва и дружења са књигом и пером, уважени професор и академик Миомир Дашић је научној јавности до сада презентовао веома драгоцјен и обиман научни опус, као плод озбиљног и студиозног бављења историјском науком, догађајима, процесима, појавама, личностима и институцијама са наших простора. Као упоран истраживач наше прошлости, поборник доследног и бескомпромисног трагања за научном истином, проширујући херуистички истраживачко проучавање и промишљање прошлости простора Црне Горе, нарочито дубљим проучавањем простора и историје Васојевића и Шекулара, дајући тиме немјерљив прилог црногорској историографији и етнокултури. Професор Дашић је улазећи у студиозно и темељно објашњавање историјских појава, појединих специфичности друштва Црне Горе, нарочито племенског и његових установа, избјегавао замке идеологија и актуелне политике, што на крају доводи до закључка да се обимни научни опус академика Дашића и његови истраживачки резултати могу и даље критички вредновати јер су успјешно прошли суд времена. Залажући се за свестраније и критичко изучавање националне и свјетске прошлости, и за њихово прожимање у тумачењу и истраживању, истицао је да без таквог приступа није могуће квалитетно разумјети ни савременост, изражавајући увјерење у неопходност што правилнијег распоређивања садржаја из националне и опште историје. Дуго је упозоравао на чињеницу да проучавање и презентовање историје не смије подлећи актуелној политици, локалним аршинима и несигурним, субјективним и тенденциозним вредновањима уже националне прошлости, као и да истраживање и проучавање прошлости треба оставити стручним, објективним историчарима, а не текућој политици. Стим у вези је још 1987. године скренуо пажњу на то да се путем наставе историје систематски подгријавала и индуковала уско национална свијест, што је представљало погодан ослонац за подривање тадашње заједничке државе.

Уосталом, образовање је увијек подручје непосредне политичке контроле и имплицитно или експлицитно, средство политичке социјализације, односно систематски покушај да се младе генерације формирају у складу са преовлађујућим системом вриједности. Учење историје осим образовног циља, има задатак, такође, да код ученика формира пози-

тиван однос према властитом народу, његовој традицији и укупним постигнућима. Историја јесте учитељица живота, али је за нашу анализу занимљиво да та учитељица различито тумачи прошлост, зависно од државе до државе, народа, односно политичког режима на власти, тако да исте, историјске ситуације у којима су се нашли различити народи, имају врло различите научне интерпретације. Памћење чини човјека човјеком, а лишен памћења, човјек се претвара у безобличну масу из које они који контролишу прошлост могу да обликују шта им је по вољи. Идеолог тумачи догађаје из прошлости у складу са својим интересом, тако да по вољи прекраја чињенице, или их уништава, или измишља нове. Отуда се за таквог идеолога – историчара према (Ђ. Шушњићу) каже – „Историја нас учи да не вјерујемо много појединим историчарима и што историчари могу, то историја никада није могла.“ Разумљива потреба сваког друштва да заснује позитиван однос младих према себи, да створи осјећај припадности, патриотизма, често доводи и до некритичке и тенденциозне интерпретације историје, тако да се управо кроз њу репродукује и негативан однос према другима који су кривци што наш потенцијал (који је у свакој нашој интерпретацији надмоћан другима) није могао доћи до изражаја. У том смислу је још Џорџ Орвел дао јасну и недвосмислену формулу –„они који контролишу прошлост, контролишу и будућност“. Ко контролише садашњост, контролише и прошлост - једна је од давно изречених сентенци, док је руски историчар Покровски тврдио „да је историја политика пројектована на прошлост“. Академик Дашић се осврнао и на то да је званична црногорска историографија правила подвајање између значајнијих и мање значајних тема, као и да су средства и кадрови били усредсређени на проучавање центра црногорске државе, што наравно није била грешка, али су неоправдано при томе биле занемарене области попут Полимља, Васојевића, Потарја, Пиве, Дробњака - а што чини више од половине данашње територије Црне Горе. Очигледно је да је својим прегалаштвом, темељним и студиозним научним радовима, академик Миомир Дашић током више од пола вијека озбиљног бављења науком показао да је несумњиво ерудита, методолог, методичар и историчар великог формата. Стога, и ова књига представља одређену ретроспективу, сублимацију и својеврсни вишедеценијски дијалог академика Дашића са прошлошћу. Стога је са посебним пијететом предајемо јавности као дјело које свједочи о исправном научном путу и начину спознавања прошлости.

Др Раденко Шћекић

Миљан Дробњак: ДРОБЊАЦИ ИЗ ШТИТАРА КОД БЕРАНА- хронологија и родослов, Херцег Нови, 2019, стр. 324

Монографија Миљана Дробњака „Дробњаци из Штитара код Берана – хронологија и родослов“ има 324 стране и састоји се из уводних напомена(Територија, Укратко о историји, Спомињање имена Дробњак, Настанак имена Дробњак, О Кричима, Сеобе из Дробњака), и поглавља: Штитари, Вијек крупних догађаја, Родослов, Сјећања, анегдоте, изреке, Прилози(спискови), посједује и списак извора и литературе. Рукопис је снабдјевен научним апаратом који је смјештен испод основног текста. Текстуално излагање је праћено бројним фотосима, табелама и списковима. Рад је заснован на архивској грађи и поузданој литератури, а аутор се користио и казивањима савременика. Све у свему, испред нас је једно интересантно, свеобухватно и веома квалитетно,студиозноприпремљено штиво, стилски дотјерано и допадљиво за читање. Ова ријетко лијепа и луксузно опремљена књига, штампана у великом формату, на изузетно квалитетном папиру, с бројним фотографијама које обогаћују текст, представља у научном, стилском и естетском погледу изузетно дјело, корисно како историчарима, етнолозима, социолозима, тако и љубитељима лијепе и корисне књиге. Током припреме ове монографије аутор је исказао истрајност, истраживачку знатижељу и способност разложног излагања чињеница. Књига је инспиративна и занимљива и због тога што спаја дух прошлости и дух садашњости и оживљава сјећање на оно што је ово братство било у прошлости и какво јесте у садашњости.Књига је и хроника једног краја, везана за одређене временске периоде и догађања у њима. Свако поглавље, везано за историјске карактеристике, обилује мноштвом историјских чињеница и говори о догађајима који су снажно обиљежили једно вријеме и један простор. Монографија о Дробњацима из Штитара код Берана нам указује и на потребу за истраживањем недовољно проучених области Црне Горе, јер без проучавања појединих њених дјелова и њихових специфичности није могуће написати ни потпуну синтезу историје Црне Горе. Тим прије што је модерна историјска наука склона непрекидном ширењу поља интересовања и увођењу нових истраживачких метода, и што исказује склоност и потребу да наново истражује познате историјске личности, али и да безимене појединце из прошлих времена уведе у фокус истраживања и доживљај прошлости учини упечатљивијим и ближим читаоцима.

Проучавање историје српских села и вароши започето је крајем деветнаестог стољећа истраживањима Јована Цвијића и његових ученика. Крајем осамдесетих година двадесетог вијека Одбор за проучавање села који је био у саставу Српске академије наука и уметности, а чији је предсједник био академик Радомир Лукић, почиње са издавањем хроника и монографија, којих је до сада штампано око 500. Од 2000. године послове у вези са издавањем хроника води Културно-просветна заједница Србије. Према ријечима Петра Арбутине, главног и одговорног уредника библиотеке „Хроника села“, књига Дробњаци из Штитара код Берана-хронологија и родослов, аутора Миљана Дробњака, пензионисаног пуковника ЈНА, право је ремек дјело из ове области стваралаштва.

Један од најтежих послова којег стваралац може да се прихвати је писање братственичких родослова који по правилу садрже и историју братства. Прошлост братства уклопљена је у прошлост краја у коме оно егзистира.Овакав посао подразумијева вишегодишње истраживање, трагање за релевантним подацима, контакте са бројним савременицима, прикупљање великог броја података о живим и преминулим припадницима братства. С обзиром на то да Дробњаци данас живе на разним просторима, требало је доста времена и труда да се дође до свих појединачних података и да се на тај начин употпуни овај родослов. Зато је и најважнији дио ове монографије родослов братства Дробњака, који уједно чини и њен највећи дио. Посебно је тешко у данашње вријеме урадити родослов братства, јер су многа домаћинства и појединци расељени по свијету, а многи од њих су прекинули контакт са завичајем. Уз то, нови нараштаји, изузев појединаца, нису наставили да преносе стара памћења и казивања, која су тиме пала у заборав. Упорним и стрпљивим радом Миљан Дробњак је успио да прикупи и да од појединаца добије потребне податке о родослову братства. Успио је да отргне од трајног заборава људе и догађаје из свог родног краја, да веома документовано и поименично прикаже развој братства у историјском и територијалном погледу, како у минулим епохама, тако и у данашњем времену. Значајно је што су све личности у родослову уписане пуним именом и презименом. Ново је и што ни жене,односно одиве, нијесу изостављене.Миљан Дробњак је у монографију о Дробњацима из Штитара уврстио податке који по његовом мишљењу не би смјели да се заборави и ова књига представља хронолошки и тематски заокружену монографску цјелину о једном значајном братству са овог подручја.

Евидентно је да се аутор трудио да у књигу унесе све оно што би историју Дробњака могло представити што јасније и прегледније. Посебну пажњу, што је и природно, посветио је прошлости свога братства, његовом настанку, развоју и истакнутијим личностима. Основу његове монографије чини грађа коју је сам непосредно сабрао, било истраживањем по архивима, прегледом публицистике или прикупљањем свједочанстава, а затим уз систематизацију и научну анализу ставио на располагање широј јавности. Успио је да критички и аналитички истакне вриједност и оцијени значај изворног материјала, а драгоцјеностовог изворног материјала је

у његовој различитости. Кад се има у виду да је то први озбиљнији рад аутора на ову тему, ширина познавања и самосталност анализе и закључка представљају надареног истраживача који има услова да се даље развије и да даље ради на развијању тзв. завичајне историје.

У својој монографији Миљан Дробњак прати друштвена, економска, етнолошка, демографска, социолошка, просвјетна, вјерска кретања у дугом временском периоду. Позивајући се на резултате претходних истраживања, у првом реду историчара и етнолога који су се научно бавили проучавањем Дробњака (А. Лубурић, П. Влаховић, Б. Ђурђев, С. Томић...), као и на дјела општијег карактера, те и на изворну грађу до које је лично долазио – сачинио је прегледну хронику о братству Дробњака из Штитара код Берана. С аналитичким нервом повезивао је локалне догађаје и личности својих далеких и ближих предака с историјским и друштвеним процесима ширих простора, прије свега Србије и Црне Горе, како у средњовјековној, тако и у нововјековној историји. Братство Дробњака имало је запажену улогу и у оба свјетска рата, били су ратници и родољуби. Њихово учешће у ратовима за одбрану отаџбине такође је с мјером документовано приказано. Иако у казивању о генези братства Дробњака, као уосталом и код скоро свих братстава, има различитих података и предања, за поштовање је ауторово настојање да открије и докаже историјску дубину братства. Схватајући значај истине и служећи се истином, ненаметљиво се доказао да је документариста, чији је циљ да књигом духовно приближи и сједини млађе нараштаје из свог братства, махом разбацане на ширим просторима. Вриједност монографије је у врло набијеној и временски и садржајно доста утемељеној фактографији. Кориштени су многобројни извори и радови историографског карактера. Увјерени смо да није остало ништа значајније о Дробњацима из Штитара код Берана, написано или у виду материјалног трага, што аутор није користио, добијајући на тај начин до краја исцрпљен предмет теме у свим њеним дјеловима. За похвалу је што је аутор консултовањем релевантне литературе о Дробњаку, народног предања, усмене традиције, штампе, као и својих запажања и разговора са савременицима, створио монографско дјело које може послужити као узор другима за писање хроника о селу и његовом становништву. Монографија представља прилог микроисторији као незаобилазном сегменту националне и опште историје. Она је диван својеврстан споменик, трајног значаја, књига која остаје вјечно свједочанство своме крају.

Аутор ове монографије Миљан Дробњак уноси и неке иновације, које су иначе ријетке у досадашњој пракси. Ова иновација ће имати и присталице и противнике, али је свакако интересантна и освјежавајућа. Наиме, документарна истраживања на бази историографске, до сада објављене и доступне грађе, која је изложена у овој монографији, је свакако поуздан метод налажења основе за поријекло Дробњака из Штитара код Берана, као и извођења поузданих закључака о њиховом поријеклу. Али, данас се у науци отварају и нове могућности за егзактно утврђивање биолошког сродства и поријекла преко ДНК методе. Према анализи која је изврше-

на у Центру за генетику Београд, неочекивана прапостојбина Дробњака из Штитара, који су поријеклом од Церовића из Тушине, је Скандинавија. Интересантно је и да, према овој методи, Кричи воде поријекло са Блиског истока. Наравно, још је рано говорити о поузданости ове методе, и вријеме ће показати колико је она поуздана у утврђивању историјске истине.

Задовољство је закључити да се ради о озбиљној, научно утемељеној студији, пуној вриједних саопштења и анализа, која чини цјелину са другим значајним истраживачким подухватима из тзв. завичајне историје.

Др Жарко Лековић

САДРЖАЈ

ЈУБИЛЕЈИ:
Поводом седамдесет година постојања Историјског института и излажења Историјских записа

Радослав РАСПОПОВИЋ, *Уз седамдесету годишњицу Историјског института Универзитета Црне Горе и Историјских записа* 7
Радоје ПАЈОВИЋ, *Запис о почецима (о мојим првим данима у Архиву ЦКСКЦГ за историју Савеза комуниста и Историјског института СР Црне Горе)* 25
Dragana KUJOVIĆ, *Osvrt: Segmenti orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori, kao teme magistarskih radova odbranjenih u okviru postdiplomskih magistarskih studija (studijski program: Istorija kulture i istorijska antropologija) u Istorijskom institutu UCG.* 39
Зоран ЛАКИЋ, *Уз јубилеј* 47
Драгица ЛОМПАР, *Историјски записи (1948 – 2018)* 55
Milenija VRAČAR, *Zapisi – Istorijski zapisi* 63
Жарко ЛЕКОВИЋ, *Племенска историја на страницама Записа – Историјских записа* 77
Раденко ШЋЕКИЋ, *Политиколошке и општедруштвене теме на страницама часописа Историјски записи* 93
Божена МИЉИЋ, *Црна Гора друге половине XX вијека у „Историјским записима“* 101

ЧЛАНЦИ:
Бранко БОГДАНОВИЋ, *Модернизација стрељачког наоружања Краљевине Југославије и Чехословачка* 117
Savo MARKOVIĆ, *Prethodnica modernog građanstva: Barski rod Alatović* 153
Немања ВУЈЧИЋ, *Крај Ахајског савеза* 195

ПРИЛОЗИ:
Мирјана МАНОЈЛОВИЋ, *Црногорски период живота и стваралаштва Павла Аполоновича Ровинског у научним истраживањима и архивским материјалима* 227

IN MEMORIAM:
Владислав Я. ГРОСУЛ, *Два портрета: Н.И. Хитрова и А.Л.Шемякин* 247

ХРОНИКА
Dr Konrad CLEWING, *Knjiga o njemačko-crnogorskim istorijskim vezama predstavljena u Berlinu* 253
Dr. Radoslav RASPOPOVIĆ, *Riječ na promocije knjige "Crna Gora i njemački Rajh u dokumentima Političkog arhiva službe Ministarstva spoljnih poslova u Berilnu" (from 1906 to 1914), volume I, održane na Humbolt (Humboldt) univerzitetu 28. februara 2018.* 257

ПРИКАЗИ:
Раденко ШЋЕКИЋ, *Миомир Дашић „Школа историја политика„ Издавачи: Унирекс и „Унирекс груп", Подгорица/Београд 2018* 261
Жарко ЛЕКОВИЋ, *Миљан Дробњак: Дробњаци из Штитара код Берана-хронологија и родослов, Херцег Нови, 2019.* 267

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕИ:
По поводу семидесятилетия Исторического института и публикования Исторических записок

Радослав РАСПОПОВИЧ, *По поводу семидесятилетия Исторического института Университета Черногории и Исторических записок* 7
Радое ПАЙОВИЧ, *Заметка о началах (о моих первых днях в Архиве ЦКСКЧГ по истории Союза коммунистов и Исторического института СР Черногории)* 25
Драгана КУЙОВИЧ, *Обзор: Сегменты востоковедческо-исламской культуры в Черногории в качестве тем кандидатских диссертаций, защищенных в рамках аспирантуры (программа обучения: История культуры и историческая антропология) в Историческом институте УЧГ.* 39
Зоран ЛАКИЧ, *К юбилею* 47
Драгица ЛОМПАР, *Исторические записки* (1948 – 2018) 55
Миления ВРАЧАР, *Записки – Исторические записки* 63
Жарко ЛЕКОВИЧ, *История племен на страницах Записок – Исторических записок* 77
Раденко ШЧЕКИЧ, *Политологические и общие общественные темы на страницах журнала Исторические записки* 93
Божена МИЛИЧ, *Черногория второй половины XX века в „Исторических записках“* 101

СТАТЬИ:
Бранко БОГДАНОВИЧ, *Модернизация стрелкового оружия Королевства Югославии и Чехословакии* 117
Саво МАРКОВИЧ, *Авангард современного гражданского общества: Барский род Алатович* 153

Неманя ВУЯЧИЧ, *Коней Ахейского союза* 195

ПРИЛОЖЕНИЯ:
Мирьяна МАНОЙЛОВИЧ, *Черногорский период жизни и творчества Павла Аполлоновича Ровинского в научных исследованиях и архивных материалах* 227

IN MEMORIAM:
Владислав Я. ГРОСУЛ, *Два портрета: Н.И. Хитрова и А.Л.Шемякин* 247

ХРОНИКА
Др Конрад КЛЕВИНГ, *Книга о немецко-черногорских исторических связях, представленная в г.Берлине* 253
Др Радослав РАСПОПОВИЧ, *Слово на презентации книги „Черногория и немецкий Рейх в документах Политического архива отдела Министерства внешних дел в г.Берлине“ (с 1906 по 1914), том I, проведенного в Университете Гумбольдт (Humbolt) 28 февраля 2018* 257

ОЧЕРКИ:
Раденко ШЧЕКИЧ, *Миомир Дашич „Школа история политика“. Издатели Унирекс и „Унирексгруп“, г.Подгорица/Белград 2018*
Жарко ЛЕКОВИЧ, *Милян Дробняк: Дробняки из Штитаров возле г.Беране – хронология и родословная, г.Герцег-Нови, 2019* 267

CONTENTS

ANNIVERSARIES:
On the Occasion of Seventy Years of the Historical Institute's Existence and of the Publication of the Historical Records

Radoslav RASPOPOVIĆ, *On the Occasion of the Seventieth Anniversary of the Historical Institute of the University of Montenegro and the Historical Records* 7
Radoje PAJOVIĆ, *Recount of My Beginnings (of My First Days in the Archive of the Central Committee of the League of Communists of Montenegro for History of the League of Communists and at the Historical Institute of the Socialist Republic of Montenegro)* 25
Dragana KUJOVIĆ, *Overview: Segments of Oriental and Islamic Culture in Montenegro as Theses for Master's Degrees Defended Within the Scope of Post-Graduate Master's Programmes (Study Programme: History of Culture and Historical Anthropology) at the Historical Institute of the University of Montenegro* 39
Zoran LAKIĆ, *On the Occasion of the Anniversary* 47
Dragica LOMPAR, *Historical Records (1948 – 2018)* 55
Milenija VRAČAR, *Records – Historical Records* 63
Žarko LEKOVIĆ, *Tribal History on the Pages of the Records – Historical Records* 77
Radenko ŠĆEKIĆ, *Politological and General Social Topics on the Pages of the Historical Records Journal* 93
Božena MILJIĆ, *Montenegro of the Second Half of the 20th Century in 'Historical Records'* 101

ARTICLES:
Branko BOGDANOVIĆ, *Modernisation of Ranged Weapons in the Kingdom of Yugoslavia and Czechoslovakia* 117

Savo MARKOVIĆ, *Predecessor of Modern Bourgeoisie: Alatović Family from Bar* 153
Nemanja VUJČIĆ, *The End of the Achaean League* 195

CONTRIBUTIONS:
Mirjana MANOJLOVIĆ, *Montenegrin Period of the Life and Work of Pavel Apollonovich Rovinsky in Scientific Research and Archive Materials* 227

IN MEMORIAM:
Владислав Я. ГРОСУЛ, *Два портрета: Н.И. Хитрова и А.Л.Шемякин* 247

CHRONICLE
Dr Konrad CLEWING, *Book on German and Montenegrin Historical Links Presented in Berlin* 253
Dr. Radoslav RASPOPOVIĆ, *Speech at the Promotion of the Book "Montenegro and the German Reich in Documents of the Political Archive of the Foreign Affairs Office in Berlin" (from 1906 to 1914), Volume I, Held at the Humboldt University on 28 February 2018.* 257

OVERVIEWS:
Radenko ŠĆEKIĆ, *Miomir Dašić "School History Politics" Publishers: Unireks and 'Unireks Grup', Podgorica/Belgrade 2018* 261
Žarko LEKOVIĆ, *Miljan Drobnjak: The Drobnjaks from Štitari near Berane – Chronology and Genealogy, Herceg Novi, 2019.* 267

SOMMAIRE

JUBILÉ:
À l'occasion des soixante-dix ans d'existence de l'Institut historique et de la publication de documents historiques

Radoslav RASPOPOVIĆ, *À l'occasion du soixante-dixième anniversaire de l'Institut historique de l'Université du Monténégro et des archives historiques* 7
Radoje PAJOVIĆ, *Traces des débuts (à propos de mes premiers jours dans les archives du CKSKCG (Comité monténégrin de l'Union des communistes du Monténégro) pour l'histoire de l'Union des communistes et de l'Institut historique de l'Union des États de Serbie et du Monténégro)* 25
Dragana KUJOVIĆ, *Compte-rendu: segments de la culture islamo-orientale au Monténégro, en tant que thèmes de mémoires de Master II soutenus dans le cadre de programmes des études de Master II (programme d'études: histoire de la culture et anthropologie historique) à l'Institut historique de l'Université du Monténégro* 39
Zoran LAKIC, *Avec le jubilé* 47
Dragica LOMPAR, *Archives historiques (1948 - 2018)* 55
Milenija VRAČAR, *Archives historiques* 63
Žarko LEKOVIĆ, *Histoire tribale sur les pages des documents - Documents historiques* 77
Radenko SĆEKIĆ, *Sujets politiques et sociaux sur les pages de la revue Documents historiques* 93
Božena MILJIĆ, *Monténégro de la seconde moitié du XXème siècle dans les „Documents historiques"* 101

ARTICLES:
Branko BOGDANOVIĆ, *Modernisation des armes de tir du Royaume de Yougoslavie et de la Tchécoslovaquie* 117

Savo MARKOVIĆ, *Prédécesseur de la citoyenneté moderne: Famille de Bar Alatović* 153
Nemanja VUJČIĆ, *La fin de la Ligue achéenne* 195

ANNEXES:
Mirjana MANOJLOVIĆ, *Période de la vie monténégrine et création de Pavel Apolonovich Rovinski dans la recherche scientifique et les documents d'archives* 227

IN MEMORIAM:
Vladislav GROSUL, *Deux portraits: N.I. Hitrova et A.L.Chemiakin* 247

CHRONIQUE :
Dr Konrad CLEWING, *Livre sur les liens historiques germano-monténégrins, présenté à Berlin* 253
Dr Radoslav RASPOPOVIĆ, *Mot à la promotion du livre „Le Monténégro et le Reich allemand dans les documents des archives politiques du ministère des Affaires étrangères à Berlin" (de 1906 à 1914), volume I, tenu à l'Université de Humboldt le 28 février 2018.* 257

APERÇUS:
Radenko ŠĆEKIĆ, *Miomir Dašić „École, Histoire, Politique" Éditeurs: Unireks et „Unireks Group", Podgorica / Belgrade 2018* 261
Žarko LEKOVIĆ, *Miljan Drobnjak: Drobnjaci de Štitari près de Berane - chronologie et généalogie, Herceg Novi, 2019.* 267

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи* (*ИЗ*) објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (**.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине прореда. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једноструk (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Револуције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

Техничка упутства за писање критичког апарата чланака за Историјске записе

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И
Година XC
Бр. 1-2/2018.

Издавач
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача
Др Радослав Распоповић, директор

Припрема
Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица
Вјекослав Бојат

Лектура и коректура
Соња Живаљевић

Садржај превели
EDUCO CENTAR (www.educocentar.com)

Тираж:
300

Штампа

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св. 1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) : Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица : Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807